

SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE DE CHEVTOCHÈNKO À LÉOPOL.

MATÉRIAUX
pour l'Ethnologie ukraïno-ruthène
publiés par la Commission ethnographique.

Tome neuvième.

**НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ,
КОМІСІЯ ЕТНОГРАФІЧНА.**

МАТЕРІЯЛИ

ДО

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ.

ТОМ ІХ.

Львів.

Львов.

1907.

**з ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Водярекого.**

ДИТИНА В ЗВИЧАЯХ І ВІРУВАННЯХ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА.

Матеріали з південної Київщини, зібрав **Мр. Г.**

Обробив **Др. ЗЕНОН КУЗЕЛЯ.**

У ЛЬВОВІ, 1907.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Ведярского,

10/17

1. The first part of the paper is devoted to the study of the

properties of the function $f(x)$ defined by

the equation $f(x) = \dots$

where $\dots$

It is easy to see that

the function $f(x)$ is continuous and differentiable

in the interval $(0, \infty)$.

З М І С Т.

	стор.
I. Про дитину в першій році життя	1—68
1. Назви на дитину до року	1
2. Дитина розвивається повільніше, як інша живина	2
3. Фізичний розвиток дитини	2
4. Про пупець	2
5. Найбільше ходять коло дітей і люблять їх матері	3
6. Заходи коло малевьких дітей	3
7. Кушіль для дитини	5
8. Сповиване і колісане	7
9. Колісанки	8
10. Одіж малої дитини	10
11. Корилена дитини	10
12. Про годування дітей „сосьською“	19
13. Дитина починає їсти	20
14. Діти їдять глину і уголь	20
15. Про шанок	21
16. Діти не дурніють від довгого корилена	21
17. Відлучувати дитину	22
18. Мови по селі	22
а) Родичі лишають саму дитину дома	22
б) Клопіт вдівцеві з малими дітьми	23
в) Нещасте з купанем	23
г) Розмова родичів з нагоди малої дитини	24
19. Монашки вкривають дитину	24
20. Люди жаліють дитини	25
21. Нерідні батько й мати у дитини	25
22. Цікавість про дитину	26
23. Замітки про малу дитину	26
24. Дитина до часу, коли навчить ся сидіти	28
25. Мови у хаті і по селі (а—л)	32
26. Про дитину, поки навчить ся лазити	34
27. Мови про дитину, що вже сидить (а—г)	41
28. Дитина в період лаження	41

	стор.
29. Дитина удушила ся через недогляд у грубі	45
30. Дитина поки навчить ся ходити	46
31. Балачки в нагоді дитній (а, б)	51
32. Дитина учить ся говорити	52
33. Мови про дитину, що учить ся говорити (а—е)	57
34. Мови про дитий (1, 2)	58
35. Як дитину приучують ходити „на двір“	59
36. Дитячі хвороби	56
37. Заговори	66
1. Од ярости	66
2. Од крикливців (а—в)	66
38. Баба Московчиха учить од крикливців	67
39. Смерть і похорони малої дитини	68
40. Обряди при роковинах	68
II. Дитина в року до пастуха	69—137
41. Як називають дитину прості люди	69
42. Віруваня про те, коли росте	71
43. Дитина в часі, коли вже ходить	72
44. Балачки на селі (1—7)	75
45. Про дитину, як уже уміє говорити. Діточа мова (а—д)	76
46. Мови на селі (1—2)	81
47. Оповідане про ранніх дитий	82
48. Діти не шанують батька	83
49. Дитина в другім році	83
50. Дитина у третім році	83
51. Не можна не догулять свого часу	94
52. Тепер діти розумнійші. Оповідане	94
53. Дитина в четвертій році	95
54. Оповідане про Терешка Царюка і його дитий	99
55. Образки з життя малих дитий (1—6)	99
56. Дитина у п'ятім році	101
57. Діточі примовлюваня до гірчака	104
58. Діточі примовлюваня до звірят	105
59. Діточі примовлюваня до дощу	105
60. Постриги	106
61. Наріканє сусідів через діти	106
62. Балачка про шкідливість дитий	108
63. Оповідане про вихованків	108
64. Дотепні і недотепні діти	110
65. Матері чують, що буде з дитини	111
66. Розмова про недотепні діти	119
67. Розмова з недотепною дитиною	114
68. Про „калічки“	114
69. Як зайдеть ся дитина	116
70. Розмова про заходькуватих дитий	116
71. Діти балакають сами до себе	117
72. Як приучують старших дітей, щоб не говорили дитячою мовою	118
73. Діти бувають нещасні через недогляд родичів	119

	стор.
74. Теперішні вжитки з дїтьми	120
75. Вжитки з дїтьми в хатї	121
76. Родичі гїшать ся дитиною (1—3)	122
77. Баба радіє внукам (1, 2)	123
78. Плач дитини віщує нещастє	123
79. Баба віщує короткий вік дитинї. Балачка	125
80. Старуки-дїти	125
81. Дїти-віщуни	127
82. Родичі розпешують дїти	127
83. Як обманюють дїтей! (1—7)	128
84. Дитячі доріканя	129
85. Оповіданє про те, як Фортєк ходив до Паваса у Київ на науку	129
86. Чоловік та жінка радять ся, чи прийняти заброду-дитину за свою	131
87. Дїти заброди	132
88. Сїмя голоцванків	132
89. Бездїтник услугує сїмейним	133
90. Прожори і нишклї	133
91. Догонїні замїтки по поводу дїтей (1—5)	134
92. Недобра дитина	134
93. Піп з хрестом і баба з дитиною	135
94. Піп язика одріже	135
95. Дитина боїть ся попа і церкви	135
96. Дитина при причастїї	136
97. Дїти беруть попадю за жидівку	136
98. Як дїти передражнюють попів	136
99. Як дїти передражнюють жидів	136
100. L'enfant terrible	136
101. Дїти в вісті мудрїйші	137
102. Дїточї передражнюваня	137
I. На жиди (1, 2, 3)	137
II. На попа (1, 2, 3, 4)	137
III. На шаповала	138
IV. 1. Хлопці дражнять дївчат	138
2. Дївчата дражнять хлопців	138
V. Передражнюваня імен	139
103. І велике дитя буває як ангеля	141
104. Коли кінчаєть ся дитячий зріст?	141
105. Розмова з нагоди пастушого зросту.	142
106. Закінченє дїточого віку	142
107. Коли дїти перестають вже бути дїтьми	142
108. По чїм згадують літа дитини!	143

Від впорядчика.

Отсим видаємо другий том матеріалів д. Мр. Г., що обіймає жите української дитини від хрестин до часів пастуших, менше-більше до 9 або 10 року життя. До остатнього тому призначені матеріали про пастуший і школярський вік дитини та значна, ілюстрована збірка забав і ігор діточих. В додатку будуть уміщені деякі діточі пісні, казочки і приказки враз із доповненнями до обох томів. На випадок, коли-б матеріалу було за багато на один том, вийдуть игри і забави окремо з вступною статєю про забави, де буде зібрана і обговорена ціла до тепер знана література і новий, призбираний впорядчиком матеріал із Галицької України.

З причин приватної натури не могла тепер появити ся вступна розвідка; вона прийде аж до третього тому і обійматиме замітки про ціле жите дітий аж до кінця віку парубочого і дівочого. Остатній том міститиме також коротку статю про мову наших матеріалів, бібліографію українських праць про дитину, доповненя до попередніх томів (особливо до вступних статей), які мені удало ся поробити на основі нової або перше недо-ступної літератури.

З приводу докору від рецензента „України“, що я не медик, мушу заявити, що трактую матеріал лише з боку фольклорного, сягаючи до медичних підручників лише о стільки, о скільки се потрібне до поясненя деяких вірувань і звичаїв нашого народа. Що одначе матеріал має і для медиків свою вартість, про те крім прихильної рецензії Вікоукаля, автора статей з обсягу народної медицини, свідчить те, що ним заінтересував ся про-

фесор віденського університету Найбурґер і просив о німецьке обробленє, яке буде по укінченю збірки уміщене в збірці Archiv für die Geschichte der Medizin, що зачинає сього року виходити в Липську і по можливости використане ще в підручнику нашої медицини Говорки.

На конець кілька слів до наших збирачів-етнографів.

Займаючи ся студіями над дітьми, я побачив, як важні вони з усіляких боків і як мало ще зроблено у нас на тім полі. Тому порішив я в часом приступити до систематичного обробленя приступного матеріалу і представити жите і буте української дитини о скільки можна докладно і критично, узглядноючи і пояснюючи усї ті питання, які звернули мою увагу підчас дотеперішніх студій. В тій ціли потреба мені дістати як найбільше доброго і цінного матеріалу, особливо-ж такого, що пояснював би деякі менше ясні сторони діточого жита. Дещо зібрав я сам, дещо доповню в часі вакаційних прогульок, одначе того за мало і територія розсліджена мною невелика.

Звертаю ся тому з просьбою до всіх, що мають зносини з простим народом, о запиєване всього, що відносить ся до дітей і надсилає заміток для мене через Наукове Товариство ім. Шевченка. Поки що найбільше важні для мене діточі забави і игри, співанки, передражняваня, приказки, загадки, жарти, забавки і т. и. Інші точки подасть квестіонар, який незабаром опублікую, а тимчасом прошу взяти до помочи квестіонар Київської Старини, Програма для собираній колекцій дїтських іграшокъ и матеріаловъ по дїтскимъ играмъ и забавамъ і В. Харузиної, Програма собиранія свѣдѣній о родильныхъ и крестильныхъ обрядахъ у русскихъ крестьянъ и инородцевъ (Этнограф. Обзорііе, 1905 Нр. 4, 121—156).

Відень, жовтень, 1907.

Др. Зенон Кузеля.

Про студії над дїтьми.

Тема, якій присвячена збірка д. М. Гр., належить у нас до найменше ще популярних і оброблених. Наші етнографи XIX ст. звертали головну увагу на духову творчість народу, на його пісні, оповідання, казки, приповідки і загадки, а по за тим в часті і на його жите, як воно відбивало ся в народніх звичаях і обрядах. Звідси маємо до нині величезну скількість фольклорного матеріалу, знаємо досить багато про сьвятотчні, весільні і похоронні звичаї та обряди, а також про деякі повіря, о скільки вони впали в очі записувачам. Властиве, нормальне жите селянина, не обставлене „віруваннями“ і „торжественністю“ знайшло доперва в остатніх десятилітях своїх дослідників. Звернено цильнійшу увагу на спосіб жита простого народу, на його світогляд, матеріальну культуру.

Остатні роки принесли також і про жите дїтей більший матеріал.

В студіях і збірках Сумцова (О славянскихъ народныхъ возрѣвнїяхъ на новорожденнаго ребенка, Жур. мин. нар. просв. 1880, Ноябрь, 68 - 94, Культурныя переживанія, Київ, 1890, Личныя обереги отъ сглаза, Сборн. Харьк. Ист.-ф. Общ. 1896 і н.), Ленкого Д. (Деякі вѣруваня про дѣтину, Зоря 1886, Народні звичаї и обряды. Зоря 1882), Ящуржинського¹⁾, Ястребова²⁾, Іванова³⁾, Малинки⁴⁾, Дерлиці⁵⁾ зачеплено багато

¹⁾ Ящуржинскій Хр., Повѣрья и обрядности родинъ и хрестипъ. Києв. Стар. XLII.

²⁾ Ястребовъ, В. Н., Матеріали по этногр. Новоросс. края... Одесса, 1894.

³⁾ Івановъ П., Етнограф. матеріали, собран. въ Купянскомъ у Харьк. г. Эгн. Обзор. 1897.

⁴⁾ Малинка А., Родныи и хрестыны. Києв. Стар. 1898, LXI.

⁵⁾ Дерлиця М., Селянські діти. Етн. Збірник, V, 1898.

важних питань з того обсягу і зібрано більше число етнографічних записів. Однак і тут видно дуже часто, що автори не трактували своїх тем докладно, а займалися ними переважно фрагментарно, майже завжди в зв'язі з народними звичаями і обрядами. Тому досить багато писалося про родини і хрестини, а дуже-дуже мало про зростання і виховання дитини, про її душу. Про школярський і пастуший час не маємо взагалі нічого, так само про інтересний перехідний період дозрівання. Навіть так важна тема, як діточа мова, не притягнула спеціального дослідника, коли не числиги двох коротеньких статейок Л. Яценка: О дѣтскомъ языкѣ (Основа, 1861, юнь, стр. 5—8) і И. Новицкаго: Еще о дѣтскихъ словахъ (Основа, 1862, Сент.).¹⁾ Пощастило лише діточій літературі, себто пісенькам, приповідкам, передражнюваням, примівкам, вичислюваням і забавам та играм, які знайшли пильних і умілих збирачів в особах пп. Ящуржинського, Малинки, Ястребова, Дерлиці, Іванова; багато матеріалу доставили також інші, старші і молодші етнографи, як Чубинський в Трудах, Колесса, Гринченко в своїх Етнограф. матеріалах, Кайндль в Етнографічній Збірнику і в Zeitschrift des Vereines für Volkskunde і и. Дрібніші причинки і записи зустрічаються також час від часу в Київській Старині, Етнографічній Збірнику, в Зорі, в Етнолог. Матеріалах, в Етнограф. Обзорніи, в Lud'ї, Вислі і в Zbiorze wiadomości do antropologii krajowej. Забави дочекалися значної збірки Іванова „Игры крестьянскихъ дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ Харьковской Губ.“ (Сборникъ Харьк. Ист.-фил.) і кількох дрібніших, які вчисляє Сумцов в Соврем. малорусской етнографіи (К. Ст. 1892, стр. 87—93) в рецензії на Іванова. В новіших часах прироста ще коротенька статейка П. П.: Нѣкоторыя дѣтскія игры въ Маякахъ, Херсонской губерніи (Матеріали къ изученію игръ), (Києвск. Старина, 1902, LXXVIII, стор. 401—407) мабуть одинокий наслідок оголошеної в Київській Старині Програми для збирання колекцій дѣтскихъ игршекъ и матеріаловъ по дѣтскимъ играмъ и забавамъ (1901, LXXIV, Іюль—Август, Докум. стор. 13—15).

Критичних праць про життя дитини або про деякі його прояви, у нас взагалі нема, хіба зачислити тут загальну працю Сумцова: О славянскихъ нар. возрѣніяхъ на новорожденнаго ре-

¹⁾ Про діточу мову в російській літературі статі А. Александрова, Дѣтская рѣчь (Варшава. 1883), В. Благовѣщенского, Дѣтская рѣчь (1885) і К. Ельницкаго, Языкъ дѣтей и развитіе его (Русскій Филолог. Вѣстникъ, XXXVII, 1897, 1—20).

бенка. Німці можуть похвалити ся в тім напрямі цілим рядом праць, аби лиш для приміру згадати Пльоса *Das Kind i Boesch'a*, *Kinderleben in der deutschen Vergangenheit* (Липськ, 1900). У Англіїців є до занотованя обширна хоть компілятивна праця А. Чемберлена: *The Child, A Study in the evolution of Man* (Льондон, 1900). Зі Славян найкраще представляєть ся російська література, в якій стрічаємо ся між иньшим з цінними працями Покровского як *Физическое воспитаніе дѣтей* (Извѣстія общ. любителей естествоз. 45), Москва 1884, і *Дѣтскія игры*, преимущественно русскія, въ связи съ исторіей, этнографіей, педагогіей і гігіеною (Москва, 1887). Словаки можуть виказати ся короткими вправді розвідками Гербена *Naše děti* (*Sbornik slov. musealnej společnosti*, VI, 1901, 128—143 і д.), Чехи мають белетристично пасану працю Бартоша „*Naše děti*“ (*V. Brně*, 1888), і богату змістом розвідку І. Ф. Грушки, *Děti na Chodsku* (*Květy*, 1895, XXXIV, XXXV). У Поляків знаю лише кілька дрібнійших праць загального змісту (приміром розвідку Смоленцівної, *Chłopskie dziecko*, Вісла, IV, стор. 48 і д.).

Народна медицина — передовсім діточа, у нас також не оброблена, хочай дрібнійших причинків назбирало-б ся багато. Крім меньшх статейок і цілого ряду заміток про вороженє, заговори і т. д.¹⁾ належить згадати більші праці Талька-Гринцевича:

¹⁾ Приміром: Сумцовъ, Кое что о народной медициѣ, Харьк. газ. 1879, N. 311—312, Д. Лепкій, Про народнї забобоны, уроки, нерестрашъ, Зоря 1884, IV. 13—15, Растенія, употребляемыя какъ лѣкарственныя простыя народомъ въ адѣшнемъ краѣ. Киевск. Губ. Вѣд., 1867, NN. 5, 8—10, 15, Потебня, Малорусс. нар. лѣчебники, і Замятка къ статьѣ „Млр. н. лѣч.“ А. І. Степовича, Киевс. Стар. XXIX, Г. Коваленко, Къ народной медициѣ малорус., Этногр. Обзор., 1891, XI, Ивановъ, Знахарство, шептаніе и заговори въ Старобѣльскомъ и Куяпскомъ у. Харьк. г., Киевс. Старина, 1885, XII, [гл. докладнїше Сумцовъ, Заговори, библ. укзатель, Сборникъ Харьк. И. Ф. Общ. IV, і мої вступиі уваги до 1 тому, „Дитини“, Етн. Mat. VIII, стор. 35—6], E. Kolbuszowski, *Materyaly do medycyny i wierzeń ludu według ludu według opowiadań Demka Żemely w Zaborzu, w powiecie rawskim, Lud*, II, 1896, Курчзанко, *Krankheitsbeschwürungen bei russischen Bauern in der Bukowina*, Urquell, II, 12—14, 43—46, А. Черпавская, Обряды и пѣсни с. Бѣлозерки, Херс. г., Сбор. Харьк. И. Ф. Общ. 1893, Балагур, Яцько, Вороженє у Русынов, Вѣнок Русинам на обжинки, II, 262—272, праця К. С. Горницького про українську медичну фльору (Харків, 1887), статья Доманицького в Етнологичних Матеріялах, VII, В. Боцяновскій, Заговори противъ болѣзней, разныя повѣрья и приѣзты, Живая Старина, 1895, V, Шнай-

Zarysu lecznictwa ludowego na Rusi południowej (Kraków, 1893), Ръжегоръжа, Lidova léčba u hališských Malorusů (Časopis čes. Mus. 1891, 281—98, 489—504 i 1892), Милорадовича; Народная медицина въ Лубенскомъ уѣздѣ, Полтавской губерніи (Кіеве. Стар. 1900) і Г. Коваленка, О народной медицинѣ. В німецькій літературі присвячено їй за те багато місця¹⁾, особливо в остатніх часах, коли кождий рік приносить якусь новину з того обсягу. Між італійськими працями того рода вирізняють ся головна, основна річ Д. Пітре: Medicina popolare Siciliana. (Bibliot. delle Tradizioni pop. Sic. Vol. XIV, Palermo-Torino, 1896). Гарні праці про народну медицину мають також Нідерляндці (A. de Cock, Volksgeneeskunde in Vlaanderen, Gent 1891), Румуни (Leon N., Istoria naturală medicală a poporului român (Вид. 1902 в Analele Acad. Române V) і Англіїці (Black, Folk-Medicine, London, 1883). Ще краще стоїть справа у Москалів, де появилось ся в остатніх часах дуже багато більших праць про народну медицину Кребеля (Volksgeneeskunde und Volksheilmittel verschiedener Völkerstämme Russlands, Липськ, 1858), Деміча (Очерки русской народной медицины, 1894, Легенды и поверья въ русской народной медицинѣ, 1899, тамже), Попова (Русская народнобытовая медицина, Спб. 1903), Флоринського В., Германа (культурно-історичного змїету), Ар. Мьякаренка (Матеріалы по народной медицинѣ ужурской волости, Ачинскаго округа, съ приложеніємъ сборника народно-медицинскихъ средствъ тойже волости, Живая Старина, 1897, 57—100, 230—246, 381—437), Яхвили (Народная медицина, Тифліс, 1904, 4", ілюстров.), Номмбергскаго (Колдовство въ Московской Руси XVII ст., що появилось ся як третій том публікації Матеріалы по исторіи меди-

---

дер, Z kraju huculów, Lud, 1900, 3. Ст., Z nad Buga, Lud III, 1897, Объ Угровусахъ, Наука, В. Милорадовича, Житє-бытєе лубенскаго крестьянина, Кіеве. Стар. 1903—1904, Т. Вержбидкій, Нѣкоторые лѣкарственные растения, употребляемыя простыми народами Курской г., Жив. Стар., 1898, VIII, Сырку II., Отрывокъ малорусскаго простонароднаго лечебнаго травника и два заговора, Филолог. Записки, 1882, I, 1—12, Rokossowska Zofia, Zamawianie jako środek leczniczy, Wisła, VI, 421 і д. і Zamawiania w Jurkowszczyźnie (ibid. 1900).

¹⁾ Найважнїша праця Höfler'a, Deutsches Krankheitsbuch, München 1899, важні праці Фосселя, Volksgeneeskunde und medizinischer Aberglaube in Steiermark, Graz, 1886, 2 вид., Zahler'a H., Die Krankheit im Volksglauben des Simmenthals. Ein Beitrag zur Ethnographie des Berner Oberlandes. (Arbeiten a. d. Geograph. Institut der Universität Bern, Hft. IV, 1898, з численними паралелями).

цны в Россіи, СІБ., 1906), Загоскина (Врачи и врачебное дѣло въ старинной Россіи, Казань, 1891), Штерна (Kultur, Aberglaube und Sittlichkeit in Russland, 1907, 2 томи) і м. и. З значної чеської літератури наводжу праці Й. Смолі, Lékovadla či zařikávdla, Květy 1885, XV, Бартоша, O domácím lékařství lidu moravského, Časopis Matice morav., 1891, Е. Чермака, Vesnické léčení v okolí Proseče na Skutečsku, Český lid, 1891, Вікоукала, Domáci lékařství našeho lidu, Praha, 1894, Коштяля, Zařikávaní při nemocích, Praha, 1903.

Досліди над народною медициною у Поляків доперва зачали ся. До дітей відносять ся спеціальні розвідки дра О. Яворського, O przesądach i zwyczajach ludu naszego, dotyczących pomocy dla rodzących oraz opieki nad noworodkiem (Krytyka lekarska, Warszawa, 1901) і М. Удзєлі, Wiek dziecięcy w medycynie ludowej (Тарнів, 1891), народній медицині взагалі присвячені студії Удзєлі, Медысуна і przesady lecznicze ludu polskiego (Бібліотека „Wisły“ VII, Варшава), Przyczynki do medycyny ludowej (Lud, XI, 1905, 394—401), Кєтліча, Lecznictwo ludowe (Lud, VIII, 1902, 57—8), Мілковського, Lekarstwa ludowe (Вісла, X, 121—3) і ряд статейок і при-причинків в відділі нар. медицина), Густавіча, Podania, przesady... w dziedzinie przyrody (Zbiór wiadom. do antr. kraj. V, 102—188), Вл. Семковича, Dwa przyczynki do historyi wierzeń ludowych (Lud, VI, 1900, 385—391), Ростафінського, Zielnik czarodziej-ski, to jest zbiór przesądów o roślinach (Краків, 1893) і Średnio-wieczna historia naturalna (Краків, 1900), Косіньського і н.

І дїточа література (пісеньки, передражювання, казочки, при-повідки і т. д.) не звернула на себе уваги критичного дослідника. Не маємо ані одної праці, яка могла-б рівнати ся з котрою небудь з праць Вöhme¹⁾, Simrock'a²⁾, Stöber'a³⁾, Рохгольца⁴⁾,

¹⁾ Вöhme Fr. M., Deutsches Kinderlied und Kinderspiel, Leipzig, 1897.

²⁾ Simrock K., Das deutsche Kinderbuch. Altherkömmliche Reime, Lieder, Erzählungen, Übungen, Scherze für Kinder. Франкфурт 1848, 3 вид. 1879.

³⁾ Stöber A., Elsässisches Volksbüchlein. Kinderwelt und Volksleben in Liedern, Sprüchen, Rätseln, Spielen, Märchen, Schwänken, Sprichwörtern. Базель, 1859. 2 виданє.

⁴⁾ Рохголец Е. Л., Alemannisches Kinderlied und Kinderspiel aus der Schweiz. Липськ 1857.

Петера¹⁾, Шустера²⁾, Шерера³⁾, Нöhr'a⁴⁾, Дунґера⁵⁾, Drosihn'a⁶⁾, Frieschbier'a⁷⁾, Frömmel'a⁸⁾, Шумана⁹⁾, обох Маєрів¹⁰⁾, Герцоґа¹¹⁾ і и. в німецькій літературі або приміром з прекрасною збіркою Роллянда: *Rimes et jeux de l'enfance*, Paris 1883. Малої книжечки Л. Косачівної і К. Квітки: Дітськія игры, півни и сказки Ковельскаго, Луцкаго и Новоград. Волинс. уѣзда, Волинской губ. (Изданіе Общества изслѣдователей Волини, Кієвъ 1903, стор. 37) не міг я дістати, а збірка: „Дітські пісні, казки й загадки“ (Київ 1876) і дуже маленька і мало критична, бо містить в суміш етноґрафічні -- і то вже підправлені -- матеріали з штучними творами.

Колісанки полишено у нас також на боці критичних студій, коли навіть Поляки і Великороси мають кілька гарних праць Ве-

¹⁾ Петер А., *Volksthümliches aus österr. Schlesien. 1. Kinderlieder und Schauspiele*. Troppau 1865.

²⁾ Шустер Ф., *Siebenb.-sächsische Volkslieder*. Hermannstadt, 1865, стор. 318-405.

³⁾ Шерер Г., *Alte und neue Kinderlieder*. 2 томи, 1858, 4 вид. 1872.

⁴⁾ Нöhr А., *Siebenbürgisch-sächsische Kinderspiele*. Progr. Segesvár, IX.

⁵⁾ Дунґер Г., *Kinderlieder und Kinderspiele aus dem Vogtlande*. Plauen, 1874.

⁶⁾ Drosihn Fr., *Deutsche Kinderreime und Verwandtes... in Pommern gesammelt*. Липськ 1897.

⁷⁾ Frischbier Н., *Preussische Volksreime und Volksspiele*. Берлін, 1867.

⁸⁾ Frömmel О., *Kinderreime, Lieder und Spiele*. Берлін, 1899.

⁹⁾ Шуман Ц., *Volks- und Kinderreime aus Lübeck und Umgegend*. Lübeck, 1899.

¹⁰⁾ Meier E., *Deutsche Kinderreime und Kinderspiele aus Schwaben*, Tüb. 1851. Meier H., *Ostfriesische Kinder- und Volksreime*, 1872.

¹¹⁾ Герцоґ, *Alemannisches Kinderbuch*, Lahr. 1885. З між собою інших збірок згадаю ще збірки: Бреннера, *Baslerische Kinder- und Volksreime*, Базель, 1857., Strackerjahn'a, *Aus dem Kinderleben, Spiele, Reime, Rätsel*, Ольденбург, 1851, Л. Гроте, *Aus der Kinderstube*, Ганновер, 2 вид., Шмідта, *Die Kinder- und Ammenreime in plattdeut. Mundart*, Бремен, 1836, О. Ключпа, *Kinderlieder alter und neuer Zeit*, 2 вид., 1853, Е. de Fontaine, *Luxemburger Kinderreime*, 1877, Vernaleken-Branku, *Spiele und Reime der Kinder in Österreich*, Відень, 1873, Й. Фльотена, *Niederländische Baker- en Kinderrijmen*, 1871.

тухова¹⁾, Балова, Жуковського. Важної теми про значінє т. зв. ви-числювань, уживаних при дїточих забавах, про що існує на за-ході обширна література²⁾, у нас навіть не порушувано, хотяй під-ходили до неї близько польські етнографи в критичних причинах, міщених в Віслі (mętownia) і Кайндль у своїй збірці, оголошеній в Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde.

Не знаємо також нічого про ролю дїтей в нашій усній сло-весности³⁾, про їх відносини до рослинного⁴⁾ і звіринного сьвіта і т. д. і т. д.

Не знаходжу нічого і про дїточі малюнки, рисунки, записи, тайні мови, про що існує досить студій в чужих мовах.⁵⁾

Коли перекинути ся на поле педагогії, то й тут стоїть поле відлогом, бо-ж годї уважати статейки Барвінського, Верхратського,

¹⁾ Ветуховъ, Колыбельн. пѣсни (Этн. Обзор. IV), Шейнъ, Бѣлор. пѣсни, (Зап. Геогр. Общ. 1873, 283—332), А. Баловъ, Колыбельныя и дѣтскія пѣсни и д. прибаутки (Жив. Стар. 1901, стор. 116—120), статї у Віслі в відділі: Колисанки. Праці Н. Л-ського, Народныя колыбельныя пѣсни (Харьковс. Сборникъ, 1888, вып. 2) не знаю ближе, Жуковскій В. Б., Колыбельныя пѣсни и причитанія осѣдлаго и кочеваго населенія Персїи (Жур. мин. нар. просв. 1889, т. 261, 93—126).

²⁾ H. Carrington Bolton, The Counting-out Rymes of Children, their antiquity, origin and wide distribution (Льондон, 1888), Pellandini V., Saggi di folk-lore ticinese (Archivio per lo stud. d. trad. pop. XVI), і т. д.

³⁾ Прошу порівняти аналогічні праці Reinsberg-Düringsfeld'a, Das Kind im Sprichwort (Липськ, 1864, i Europa 1864, N. 28), Das Kind in der deutschen Literatur 11—15 Jhr. (Грайфсвальд, 1905), Hoffman v. Fallersleben, Die Kinderwelt in Liedern (Могуиц. 1856), O. Кампа, Frankreichs Kinderwelt in Lied und Spiel (Висбаден, 1874).

⁴⁾ Поп. Печ P., Über Pflanzen im Volks- und Kinderleben (Mitteil. u. Umfragen zur bayer. Volkskunde, VII (I.) 3. i Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. XI, 210—213, Blümmel (ibid.), Piątkowska I, W sprawie piosnek i zabaw dziecięcych (Lud, VIII, 200 і д.).

⁵⁾ Levinstein Siegf., Kinderzeichnungen bis zum 14 Lebensjahre. Mit Parallelen aus der Urgeschichte, Kulturgeschichte und Völkerkunde (Липськ, 1905), Götze, Die Volkspoesie und das Kind (Jahrb. d. Vereins für wissensch. Pädagogik, IV.), Dévidé Th., Kind und Märchen (Пара, 1898), Wiener L., Aus der russisch-jüdischen Kinderstube (Mitteil. d. Gesel. f. jüdische Volkskunde, II, III), Шук-овиц Г., Kindergebete (Zeitschrift f. österr. Volksk., III, 280—284), Köhler, Kleinere Schriften, III, 256 і д., Й. Кляхер, Das Märchen und die kindliche Phantasie (Штутгарт, 1866).

Й. Л.—ого і т. д. чимсь иньшим, як звичайними перцями пробами.¹⁾

Такий стан студій над дітьми до видання збірки д. Гр. М., якої отовм виходить вже другий том.

Автор живучи між народом і знаючи його добре та маючи його довірє, глянув перший на життя дитини, як на окремішау цілість і зібрав обширний матеріал, що обіймає не лише розвій і зростанє дитини від уродження до парубочого віку, але також і всі заходи перед приходом дитини на світ, її парубочий і дівочий вік, в початках половой доарілости, її пісні, казки, рисунки і т. д. При тім не обмежував ся він на списуванє звичаїв і обрядів, але вглянув глибше в душу немовлята і підрустка та в психологію родичів і окруженя, серед якого виростає молоде покоління і дав дуже плястичний образ розвою діточого тіла і душі, прецязуючи і їх ролю і значінє в житю родини і громадн. Автор перший старав ся критичним оком глянути на всі прояви діточого життя, так що без пересади від нього можна датувати серіозні початки студій над дітьми.

Коли отже студії над дітьми зачинають ся у нас по правді виданєм збірки д. М. Гр., стали вони вже в західній Европі і в Америці, а навіть у деяких з наших найближших славянських народів, предметом окремої галузи науки, яку звичайно називають наукою про діти, пайдольотією або пайдоскопією.²⁾

Вправді підносили ся голоси проти твореня нової науки, одначе се не спинило нового напружє, що викликав заінтересованє навіть у нефахової публики, а не лише у медиків, етнографів і педагогів. Недармо назвала Е. Кей³⁾ XIX столітє столітєм дитини,

¹⁾ Барвинскій Й., Якъ ховати дѣти вѣдь самого малечку ажъ до кѣнця другого року, щобъ они росли здоровѣ та дожили глубокою старосты (Вѣнокъ, Читанка для селянъ, ки. „Просьвіти“ 44 (1887), стр. 29—77), Л—й І—фъ, Два-три слова о выхованю дѣтей по селахъ и малыхъ мѣстахъ нашихъ (Зерна, ки. Общества им. Качковского, 1877, червень), О розумнѣмъ выхованю дѣтей. I. Выхованє немовлятка (Накл. „Газети Школьної“, Львѣвъ, 1877), Верхратскій И., Зъ жизни дитини (Девница, 1880, Нр. 10).

²⁾ Назву пайдольотія впровадив Хрисман в праці *Paidologie, The science of the child, Kansas, 1900*. Слова пайдоскопія уживає Compaugé в своїх працях, Американці мають термін *Child Study*, Німці *Kinderforschung*.

³⁾ Ellen Key, *Jahrhundert des Kindes*, Берлін, 1902.

бо дійсно XIX-те столітє (а властиво його друга половина) видвигнуло дитину на виднійше місце і зробило її предметом строгої науки. М. Руссо міг без пересади сказати: „ми ще не знаємо дітей“. Одначе нині маєть ся річ цілком инакше, видно великий поступ.

Душа дитини й її житє стали цікавим предметом студій не тільки для матерей, як се було переважно до недавна, і близької родини, але заінтересували і притягнули цілий ряд учених ріжних фахів.¹⁾

Вже Reid у вступі до *An inquiry into human mind* (6-th edition, 1804) звертав увагу на користь із студіювання дитини для філософії, а James Sully дійшов уже до гадки, що: „з усіх областей знання, які нам відкрила модерна наука, жадна не притягає так, як психологія дитини“.²⁾ При кінці дев'ятнадцятого століття говорить ся вже не лише про медицину, але і про психологію дітей та в звязи з тим про діточі забави. Появляє ряд часописів присвячених студіюваню дітей³⁾, творять ся численні товариства, що зай-

¹⁾ Бібліографію пайдології подають: Chrisman O., *Paidologie* (Єво, 1896), Louis N. Wilson, *Bibliography of Child Study* (Worcester, Mass. Clark University Press, пьвітень 1898, 641 число), Tiedemann *Beobachtungen*, W. Ament, *Forschritte der Kinderseelenkunde* 1895—1903. Липськ, 1906, 2 видавч.

²⁾ J. Sully в французькій перекладі Perez'a, *Les trois premières années de l'enfant*, пор. Compaugé, *Die Entwicklung des Kindes* (Internationale Bibliothek für Pädagogik, том 1, 1900, стор. 2).

³⁾ Для приміру заводжу важнійші часописи, присвячені поодиноким галузям пайдології:

1) *The Child Study Monthly*, вид. в Чикаго (W. Krohn і A. Baylifs).

2) *Paidologie. The science of the Child*, (O. Chrisman, Emporia Kansas).

3) *The Paidologist. Organ of the British Child-Study Association* (Mary Louch, Cheltenham).

4) *Revue internationale de Pédagogie comparative* (A. Mailloux).

5) *L'Année psychologique* (A. Binnet).

6) *Die Kinderfehler. Zeitschrift für Kinderforschung*, hrg. von Koch, Ufer. Zimmer (Дянгензальца).

7) *Zeitschrift für pädagogische Psychologie und Pathologie*, hrg. von F. Kemsies (Берлін, 1899).

8) *Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der Pädagogik, Psychologie und Physiologie* hrg. von H. Schiller und Th. Ziehen (Берлін).

9) *Internationale Bibliothek für Pädagogik und deren Hilfswissenschaften* (Альтенбург).

мають ся ріжними питаннями звязаними з житєм дїтей, входять в житє навіть великі інституції, зорганізовані для критичного розслідження діточого житя, публичного вихованя, опіки над недолїтками, сиротами, калїками, для плеканя їх фізичного розвою і т. д. Медицина, психологія, педагогія і доброчинність подали собі руки, аби пізнати добре діточе тіло і душу і повести їх для їх власного добра і для добра загалу.

Перший зачав вести систематично студії над дїтьми Кузмауль¹⁾, одначе підвалини пайдології положив Preyer, автор звісного підручника *Die Seele des Kindes* (Beobachtungen über die geistige Entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahren, 3-те виданє Липськ, 1890).

Найкраще розвинула ся наука про діти в Англїї і Америці за почином Sully і G. Stanley Hall'a. В Англїї найбільші заслуги положив Sully, який попри богату наукову творчість, присвячену предметови і методі пайдології²⁾, займив ся передовеїм організацією фахових товариств: особливо звісна Association for Child-Study з 5-ма відділами.

Ще більший розвій зробила нова наука в Америці, впроваджена і спопуляризована G. Stanley Hall'em. Його часописи: *The Pedagogical Seminary* (Worcester, Mass. 1891) і *The American Journal of Psychologie* (Worcester, 1887) ведуть огляд біжучої літератури і обговорюють усе, що відносить ся до тої теми. Найбільшою його заслугою є се, що студії над дїтьми взяла на себе секція National Education Association і засновала для тої ціли багато інституцій, як *The Illinois Society of Child-Study* і *The Association of Collegiate Alumni*. В році 1894 видав Hall славні квестіонарі про дитину, примінивши в них статистичну методу і зібрав великий матеріал, який оголосив вже в части в цілім ряді студій інтересних

10) *Archives de médecine des enfants*, publ. par Comby, Paris 1898.

11) *Kind und Kunst*, 1904.

12) *Unser Kind*, Al. Weiss. Oldenburg, 1903.

13) *Jahrbuch der Kinderheilkunde*, hrg. von Mayr. Pollitzer, Берлін, 1858.

14) *Archiv der Kinderheilkunde*, Штутгарт, 1879.

15) *Zentralblatt für Kinderheilkunde*, Липськ, 1896.

16) *Die Jugendfürsorge* hrg. von Pagel, Берлін, 1900.

¹⁾ K u s s m a u l, *Untersuchungen über das Seelenleben des neugeborenen Menschen*, Tübingen, 1859.

²⁾ Автор між иньшим важної праці переложеної на німецьке п. в. *Untersuchungen über die Kindheit* (Липськ, 1897).

і для спеціалістів етнографів на приклад: *A Study of Dolls* в *Pædagog. Seminary* (грудень 1896, стор. 129—175).¹⁾ З його школи вийшло багато поважних учених, як Чемберлен²⁾, що провадять далі його працю.

Пайдологія стала ся в Америці предметом університетських студій і числить між дослідниками багато звісних учених, як E. Barnes, Mark Baldwin³⁾, Harlow, Russel і Taylor.⁴⁾

У Франції починаєть ся пайдологія працями Perez'a⁵⁾ і Compaugé⁶⁾, одначе не дорівнює американській.⁷⁾

В Італії знаві між иньшим праці Льомброзової⁸⁾ і Колюцци⁹⁾, в Німеччині крім висше наведених також студії

¹⁾ Література зібрана в статі *Child Study and its Relation to education Forum*, серпень, 1900. В німецькім перекладі маємо його гарну працю: *Ausgewählte Beiträge zur Kinderpsychologie und Pädagogik... übersetzt von Dr. Josef Stimpfl* (Альтенбург 1902, в *Intern. Bibliothek f. Pädagogik*, том 4), до якої додав передкладчик обширний вступ (стор. 1—23) і представив в ній діяльність автора.

²⁾ Особливо важні дві праці Чемберлена *The Child and childhood in folkthought* (New York, 1896) і *The Child, a Study in the evolution of Man* (Льондон, 1900) і книжка Fr. Tracys'a про „Психологію діточих літ“.

³⁾ James Mark Baldwin, *Die Entwicklung des Geistes beim Kinde und bei der Rasse (Methoden und Verfahren)... ins Deutsche übersetzt von Dr. A. E. Ortman*. Берлін, 1898.

⁴⁾ Taylor, *The Study of the child* (Нью Йорк, 1898).

⁵⁾ Perez B., *La psychologie de l' enfant, L' enfant de trois a sep tans* (3 вид. Париж, 1894), *Les premières années de l' enfants* (5 вид. Париж, 1892), *L' éducation intellectuelle dès le berceau* (II., 1896), *L' éducation morale dès l. berc.* (II. 1896) і т. д.

⁶⁾ Висше цитована праця про розвій дитини.

⁷⁾ Прошу ще порівняти Defert, *L' enfant et l' éducation dans la société moderne* (Париж, 1897).

⁸⁾ Льомброзо II., *Życie dzieci, studium psychologiczno-wychowawcze* (Варшава, 1904).

⁹⁾ Colozza G. A., *Il gioco nella psicologia e nella pedagogia* (Турин-Рим, 1895), в німецькім перекладі: *Psychologie und Pädagogik des Kinderspieles. Mit einer Einleitung von N. Fornelli... durch Anmerkungen und Zusätze ergänzt von Ch. Ufer* (*Intern. Biblioth. f. Pädagogik*, т. II).

Амента¹⁾, Бідерта²⁾, Ріхтера³⁾, Stratz'a⁴⁾, Ziehen'a⁵⁾, Heydner'a⁶⁾, Вебера⁷⁾, Goerges'a⁸⁾, Грабс'a⁹⁾, Грооса¹⁰⁾, Еггера¹¹⁾, Fürst'a¹²⁾ і и.

Сучасна пайдологія зачеркнула собі дуже широкі границі і хоче обійняти всі прояви діточого життя.

Даймо голос трем визначнішим пайдологам.

К. Гросс¹³⁾ каже: „Пайдологія займаєть ся, подібно як і антропологія, і соматичною і духовою стороною свого предмету. О скільки займаєть ся його душевним устроєм, сходять ся з психологією дітей, в студіях над дітчим організмом, покриваєть ся, загально беручи, з фізіологією і обговорює ріжниці, що заходять між тілом дитини і дорослого, і генетичні ступні розвою“. Хрісман¹⁴⁾ ще ширше, але заразом і докладнійше прецзує становище пайдології: „Пайдологія має за задачу зібрати цілий матеріал, що відносить ся до істоти і розвою дитини і злучити його в цілість без огляду на те, де його знайдено. Її одинока мета — науковий дослід дитини в усіх напрямх з тим, аби зрозуміти докладно її природу (стор. 5). Дитину мусить ся студіювати в лабораторії,

¹⁾ В. Амент, Die Seele des Kindes (Kosmos, Handweiser für Naturfreunde, 1905).

²⁾ Бідерт Ф., Das Kind, seine geistige und körperliche Pflege (Штутгарт, 1906).

³⁾ Ріхтер Г., Unser Kind (Відень, 1902).

⁴⁾ Штрац, Der Körper des Kindes (Штутгарт, 1903).

⁵⁾ Цілий ряд педагогічних і психологічних праць, на прик. Die Ideenassociation des Kindes (1898—1900).

⁶⁾ Heydner, Beiträge zur Kenntnis des kindlichen Seelenlebens. (Липськ, 1894).

⁷⁾ Вебер Р., Das Kind von der Wiege bis zur Schule (Берлін, 1894).

⁸⁾ Goerges Th., Das Kind im ersten Lebensjahre (Берлін, 1902).

⁹⁾ Грабс, Psycholog. Beobachtungen aus den ersten Lebensjahren eines Kindes (Липськ, 1886—7).

¹⁰⁾ Гроос К., Das Seelenleben des Kindes (Берлін, 1903).

¹¹⁾ Еггер, Beobachtungen und Betrachtungen über die Entwicklung der Intelligenz und der Sprache bei den Kindern (переклад Г. Гасснера, Липськ, 1903).

¹²⁾ Fürst, Das Kind und seine Pflege (5 вид., Липськ, 1897).

Прошу крім того порівняти важну працю W. Milicent Shinn'a, Körperliche und geistige Entwicklung eines Kindes in biographischer Darstellung (Glabbach-Weber, 1905).

¹³⁾ Гроос, D. Seelenleben des Kindes, стор. 4 - 5.

¹⁴⁾ Хрісман, Paidologie, Jena 1896, стор. 5.

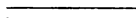
в дома, на улиці, при забавах і жартах, у цивілізованих і диких народів, в нормальних і ненормальних станах, в часі цілого фізичного розвою з психологічного, фізичного і морального боку, в спочинку і руху, в сні і на яві, в слабості і в здоровім стані. Так обіймає пайдольогія студіюване дитини і цілої її істоти та творить сама для себе окрему в собі замкнену цілість, незалежно від інших наукових фахів" (5—6).

Нал називає пайдольогію не скваліфікованою ще наукою, що вяже ся то з психольогією, то з антропольогією, медициною або гігієною і сходить ся з студіями звіринного інстинкту і звичаїв та поглядів т. зв. диких народів. Вона має виразну етично-філософічну закраску, в части те, що називаємо вищою біольогією, з примішкою етнографії і релігійного розвою, а часом навіть з додатком балачок і діточих традицій, одначе в педагогії находить вона за всіди практичне примінене, хоруючи при тім на всі хиби і прикмети своєї всесторонности (ор. cit. 26).

Так широку програму зачеркнула собі пайдольогія, що має як найкращі вигляди і займає чим раз ширші круги.

Надіймо ся і у нас дочекати ся живішого заінтересованя дитиною і студіями над нею.

З. Кузеля

I.

Про дитину в першій році життя.

От яке муляточко манісіньке! Та на ввесь
день кидають без їжі!

(Сусіда про чужу дитину).

Сова не приведе сокола.

(Людська помірка).

Які сами, такі й сани.

Яке з малку, таке й до останку.

1. Назви на дитину до року.

[На маленьку дитину, що доперва уродилась, кажуть „пискля“, „пискляточко“ або рідше „мулятко“, „муляточко“ і „народження“, „народженняточко“. Першим іменем називають дитину головню до шести неділь: а коли і відтак ще прикладають до неї ту саму назву, то роблять се більше з жалю, щоб пошкодувати. Назв иньших на дитину до року дуже багато. Так кажуть на дитину в першій році: „їсть першу паску“ або „годовничок“; „уже чимале“; „сьміяка“, „сьміюн“, „гуляка“; „зіпака“, „зіпачка“, „плакса“, „плаксочка“, „плакуха“; „сидун“, „сидуха“, коли вже вмів сидіти; „плазун“, „плазуха“, „плазунча“, „плазуня“, „плазунчик“, „лазунець“, „лазуночка“, як лазить; „дибун“, „дибуха“, „дибака“, „дибунча“, „дибуня“, „дибунець“ („поганий який дибунець дибуняє до мамі!“), як „став дибки“; „ходун“ (на хлопчика й на дівчину); „дід“, „дідуган“, „бабуся“, як нема зубів, а „зубань“, як зуби ставить; „белькотун“, „белькотуха“, „сокотун (-ха)“, „воркотун (-ха)“, „воркота“, „удун“, „балакун“, „шавкотун (-ха)“, як учить ся балакати, а „щобетун“,

„щебетуха“, „цікорун (-ха), як уміє говорити і „німиць“, „німе“, „мозчун“, коли не говірливе¹⁾].

2. Дитина розвиваєть ся поволійше, як иньша живина.

Людина — а родить ся, то нікчемнійше теляти. І теля, і поросля, і що не візьміть, уже якесь змисленнійше, уміє скорійш і ходить і потрапляє за матірю. А дитя гірш од пуголовка, і невмислене зовсім, і слабе, прямо ніщо. Наче аж полекшає на душі, як поверне головкою або ніжками, та ручками замелеха. А вже як міцнійше, держить ся за що візьметь ся, то се вже аж не вірить ся.

Ну, нема таки більшої досади, що голови не держить свої на собі, наче наказаніє яке. Аж як уже почне вязики держать, то аж тоді скинеть ся наче на що гоже, і тоді і ждеш, коли воно почне станком уже своїм намагать ся, або встать, або вже, як трохи далі, сидить та лазить і нарешті щось казать та ходить. Й одляже од серця наче, як воно почне на що гожійше вже походить.

Так то вже Бог дав, що німий язык (животне усяке) скорійш почне сьвіт свій розумить, а людина, поки на мірі стане, пів віку пройде візащо.

3. Фізичний розвій дитини.

Дитина найперше починає повімать сьвітло, огонь, а перед тим не розбирає нічого, хіба як пече, боить його що, або їсти хоче, зрештою усе йому байдуже. Одно швидче, друге пізнійше, а все вже о трех місяцях почина чуть дзвоник, або ще раньше задивлять ся на сьвіт; а ото вже й глядить на матір, хоть спершу вона йому байдуже. Кажуть, що є діти, що і маленькі, а не возьмуть груді од чужої жінки, але це тільки мабуть так кажуть.

А далі, то вже у хаті знає своїх і чужих. Як хоче що виявити, то плаче або руками достигає. От так в чотири місяці знає се.

4. Про пупець.

Одсикає пуп у маленького телятка не більш, як у дві неділі. А в дитини?

А в дитини до трех день, більш не буде висіть той вузлик, що баба завяже, а там він пересохне і одпаде.

¹⁾ Уміє балакать — се по Божому дитина, а то німе; як то той і Бог не схотів, щоб воно його хвалило. (Від баби Стаськи).

Його на щось глядять. У Ярники той тепер завязаний у пла-точку в скрині. І намітка, що в їй вона родилась, разом схована. Мати її на щось у воді розгортає, щоб показати і їй, як вона вже величенька стала (тепер їй 11 літ). А що з нею роблять, з тею схованкою, не знаю. Кажуть, але я через верх тільки чула, що дають і пить (зотруть на щось) тій, що в ньому родилась. А для-чого воно, не знаю, забула, або не гаразд таки й чула.

5. Найбільше ходять коло дітей і люблять їх матері.

[Найбільше ходить коло дітей і любить їх мати. Батька діти не так дуже притягають, так, що нероздасться, мов би він любив їх лше через матір. Часто навіть притворюють ся батьки, наче то кохають свої діти, а в самій річі ненавидять їх або тримають ся від них з далека. Се не виключає одначе сього, що муж живе щасливо з жінкою, любить її і чує потяг до неї.]

6. Заходи коло маленьких дітей.

Неділь три дитина нічого не знає і не розбірає того, що коло його, а через три неділі воно починає одрізнять такі предмети, як світло, огонь, що видають ся самому у вічі. А через шість неділь, як коли то й через п'ять, воно вже знає матір, угадує її, чи вона колише, чи вона годує його. Як мати балакає до його, то воно радіє, то й воно собі мугонить до неї.

В шести неділях дитина ще як янгол: не знає ні добра ні зла. Хоча й сьмієть ся вона, як спить, то то не од себе сьмієть ся: в ній дух благий тоді сидить і веселку таку пускає, янгол тоді її забавляє і тішуть ся, що ще нікому нічого не винна.

Взагалі янголи бавлять дітей. Як часом колиська сама кохнеть ся, то кажуть, що то янгол її покохав. Янголи дражнять і забавляють маленьких дітей.

Щоб засьмішити дитину, кажуть вони до неї: „Возьмем батька, возьмем батька“. То то й вона регочеть ся, бо ще не знає, що потрібний їй батько. А як же скажуть: „взьмем матір“ — то вона плаче зараз і плакає. Це все робить ся у сві.

Дитина сердить ся також тоді ще не вмів. Як кричить, то сама того не знає, то або їй щось наслано (крикливці, сухоти або ще яка хвороба), або щось у неї болить, або їсти хоче, або обриднє їй лежати в сповитку.

Часом розповість ся, а сповують, то перестане. Треба її тепер заспокоювати, щоб заснула, то колиханням то купанням.

Люди кажуть також, що дитина також тоді плаче, як хто не-будь умре де б не було: душа її се чує.

Часом жажнеть ся у сні, то через те, що лукавий зробив щось коло дитини, або щось снять ся. Тоді, як хто побачить, хрестить її й каже: „Госпідь з тобою, Духу Святий!“ або: „Духу Святий з нами!“ — або як декуди, то й инакше. Мати найгірш боїть ся цього і на душі зробить ся чогось страшно, щоб чого поганого не-злучило ся з дитиною, бо од ляку найбільше лиха буває: сухоти, жовтяниці, припадки. Проте-ж, хоча й боять ся, але як похрестять та одмовлять що небудь проти нечистого, то лекше стане на душі, бо в надія, що все таки пройде.

Ото вже біда і матері і всім, що в хаті, як на дитину що-наслано або чим болів та кричить. Тоді вже нічим не забавиш її і не допоможеш біді, як не знаєш чого проти крикливців або не по-стараєш ся людей яквх знаючих. Бог його знає, до чого довели-б крикливці, як би люди не знали що од їх: вмирали-б діти, як се-часом буває, або були-б каліками.

Через це ото, скоро дитина лише знайдець ся, то і од очей її роблять, і од напасти диявольської хрестять цілий рік вікна, двері й комин, щоби не підступила нечиста сила. Через це і кума бере-печину „лихими очима“, через це і містищем торкають новородка. Одначе, хоч і багато роблять і знають, щоби спасти дитину од на-сланя, або од очей, або й од поганого духу, одначе в ще і мудрійші знахурі і знахурки, що проти їх уже не швидко одробиш, хіба як угадаєш, чия воно робота та підлабузаниш ся до цієї тварюки та упростиш, щоби поробила од нещастя. То вже ото й одробляють.

А як що не вдасть ся, то наймають у церкві. На крилосі коле-дяка, де він усе стоїть, прибита картина, де показано, кому од чого-молить ся. От і од крикливців дяк знайде тут свв. Антонія, візьме „семигривника“ тай одмолює з попом.

Часом, як і наймання не пособляє, то усі пожурять ся, бо це вже „гнів Божий!“ Тай терплять ото муку усі, хто в хаті живе, а дитя бідне мучить ся і хоча буває і не вмире з цього, то вже як і виросте, то якась на ньому ознака буде: або але буде, або хиряве, косе, шиблене, або порушене. А так по Божому щоб обійшло ся, рідко буває. Так старі люди замічають.

7. Купіль для дитини.

Розводять у ночвах окріп холодною водою, поки не зробить ся літня вода — літепличка. У головах кладуть замість подушечки пелюшечку, щоб не так у головку душили ваганки, а як боять ся жовтяницъ, то кладуть з прядива (з конопель) трохи менше як одну жменю, а тоді по всіх ночвах устеляють другою пелюшечкою, кладуть писклятко, і скоро помочить ся і впірне у воду до дна, то тоді краями теї пелюшечки обгортують усю дитинку і поманісіньку з підніжок беруть водичку і все хлюпають на грудки й на головку, а щоб не хололо літепло, то підливають окропу по трішку коло ніг, або з боку, щоб не опекти дитини, і все таки піддають окропу, пови купіль геть вже горяченька, так що дитина з тепла і засне в купелі. Як кладуть у купіль, то всяк примовляють, дехто каже, як дитинка боїть ся водички, скоро приторкнеть ся до неї: „Мати — водичка, мати водичка, Госпідь з тобою“. А більше того все кажуть: „Христос купавсь, тай нам благословив, Христос купавсь, то й нам благословив!“ Ті слова усе приговорюють, поки дитина і обвикнеть ся у купелі. Як уже хлюпають на його, то вже як хто хоче, утішаєть ся: „любісіньке, манюсіньке, масюничке, — купочки, хлюпочки, а ну ще водички“ — і підбавляє, і швидче ще хлюпає.

У воду нічого не ложать; як уже величеньке, або, що не дай Бог, простуда, то тоді хто що знає, кладе. Є, кажуть, що в любистку купають, щоб усі любили, й у молоці купають, щоб повне та біле було. Од простуди гріють смородинну (прутики) у казані, або солому гречану, тай купають у тій купелі. І тоді прывказують що небудь: „Мій же ти шипочко, мій манісінький, а йди лиш, я скупаю“ — і беруть на руки з пелюшок з запічка — „а йди лиш, у гречаниці ще поживеш“. І тоді купають.

Щоби умлівали у купелі діти, сього не буває, бо все надливають окропу і гладять рукою, щоби гаряче було, і покупають не довго та зараз виймають з купелі. Як виймають, то хто небудь, як а близько, сухенькою і тепленькою пелюшечкою накине і тоді сповивають її зараз.

А перш, як виймають з купелі, саме як дитина добре розпарить ся, то її „міряють“. „Треба ще й змірять“, скаже те, що купає, і зараз і міряє так: бере ліктик правої руки у пискляти і колінце лівої ноги другою рукою і тоді до купи зводить, поки не торкне ліктиком колінця, а тоді пустить та бере ліктик лівої руки в одну руку, а в другу колінце правої ноги і знову до купи зводить поманеньку, поки й торкне ліктиком об колінце, і так до трех

раз. Як трудно зводить, то то або спинка вже зламлена, або ніжка або ручка звихнена (особливо, як плаче, як міряють). І ото на те, щоб увнать, чи поврежене пискля, і щоб направить, міряють його в купелі.

Скоро з купелі, зараз погодує мати дитину і сповиває, або вперед спове, а тоді погодує.

У шести неділь дитину часто купають. Спершу треба-б разів і два на сутки скупать, та вже у мужиків хочби раз у сутки скупать, а то і на двоє суток раз. У попів та в панів частійше купають, та в коли і кому. Буває, що як уродить ся дитина, та такі біді плями по їй на головці є, то ото кажуть, вони бувають, як чоловік з жінкою живе, яє вона ходить вже нею на днях, то тоді небазпременно треба часто купать та ще й милом а не хлібом стирать ті патна, то вони й очистять ся.

Як хто, то купає і тоді, як дитина „вилучаєть ся“. Вилучаєть дитина дуже, або не дуже, або й зовсім не вилучаєть ся. Та воно мабуть з усакою дитиною так буває, що не заміять, коли воно пройде на їй. Кажуть, що то вона вилучаєть ся од того, що мати, як ходила такою, на днях уже, та кішку ногою ударила з персердя; а бить її тоді не можна, бо у дитини на спині поростуть волоски, що її усе, як лежать, муляють, колють, і вона через те вилучаєть ся, наче двигав його усіма плечиками і суставчиками. То ото частійш купають її: се помагав. Дехто, то мякушкою з хліба спину викачує, покладе паском (коні пасе) тай качав мякушкою по спині; то вони б то, ті волоски, й зийдуть за хлібом. А воно мабуть усе те пусте. Дитина має на все свій час. Росте, а звязане лежить, треба розімять ся, то й вилучаєть ся; а може, хоч і не сповите буває довго, а вилучаєть ся, а може то вже така вдача всякого народженого, бо хоч ніякої кішки не займай, а воно все буде вилучатись. Така стать дитяча. А тимчасом, що люди кажуть, то те й треба казати.

Купають і після шести неділь дітей, тільки рідше вже, у півгоду, ще рідше, а в год, хіба заполоштуть буває задня, як воно не просить ся буває на двір та замажеть ся. Тоді не розбериють, чи літєплом, чи окропом; піддвивають, запліскують, як укаляють ся дуже. Сорочечку теж замиють, і закрутять, і підотквнуть за поясочок, а як догадливі, все її підтикають, хай собі так і лазить чи й ходить. А поки ще мавюнькі, то або зовсім (особливо спершу) не надівають сорочечки, або надівають куценьку, або як довша, то підложують її під спиначку з половину, щоб не промочувалась і не начкалась. Шоки маленьке, то менше воно замараєть ся і купають

його часто через те, що так треба, годить ся: лучче спить, краще росте, і здоровійше на дитину. Тим же зайтрують ся, закисає; воно-ж і блює і блює. То як-же і не купать його.

6. Сповиванє і колисанє.

Скоро найдеть ся у сьвітї божому дитина, кладуть її або на полу, або на лежанці, або на кожух, або й на печи на подушку. Як ще ніщо не налагоджене, лежить собі день чи що там несповите; хйба мати загляне скілько раз до неї. Більше як день не держать несповитою, щоби не зашкодить як і щоби виросла стрійніша. Сповивають задля того, щоб не корячилися руки та ноги і щоб само себе не окалічило як, бо мале дитя нічого не знає і тагне усе ручками, що попаде, та дряпає себе нігтьками.

Як спова мати перший раз своє дитятчко і потім, як сповивають його, то хрестять його тричі, нічого не приказуючи, і зараз за носика здушуть рукою і губами цмокнуть. Це прицмокують задля того, щоб у носіку у дитини не залягало, „щоб носика не залежало“.

Сповивають дитину поки хто хоче. Строку такого одного для всіх не має. Одні раній перестають сповивать, бо воно спокійно й так собі вже спить, розповите, а другі довше, бо саме воно привикло до сповивання і не хоче несповите спать, кричить, або неспокійне вдалось. Одначе довше пів году не сповивають ніде. По датині вже замічають, що пора її вже перестать сповивати.

Зрештою, як перший раз сповивають, не видно ніяких заміток.

Щоб краще було присиплять дитину — а усі кажуть, що то найкраща дитина, як довго спить — кладуть її у колиску. Перший раз кладуть її як у кого, або коли сповують, або аж на третій день. Особливо поспішають класти тоді, як дуже неспокійна і криклива, бо тоді лекше її ворушить, щоби мовчала. А хоч і не мовчить, то якось в колиці складнійше. Колиска для того-ж й є, що нею найскорійше можна приспять людину: он на возі то й задрімаєш од хльпанья та й не чуєш ся коли, а що-ж у колиці од вихання. Більш же буває, що у колиску кладуть не зараз: дитинка нічого ще не розуміє, то лежить собі однаково і на подушечці за припічком, чи де там. Аж через тиждень або й через два почнуть вже її класти у колиску.

Однаково, чи перший раз кладуть у колиску, чи вже ув останні рази, не примовляють нічого і не роблять нічого, хйба похрестять колиску та положать залізяку оту ще, що з родни її мати носила

коло себе. Буває, що похрестять часом і ножем, як ото і вікна хрестять та двері та комин, і прпмовляють молитву: „Господи, Сусе Христе, Сине Божий і Духу Сьвятий“ або ті самі слова, що кажуть, як хрестять вікна, двері та комин. Часом, найбільше, як перший раз кладуть у колиску, обійдуть ся якою небудь шуткою, от хочби такою „а ну лиш й на гойдалку тебе“ або „а ось і колиску змайстрував батько, ну лиш і погойдать тебе, щоб спалось гарно та щоб ти велике росло“, бо кажуть, що у сві тільки росте чоловік а то тоді саме, як снить ся йому, що падає і жахаєть ся о то. Через це то деботрі і кажуть, як жахнегь ся: „Духу Сьвятий при нас“ і добавляють „великий, чи там велика роста!“

Найбільш коло дитини ходить сама мати, це перша і найсправнійша нянька. Як тільки дитинка знайдець ся, то звісно, нянчить її баба, а як мати піддужає, то сама вже коло неї увиваєть ся. Підсобляють їй, як є у сім'ї, її мати, чи свекруха, чи там яка жінка, а то то й старші діти або наймичка (це дуже, дуже зрідка). А то все мати. Миє, купає, сповиває, колише, годує, утішаєть ся, доглядає; навіть коли вже дитина підбільшає, то все таки несуть її до матері, щоб забавила. Як почне дитина дещо розбїрять і хоч вязики держать, тоді мати і другим, хто є в хаті, дає подержать і поглядіть. А вязи почне вона держать, звісно, як яка і як сильнійша, то скорше, буває, що й через пять неділь, а як слабійша, то довше не здержить, буває, що й год або й більше. Якже-ж і дають кому манюню дитинку подержать, то в сповитку хіба, бо мати дуже пильнує, щоби не звихнула собі спини і не скривила вязей. Батько рідко який нагляне до своєї дитини: уже аж тоді нею цікавить ся, як вона стане дещо розуміть. Може бути, що се робить ся зі стыду або може найбільше через се, що не вмів коло того ходити. Няньці мати боїть ся спершу довіряти дитину, хтоб вона й не була, чи баба, чи своя дитина старшенька, чи наймичка, боїть ся, щоб не було якого недогляду; а вже як у колиці лежить, аж тоді пошле кого поворушить.

9. Колисанки.

Приколискових пісень та забавок усяких, казочок, так багато, — особливо у сьому селі, — що не знаєш, які між ними попередуб треба подати, а які залишити. Згодом можна буде подати їх окремо, а тим часом подаю ті, які за браком часу удалось списать.

1.

Ой ти котку, воркотку,
 Біжи котку в хижку,
 Піймай котку мишку.
 Мишка буде пискотіти,
 Дитинка буде спать хотіти.
 Хоче спать тай не спить,
 Дайте дубця будем бить,
 Дайте тоненького,
 Будем бить дитину маленького!

[Максимович, Укр. нар. пѣс. I. с. 103. — Чубинській,
 Труд. IV, с. 24, N. 27.]

2.

Ой кіт воркіт воркоче,
 Мале дитя спати хоче,
 Воно хоче тай не спить,
 Подайте дубця, будем бить!

[Милорадович, с. 37, N. 15.]

3.

Ой не лїзь котку на колодку,
 Бо забеш головку.
 Головка буде боліти,
 Нічим буде завертіти,
 Одна була хустина
 Тай ту дівки вкрали,
 На кукли подрали.

[Чубинській, Труды, IV, с. 23—4, N. 25 А—В., Макси-
 мович, Укр. нар. пѣс. I, с. 103—4, Иванов, Эт. М. с. 52—3,
 N. 35, Дітські пісні, с. 7, N. 13, Милорадович, с. 46. N. 73.]

4.

Котино, котино,
 Куди йдеш? По сіно!
 Возьми мене з собою
 Буду тобі слугою!
 Ти будеш сіно класти,
 А я буду воли пасти,

Ти будеш зацрягати,
А я буду погоняти.

Хтодось Уловій.

[Коротший варіант Чубинській, Труд. IV, с. 26, N. 33,
довший Иванов, Эт. М., с. 54, N. 43. Ястребов, Києвс. Стар.
1894, III, с. 560, N. 3.]

б. А.

Ходив кіт по горі
Носив сон у рукаві,
Чужим дітям дулі,
А нашим колачі,
Щоб спали в день і в ночі.

[Вар. Б. ріжнить ся тим, що місто двох перших стрічок спі-
ваєть ся: „Ой люлі, люлі!“]

[Гринченко, Этв. М. III, с. 552, N. 1362.]

6.

Ой ти котику,
Котку — котусю,
Займи нашу телусю,
Пожини й на попові толоки,
Де травиці по боки,
Та там її попасеш,
Та до дому приживеш,
Та надоім молока,
Та напоім козака.

Котенко.

[Иванов, Этн. М., с. 47, N. 14, 15. Мвлорадович, с. 40,
N. 34—37, Ястребов, Києвс. Стар. 1894, N. 3, с. 560.]

7.

Ой ти кітку,
Та вкрав квітку,
Тай поніс
Поза ліс,
Та заніс до Галі,
Тай поклав на лаві.
Галя стала бити:
Не вчись, котку, так робити!

Та вчньс черевчкн штн
 Не дорогїї, по пять золотїї,
 Та наськїї, та татарськїї.
 І не піп торгував
 І не дяк купував.
 Торгував пан, торгувала панї
 У синїм жупанї.
 Треба той жупан знати
 Та дитинї дати.

Кирил.

[Грінченко, Эт. М. III. с. 552, IV. 1363, Чубинскій, Труды, IV, с. 21, N. 17 А—В., Иванов, Эт. М. с. 50—51, N. 27, Ящуржинскій, Пов., с. 82, N. 7, Милорадович, с. 45. N. 67.]

8.

Будем котка, будем бить,
 Що не хоче він робить,
 Нї з дитною гулять,
 Нї дитинкн колахать.
 А—а—а!

9.

У котика, у ката
 Була мати лига,
 Вона била котка
 Та й приказувала:
 Не йди, котку, ночувать,
 Чужих дїтей колахать.
 А я котика попрошу,
 Коткови заплачу:
 Прийди, котку, ночувать,
 Прийди (імн) колахать.
 Я коткови за роботу заплачу,
 Дам [кусок] пирїжка,
 І стаканчик молочка.

[Иванов, Эт. М. с. 54, N. 40, Ящуржинскій, Пов. с. 82, N. 4, Радченко, Гомель. нар. пѣс. с. 245, N. 9.]

10.

Е—е, е—е, люлі,
 Налетіли гулі,
 Та сіли на люлі.
 Цатьте, гулі, не гудіть,
 Спить дитина (або імя), не збудіть!

[Чубинській, Труды, IV, с. 19, N. 12 Б., Иванов, Этн. М.,
 (Этн. Обзор. 1897), с. 44—5, N. 1, 6, Малинка, Родныя, с. 280,
 N. 21, Милорадович, Сборн. Хар. Об. с. 37, N. 11.]

11.

Е—е, е—е, коточок,
 Тай украв клубочок.
 Ой, нате вам, дочки,
 Клубка на сорочки,
 Щоб ви босі не ходили,
 Щоб ви людей не сьмішили.
 Одна була хустиночка
 Тай ту дівки вкрали,
 На кукли подрали.

Чубинській, Тр. IV, с. 21. N. 17 В., Ястребов, К. Ст.
 1894. III, с. 561, N. 7.

12. А.

Ой люлі, люлесі,
 Шовковії вервесі,
 Помальовані бильця,
 Пішли до Кирильця,
 Кирилець не гуляе,
 Писаночку пише,
 Дитину колише.

Б.

Е—е, е—е, люлечки,
 Шовковії вервечки,
 Мальовані бильця,
 Ходім до Кирильця,
 Що Кирилець робить
 Писаночки пише
 (Імя) колише.

[Чубинській, Труды, IV, с. 19—20, N. 14 А—В, Иванов, Этн. М., с. 45, N. 3 (вар. 1 цілком схожий), Ящуржинській, Повѣрья, с. 82, N. 8, Милорадович, с. 38, N. 16—27.]

13.

З колісанкою 12 А. злучена ще й отся :

Коліхала мати сина
Свого чорнобривця,
Та думала: добрий буде.
А він виріс
Та пішов до шиночки,
Напивсь горілочки,
Горілочки напив ся,
Та з людьми побив ся.

[Подібний мотив Чубинській, Труды, IV, с. 29, N. 41, Иванов, Этн. Мат. с. 55, N. 48.]

14.

Маленький хлопчик
Виліз на стовпчик,
На сопілочку грає,
Дітей забавляє.

Ю х н м.

15.

Вари, мати, вечеряти
Піду до свекрухи Данки,
Мальовані лавки,
А я сїв, прикшпів,
Вечеряти не схотів.
Мене мати за чуприну:
Вечеряй, сукни сину.
Піду у черницї,
А в черницях легко робить
Тіки тої досадоньки,
Що в чорному платї ходить.

Мабуть не приколісанкова.

16.

Ой Іван Булаван,
 По подвірю ходив,
 Перепелочки ловив,
 Шинкарочці (міщаночці) продавав,
 Не дорогії, по пять золотії:
 Шинкарочка (міщаночка) молода,
 Всип меду, щей вина!
 Не всиплю, ні продам,
 Бо в тебе жупан дран.
 Як у мене жупан дран,
 То у мене грошей джбан!
 Як у тебе грошей джбан,
 То я за тебе дочку дам,
 Хоч не дочку, то наймичку,
 Хорошую паняночку.

Сю пісню добавляють часто до отсеї колісанки:

17.

Ой кіт, воркіт,
 По дворочку ходить,
 Перепилички ловить,
 Перепиличку в юшку
 Собі піря на подушку.

[Иванов, Этн. Мат. с. 50, N. 25, 26.]

18.

Ой люлі-лі котарю
 Біжи в кошарю,
 Та назбирай палчок
 Та забавляй діточок.

[Милорадович, с. 43, N. 53, 57, 63.]

19.

Колисала баба діда
 З вечера до обіда,
 Поки стало в торбі хліба.
 Як не стало в торбі хліба,
 Покинула баба діда:

Ой, ти діду бородатий,
 Чом ти й досі не жонатий?
 Чом ти, діду, не співаєш?
 Бо ти, діду, язика не маєш!

[Початок: Чубинській, Труды, V, с. 1134, N. 101, Ящуржинській, с. 83, N. 9, Колесса, Етн. 36. XI. 25.]

20.

Сидить дід за подушками,
 Кидає дід на бабу залізними галушками.
 Чом, тв, діду, не співаєш?
 Бо язика не маєш!
 Треба язика накувати,
 Щоб пісню проспівати!

Нг. 19, 20 записані од няньки з звенигородського повіту.

21.

Ой на горі лобода
 Там ходила вдова —
 З маленькими діточками,
 Умивалась слізочками,
 А за нею Татарин,
 Стидкий, бридкий, поганий,
 Хотів її зарубать,
 Діточок собі забрать.
 Не рубай мене, Татарин,
 Стидкий, бридкий, поганий,
 Єсть у мене отець, мать,
 Не дасть мене зарубать,
 Діточок собі забрать. —
 До матінки, до двора.
 Мати каже: „Не моя!“
 Ой, лиха-ж моя годиночка,
 Цураєть ся родиночка,
 Близькая і далекая,
 Ще й ньька рідньенькая.
 До батенька, до двора!
 Батько каже: „Не моя!“
 Ой, лиха-ж моя годиночка і т. д.

До брата, до двора!
 А брат каже: „Не моя“.
 Ой, лиха-ж моя годиночка і т. д.
 До сестри, до двора!
 Сестра каже: „Ти моя!“
 Ой, добра-ж моя годиночка,
 Пізвала родиночка,
 Близька й далекая,
 Ще й венька рідненькая.

Кирило Котенко 9 рок.

22.

Ой, Данило, Данило!
 Куди ідеш? По сїно!
 А в батька вчив ся,
 Із припічка вбив ся.
 А баришня з печі
 Та побила плечі,
 А попівна з груби,
 Та побила груди.

[Ястребов, К. Ст. 1894, III с. 561, N. 8.]

10. Одїж малої дитини.

[Одїж малої дитини складаєть ся 1) з сорочечки, і 2) з шапочки, коли дитина більша. Сорочечку шиють не раз довго-довго перед уродженем разом з пелюшками, бо і того і сього потрібно тоді, коли мати недужа. Шапочку або платочок беруть лише, як йдуть між люди або як в хаті дуже зимно, зрештою обходять ся без них. На ніжки не дають нічого, а сорочечку підперізують поясом себто маминною крайкою або яким полотном.

Штани дістають хлопчики аж по році але і то звичайно тільки для „дихи“: в дійсности зачинають їх носити далеко пізнійше, так що можна часом чути і про семилітнього „безштанивєнка“.]

11. Кормленє дитини.

Годують манюню дитинку скрізь самі матері [починаючи, розумієть ся, від зливків]. Того, Боже борони, щоби мати сама не годувала своєї дитини а наймала кого ниншого давати груди, ніде не чути. Часом трапляєть ся, що мати дуже заслабне після родів

і не стане покарму в неї, чи й так не можна їй через болізню (особливо, як самі груди слабі) давати у рот дитині груді, то й тоді не наймають чужих жінок годувати свої рідної дитини, а замість цього роблять бідній дитиночці таку куклу або мозючок. Як годують куклою, то її роблять так: у біленьку полотнянку покладе поживного своїм ротом хліба, а як де, то палявиці, або пряника, та пересипле його потовченим сахарем, щоб добреньке було, тай завяже у вузлик у тій полотнянці. Тоді дає дитині смоктати цю куклу, сама придержуючи рукою коло її рота; щоб не втягло у горло кукли та не вдавилось. В куклу цю і другого чого небудь кладуть, от як каші молочної або що, або бублика потовченого і намоченого в молоці. Однак солодкого стережуться давати у куклі дитині, бо воно чогось блює, як солодке йому почати змалку давати, тай глисти заводять ся у животик, а од глист нудить і блювання буває, а як коли, то й до смерті задушують, як підвернуть ся під груди клубком.

Щоб не держати ся над ротом у дитинки з куклою, прив'язують її за вервечку в горі і прив'язану кладуть у ротик — тоді не втягнеть ся вона далі у горло.

Якже замість кукли дають мозючок, щоб дитинку нагодувати, то роблять його так: Візьмуть воловий ріжок, заднять з товстого боку, а з тонкого вставлять цівочку і цю цівочку на кінці, де в рот треба давати дитині, зав'яжуть біленькою тряпочкою, щоб було мякенько і щоб дитині легше було смоктати очеретяною цівочкою молоко, налите у ріжок.

Дитині дають смоктати і куклу і мозючок і тоді, як мати малокормна та гаразд не нагодує дитинки.

Чи пора дитині давати цю справу, догадують ся самі люди. До шести неділь, звісно, воно нічого ще не їстиме, ні вареного, ні печеного, а ото тіко і спасенія йому, що кукла та мозючок.

Сама-ж мати, як годує своєю груддю, то не їсть нічого дуже гіркого; найгірше не можна їй їсти часнику, бо дитина як попісе у неї, то зараз і зблює. Є такі вередливі діти, що й самі не возьмуть у рот груди, як зачують, що мати щось недобре з'їла, але це вже як підбільшають. Є й такі, що груди чужої матері не візьмуть у рот нізащо, але й це вже буває, як дитина зрозуміє.

Води пити не дають малюсенькій дитині, аж поки не стане їсти чогось такого, що їдять і старші; хіба як на случай якої болізни звивають її ротик, однак і цього боять ся робити шаленькому дитяти.

Рідко буває, щоб з мозюка та з кукли дитина виросла. Часто буває, що сердешне і помирав згодом, а хоча й живе, то таке слабкеньке й буде. Буває, що й здоровенькі виростають такі діти, одначе це рідко помітно між такими дітьми. Як тільки вони підмогою до груді стають, то це инше діло. Тоді воно виросте.

Часом і закисне добре у куклі або у мозючку — то це не по хазайськи і вредно давати таку скислу річ; а в, що їм не шкодить: „Хай“ — кажуть — „привикає“.

Замічають старі люди, що поки не знали класти у кукли одних коників, медяничків та качечок, а замість цього клали самий хліб сьвятий пожований, то діти були здоровійші і люди з їх колісь були не такі як тепер на все кородлві.

„Колісь було, не знали діти ні сахару, ні коників, тай які люди з їх були, а тепер пішло на панське“.

Годують нарівню однаково, чи хлопчина, чи дівчина.

Манюні дітки, хоча й мало що розуміють, але їх забавляють то сим, то тим, боячись, щоб не розплакались і хотячи, щоб вони скорійше розумнійшали.

Але не багато такого забавляння в: частійше ото торкають дитинку за губки, за носика, здавлюють і цмокають до неї, як це роблять. Вона й повертає головою: тоді й примовляють: „Ач як не понимає!“ — „Яке манюсіньке, а погане“ або і инакше видумують. Але як коли роздражнять, починає плакати. Є такі між ними, що й частенько, од чого-б там не було, плачуть. Треба їх забавить, бо жаль, що плачуть, надривають себе, тай у хаті негарно, як дитина усе плаче. От щоби забавить її, усяк приміряють ся й матері й ті, що коло її найбільш повертають ся. Вихають спершу коліску, як нічого, беруть на руки та на руках дитину вихають або підтрусують, притуливши до грудий, або й обзивають ся до її, шушукують, щоби від шушукання замовкла або заспала. Як нічого, то кладуть їй зараз у рот цицьку або куклу чи мозючок, а як коли, то прямо пальця. То вона посмокче і притихне — то по цьому знають, що їсти хоче, та того і розкричалась —, а як це нічого не помагає, то й до людей звертають ся. Бувають такі матері, що або через хазяйство, або й через те, що й спочить хочеть ся, або й погуляти, то ось які видумали заміри. Візьмуть та лобик і змиють горілкою: дитятко упеть ся і спить сердешне. А то маку або й самого маковиння наварять та головку змиють йому. От воно після цього засне і дасть час чи зробить що, чи погулять де. Але таких матерів безсовісними звать, бо то-ж усі знають, що це насильно задурено дитину, щоб спало, а воно-ж ще маленьке і тепер саме

росте і розвивається, а як не дай Боже та отакою задуреною і розростеться. Чий тоді гріх? Материн, звісно. А вониж ото роблять так. А як уже більшеньких дітей, то й напувають горілкою або маком зім'ятим у молоко. „Через дурне своє серце та мати губить свою дитину“. „Треба вже терпіть, як плаксиве удалось, або людей старать ся на це: люди, або хтось між ними, та в такий, що все знає, од чого не наверні“.

[Додати треба, що перші забави з дітьми, як плескане у долоні, балакане, співане і т. в. роблять ся на се, щоб дитина скорше розвинула ся.]

12. Про годування дітей „соською“.

„Що тільки настало на цьому світі тим дітям?! І боять ся-ж матері по багато мати дітей, і знають, що як ранійш од груді одлучить, чо ранійш і друге буде —, а проте не хотять годувать. Ще в азднях таки годують груддю своєю, але як тільки трохи заживеть ся, так на панський лад і зводять. Не було сього давнійше! А тепер і коробейники про се довідали ся, приносять у села „соськи“ і люди їх беруть; п'ять копійок за неї, не великі гроші, а пляшечка за гривню, а молоко хоч і по хатах бігає, достає дитині, тай тече тоді ту соську пскляти у рот. Хайби хоч шість неділь погодувала груддю, а то й шість день не хоче.

Як у панів то корову їдять і коровячим молоком діти вигодовують ся, а у мужиків, то тільки змалку овечим або коровячим молоком починають вигодовувать ся люди. Та чим більш та дальш, все гірше стає: попи та пани собі скотниною вирощують ся і живуть, матері панують, гляди, як дрови сидять, а діти на „соську“ переводять. А на їх двлячись і мужики на соську звисають. Наша яка погана за хвершала вийшла і першу дитинку мала й ту „на соську“. Почахло бідне тай умерло, а до году й другу має і се „на соську“, аби сипать тми дітьми!

А ось у Ч—ої попаді — ся хоч і виросла теж „соською“ годуючись — та всі діти на „сосьці“ живуть. У неї зовсім цицьок не має, а у дітей і душі не стане, як вони на „соську“ і своїх переводуть дітей, як діждуть. Те буде й з нашою. Фершала її, хоч і хвалений, а дурний, що на „соську“ переводить.

Розпутні тепер понаставали молоді люди!

Так жалілась та майже сварилаь проскурниця мати на світ і на свою внучку, що за хвершалом.

Вчуть скільки відразу предметів: а) думка, що не займеться друга дитина, поки ще ця, що є, годується груддю, а вже займеться, як перестана годувати груддю, і що, мов, гріх багатьох дітей мати і не годувати їх „як Бог велів“ груддю; б) в убожестві годує так груддю, а як потраєть на такі коло тих „букшанів“ — як тут підпанків звуть —, а хоче вдат ще й заможність у себе, то збігає на панську лівію ніби, а то й з ледацтва не хотять, наче розкошує, як не годує; в) через це тільки часто водить дітей, а до розуму не доводять — одне, мовляв, розпусто; г) у панів усе скотячим годується — ніби переводить на панство на скотячий рід — а у підпанків і у тих, що кваплять на його, то те тільки зачалось; д) видимо свідомо оповідачка указала на одну попаду, де вона усю хвамілію знає здавна, що годують на коровячим молоком, та через те, що не єуть діти груді, не одтягують би то її, і сами груді не одростають у молодого жіноцтва, а через те людина якби без душі; е) коробейники з кацапів або з ляхів наче на зло і підносять сі „соська“.

Таким родом мозючок, що при нужді, або як матері не має, або вона слаба, став за правило і для тих, що без жадної нужди.

13. Дитина починає їсти.

Одна жінка дала дітям їсти а сама порастає по хаті. А діти були дрібненькі. Одно саме найменше, Радько, тай те взяло у більшої дівчинки ложку з кашою чи з кулішем та й несе до рота. А та дівчина каже:

„Мамо, а Радь їсть уже!“

„Чорт тому рад“, — крикнула мати а далі тихенько: „Що й ти їси?!“ (бо нічого).

14. Діти їдять глину і уголь.

„Як возять та продають попід хатами або міняють по селі глину, то як прийдуть з глиною стінковою (білою, що в грудках) до мого двору, так сусіди і гукають: „А ну те, бабо, кошуйте, чи добра, то й ми купимо!“ Ото сміються з мене, що я, як коли, глину або крейду їм. Але мені глина добріша. Хто його знає чого, а як коли, то аж трусується та їм.

Оця Герпина, то попід або вугіль їсть дуже, аби ніхто не бачив, так аж просить ся та їсть, а стара така, як і я.

Хай Пилип їсть крейду, бо йому хтось пораяв од глисту. Каже, що й лекшає йому. А це-ж Бог його знає, чого воно в такі люди; і сьміють ся з їх, а вони їдять або глину або вугіль або й печину“.

„Огож змалку ще не од’їли, — бо діти їдять маленькими“.

„Мабуць“.

Мова у хаті з приводу, що мале їло глину.

15. Про мамок.

Материне і Ващине — подивіть ся! Мати своє гляділа, а я Васьчине. Вона у Гадесі за мамку у панів великі гроші бере, а я глядю і вона мені платить. Я й доглядаю його. Так зучила до себе, що ніхто й нехай не береть ся до його. Купаю що дня божого, і така дитина у півгоду зробилась, що оце їм по году обом (бо Васька через день тільки після матері найшла), а те, що я гляділа, у півгоду було більше й розумніше, як те тепер у год. А оце, то той ше й не лаять гаразд, а цей уже за мною ходить, як коли й сам. А все догляди. До купелі так привикло, що так і лізе, як лю у ночви, а як не скупаю на ніч, то й не засне. Мусю й у ночі грїть літепло та купать його.

Нехай як мале було, а то й тепер. Мати свого у шість неділь уже перестали купать, а я й досі. Не знаю, як оце без мене й привкатише коло Васьки, як прийде од панів до дому, бо маї самі і того і сього годували, а я тільки гляділа. Васька й матері за се платить.

(Так розказувала меньша сестра про старшу, що пішла за 200 чи що рублів чужого годувать у панів. Се скілько раз трапляеть ся, може і в кождому седі, завше зоставлені діти погибають. Сьому трапилось бабиною груддю годувать ся і воно й вирросло краще бабиного, та правда, сама баба, годуючи двох „задумалась“, як опіюла ця сама меньша сестра хвалилась, себ то „лишилась памяти“, збожеволїла. Мабуць ні одного хочби трохи щасливїйшого прикладу у тях, що в „мамки“ їдуть, ніхто не вкаже).

16. Діти не дурніють від довгого кормлення.

„Кажуть, що дитина, як довго сце, дурна буде. А воно не правда. Я своїй кумі якось посовітувала. Вона питає в мене, що

його робить, щоб часто діти не родили ся. „Годуй груддю кожен довше — кажу — то поки не одлучиш, поти другого не буде“. Вона візьми тай послухай мене. Уже на четверте літо Мартинові, а вона не одлучав. На коняці було іде через мою ливаду, а до матері біжить цицьки спать. Вже усі кучани й знали, чого то він і біжить: „А куди-ж ти, Мартине?“ „Цицьки спать“. Дітей таки не було в неї, а Мартинчик цей такий розумний хлопець, уже йому оце семий іде. А батька так висварить, як паній прийде: „Ось коби мені осьмий год скоріш, наймусь і грошей вам не дам, бо ви пропете“ (бо то йому кажуть, що як буде 8 год, то тоді його наймуть). І батько шкодує його за його розум. Неправда, що од покарму дурнувате буде!“

„Е, що, покарму так багато, що дитина й не зсисає, аж самі мусять віджувати. Про те, як розумне, то розумне!“

17. Відлучувати дитину.

Одлучають од грудей дитину у год, деколи то ранійше, а деколи то і після году. Це вже мазунцями ті звать ся. Як часті діти, то там все недогоровані будуть. Часом, буває, одлучить мати дитину, але як та дуже вялить ся і аж приболять за цицькою, то знов почне їй давать досисать. Але така дитина буде вже вредна на всячину, і погана на очі. [Як приміром подивить ся на замішенетісто, то воно перестане рости.]

18. Мови по селі.

а) Родичі лишаютъ саму дитину дома.

„Що з цими дітьми роблять, е! То вже й не диво, як покритків вязи скручують писклятам. Ото вже трічі давуємо ся ми, що отакі, як хоть оцей, та й то поквнув з жінкою своєю дитину, і замком замкнув у хату, і дитину на весь день заставив саму у хаті“.

„А велике-ж воно?“

„Пискляточко ще! Й шести неділь не вишло!“

„А на що-ж він кидав?“

„Хто його знає, а вже не з добра, а нарешне мабуть, бо баба сама розказувала мені, жалілась на дітей, що отакій і син і невістка. Розказує та плаче бідна! Каже: Вони замкнуть хату та й підуть, а я підожду, поки зайдуть геть за село, одімкну своїм ключом“.

чиком їх хату, гаразд, що прийшов ся. Та зварю дома у себе кулешику рідесенького, — бо убожество на старість спіткало, син одрізнів ся і нічого не вділяє з ґрунту, — та сама тим кулешиком живу і дитину годую, а в вечері замкну знову і піду собі. Прийдуть вони до дому, а воно кавкотить. Мати бачить, що не вмірає і пошкодує, як побачить і погодує на ніч. А в день знову в поле! А воно отаке муляточко манієїньке, та на весь день кидають його без їжі! — Плаче було та розказує баба. І тепер жне воно, вросло уже.

То чого вже од бідних ждять! Чого вже там не має! Савустан, то й жінку свою роділю рублем бив і з хати витяг на двір, а хлопчика народженчика, як несли до хресту, як попомаяв у руках, то і прибігала баба за ліками, що, мов, сеч заперла ся, дайте яких дитні ліків. А вона, аби вже хоч не судили його судом за це, давай очі одводять людім. То й це-ж ще не бідний, має воли!“

„А чого-ж вони так не люблять дітей?“

„А хто його знає! На що воно, каже; в їх уже, а землі не прибавляєть ся!“

[Розказувала Бвдоха Коцурівна].

б) Клопіт вдівцеви з малими дітьми.

„Учіть ся, діти, сами годувати Андрійчика, бо мати бачите яка?! Умре, то й він умре!“

Мати з родива боліла дуже уразом.

„Кажуть, що удова сирота! Ні! Удівець сирота! Що я з оцею кашею“ — показав поглядом на дітей — „робитиму?! Як би я жінка, купив би за гріш три шовниці, кинув би на окріп та й сам заїв би і дітей нагодував би, щоб з голоду не повмирили, а то що я робитиму?! Я-ж не заглядав ніколи у піч, до сокири я майстер, а до сього, що я робитиму? А оте пискля?! Повинне з голоду умерти? Що воно винне?“

(Сей про „соськи“ або не знав, або як знав, то й знав, що з „соськи“ те-ж смерть буває, або мертве життя).

в) Нещастє з купанєм.

Ось оце ще нещастя з отаким, що ще й купать. Як би хоч так росло, а то тіко тії мороки коло його! А ще чи й виросте!

г) Розмова родичів з нагоди малої дитини.

Мати сидить на печі, а коло неї старші дітки, а маленьке, таке що йому 3 неділі тїки, перед нею на подушечці лежить. Вона кладе йому до губів палець тай жаже:

„Бач, як ловить палиць!“

Котресь зі старших заплакало, а мати:

„Цять, дивись лиш“ — укаже на малу дитину — „як воно ловє палиць!“

Те заглядає, а вона далі проваде мову, вдивляючись на дитину:

„Який! Чисто у батьків рід! Як раз таке поцтиве, як батько!“

Батько почув, то й собі обізвав ся:

„Ну, ну! Хороша й сама. Обізвалась сова, яж і сама така!“

„Ось побач, як виростє!“

„Та колиб лиш ріс. Яб на рід не подивив ся; у школу його та й у чигиринську, хай би і на крилосї умів. Адже-ж Юхим — як ото кращє за дяка знає все“.

Діти ще раз залєментїли на печі коло матерї і вона вже перестала, а чоловік далі порпав долотом у лупці.

19. Монашки вкривають дитину.

Жінен з базара новину привєзли: розказують, як монашки дитину з монастиря вкривали.

Їде мужик по піску в Чигирин воліками тай нагонить двох монашок, несуть корзинну. Ті монашки і просять мужика: „Дядьку, підвєаїть, пожалуйста, нас, анї хоть оцю корзинну“. „Ставте“, каже, „на віз!“ А та корзинна ніби скринька запералась. Поставили вони ту корзинну тай ніби поспішають за возом, але вони одставали. Мужик їде тай не дуже оглядаєть ся.

Приїхав у Чигирин — оглянєть ся, нема монашок. Пождав трохи, починаєть плакати так начє дитина у корзинї, до корзини, аж справді там дитина. Закрив корзинну, одїхав оддалєки од инчих вовів, стоїть та журить ся, що йому робить, та що уже ті монашки не прийдуть, — їх таки не видко. Коли дивить ся, їде москаль, та все щоєь на боки оглядаєть ся, ніби вкрати хоче що небудь. От дума мужик, одїйду од воза, може корзинну візьме, а вона новенька, знать нарошне куплена. Взяв тай одїйшов. Стоїть віз сам. А це той

москаль як не схватить ту корзинку, та скоріш іде. Мужик оглянувся, аж москаль корзинку повів, скоріш за свої волни тай одіхав між вози.

Що вже той москаль робив із тею корзиною та дитиною, не дознались іще.

[Списано незаметно з розмови жінок у гурті].

20. Люди жаліють дитини.

Яке наче брудне та нікчемне, скоро найдеться дитя, а як радіють йому люди і як жаліють дуже!

Умерла у Г—ка дитина, а він дуже плакав за ним. Ніколи й не думав ніхто, щоб Т—ко так плакав дуже. Бувало, поки не стане дитина вже сьміяється, або й сидить, то ніколи й не загляне він до неї. Аж одвернуться було, як нарешті піднесеш, щоб поїти своєю дитиною. Наче аж гадував він або соромився свої дитини. А як умерло, то так плакав, що аж піп на його наварився.

А О—ко опісля сьміявся з його, що він так убивався за ним дуже наче баба. А прийшлося, як і у його вмерла дівочка, що й не ждав, а вмерло воно, то так розжалівся, що й згадав і Г—ка і близько того Г—ка не було, а він, уже й заховали дитину його, на весь голос: „Тепер я знаю, чого Г—ко плавав так дуже, а я з його сьміявся“.

Воно таки, хоч і яке оте маленьке та нікчемне, а його й чужому жалко.

Раз прями ми у день; а це К—пій пес несе щось у зубах, чисто таке, як дитина маленька. А тоді саме та була поговорка на Г—ну, що була покрилася, та й десь ділось її черево — а я й показала дівчатам у вікно. А вони: „Ах, матінко, щож та собака понесла!“ І усі аж зблідли, а я і себе не чую, так і отуманіла, і коло серця затрусилось. Жалко чогось таки. А воно мабуть таки Г—на прикопала дитину.

Тай курчати жаль, як мучить ся, або як хто наступить, або квочка бе, не приймає. Та є й нежалісливі люди.

21. Нерідні батько й мати у дитини.

„Піскля виросте, хай як не нівечить його“.

„То що, що виросте. Хіба воно знатиме, як над ним зущали ся“.

„А тітка хіба не розкаже йому все, як з ним тепер було, як саме матері зостало ся. Не вмиреж вона, поки воно виросте, або хоч поки витішить, щоб людїм вгодне було. Тоді розкаже йому за всіх, що мачуха і вітчим з ріднею робила“.

(Батько дитини умер з порухи, ще заки знать було, що мати ходити нею; мати зараз вийшла за другого, хоть покійник усе завіщав на дитину, як буде. Вона-ж і знайшла ся, а сама мати з родів умерла. Вітчим женив ся на другій і вже й це собі взяв, бо думав посісти все його добро; тай знущались обоє над ним).

„Оддасть воно за своє! Тай без тітки знайдуть ся люди, що розкажуть йому все. Не пройде воно їм дурницею, що так і ждуть, щоб пропало воно, а годують, аби задля людського ока“.

22. Цікавість про дитину.

Як дитина є в хаті, то цікавлять ся нею: чи шість неділь, чи пів року минуло, чи вже год буде. Довідавшись, що шість неділь дитині, чи там пів року, чи й год уже, таку увагу на се кладуть. „Шість неділь є, можна на приклад на руки давать будь кому. Шість неділь не має, як можна отаке пискля давать, на приклад, дівчині, що зроду не держала на руках дитини? Ще вязики зверне, спинку зломить і таке иньше. Пів року є, то й не диво, що сидить уже дитина, хоча й не дивовижа, як ще й не почало, бо, мовляв, скоро почне уже сидіть, а може й лазить і ходить, або й балакать. А вже, як далеко за пів року, та сього не має, то цим вже клопочуть ся. Отаке повинне вже само сидіть, а воно й не дума: держись з ним, з рук не спускай!“

Год є — се вже другий погляд зовсім. Можна і коло дітей повинуть, само забавить ся, і без матери день побуде без великого клопоту, і одлучене вже може бути і т. и.“

Цікавлять ся більше і про те, чи вязи держить дитина, чи сьмієть ся вже до кого, як займає його, або як упізнає кого, чи сидить, ходить, балакає. Чи зубики є.

23. Замітки про малу дитину.

[Заміток про малу дитину до пів року досить багато. Вибираю усе важнійше з нотаток автора].

1) Ото кажуть, що у дзеркалі не можна показувать дитини. [Сього не можна було і до шести неділь; так само обовязують і тепер усі приписи проти уроків.]

2) Вище себе не можна піднімать дитини, бо кажуть „підвімиш висче, закопаш глибше“; дитина почне хворіти тай умре од цього.

3) Не можна до году ні чубів, ні нігтиків обтнати, а то у рай не приймуть, чи що. Нігтики скобують можна, як великі ростуть.

4) Як дитина упаде, то роздирають сорочинку.

5) Замічають люди за малими дітьми: як росте, то й слабів, без цього не можна. Кажуть, що ростуть, не слабіють рідко які діти, а як яке більше боліло, чи на зуби, чи й так на що, то те змисленійше буде, як виросте і скорійше навчаєть ся мови і всячину скорійше піме ніж те, що не знало болів дитячих. Наш свекор, було, кажуть, що оцей Онопрій через те й отакій (не всі дома), що ріс малий як заміс глини (вальок глини замішаної); він і тепер такий, а й тоді і тепер боліть не болів ніколи.

6) Дитина на молодіці як почне падать із лави, чи з полу, чи з чого-б там не було, то буде увесь місяць падать, ніяк не вбереш. Тільки одвихнеш ся, то воно зараз і упаде десь.

7) За дітьми, що починають лазить, замічають багато дечого. Треба і з хатою глядїть, щоб у ній не було чого нанесено негарного; через те мести треба до схід сонця і до захід сонця, а по захід уже не годить ся. Не годить ся умивать водою дитини по захід сонця, бо на вроду негарна буде.

8) Кажуть, що дитина, хоч і мала, а знає, що вона одна у батька в і як друге родить ся, то їй уже се нездорово; вона-б то чув, що вже не на ню саму будуть батько та мати тішити ся, а вже й на другому будуть утішати ся. Чув-б то вона, хоть як ще маленька, що вже „саперник“ в; та се, як і буває, то мабуть з більшими дітьми.

9) Переступать малої дитини не вільно, як лежать, бо не виросте.

10) Як дитина плаче жалко, хоч і не має чого, то щось буде, вивішує бідне, або у рідні в щось недобре або ще буде.

11) Дитина набираєть ся тіла з часом як росте, а найкраще, як у молоді купають.

12) Щоб прибуло молоко у матері, дають їй їсти сімя і пити мятю.

13) Дівчина хоч і цілий день кричить, то нічого не буде, а хлопець як довго покричить, то животи будуть виходить.

14) Беззубих ще дітей не можна зводити; кажуть, що аж коли є зуби, то можна діти сажать у купі, щоб грали ся. Робить ся це через те, що зуби боліли би безпримінно.

15) Ту першу сорочечку, що наділи на пнекля, як у перше ще родилась у молодих людей, надівають на воїх дітей, що родять ся у їх онісля. Перше з неділюку або й з оден день поносить а то вже й ховають її і як родить ся друге, то на його надівають, потрошку отак понадівають і на уоїх. Декогрі і не мвють її а так і держать. Це для того так, щоб діти усеї любили одно одного, піддержували і помагали одне одному. У попів се ведеть ся, не тільки у простях.

(Здасть ся, тільки у попівстві воно є!)

24. Дитина до часу, коли навчить ся сидіти.

Перший год дитини — це поява ступінь са ступнем усяких відмін у дитини.

Спершу за нами слідать, коли почне уміть сьміять ся, вязки держать, гулять, сидіть, руки давать, лазить, зуби ставить, дибки ставать і потім ходить уже. Цим цікавлять ся і сусіди, не тільки свої. Хтоб не прийшов, питає, глядячи на дитину: „А вже сьмієть ся?“ „А вже дибки став?“ і т. в.

А з шеста неділь до году уже починають цікавить ся її розумом, удачею і таке инше. І свої, і чужі, і більш сусідські люди уже питають таку дитину і „ладі“, і „сороки“, і „а де мама“, і „туті-туті“, і „як бабу мороз душить“. Як бачать, що дитина в свій звичайний час виявляє себе вдало, то радіють, утішають ся. А як же ні, то сумують, журять ся, усе бідькають ся і старають ся чим небудь підсобить. Як ото не вивчать ся ходить у свій час, водять, ходушку роблять, а як помігять, що вона не тямить ні татка, ні неньки і не пробуєть ся нічого розуміть і до году балакають не зрушаєть ся, то старають ся більш до його балакають і т. п.

От скоро привесуть дитину з церкви, з виводни, то це вже всім відомо, що їй минуло шість неділь і що під кінець цього часу вона все розумнійшала, хоча й не дуже значно, а після виводни вона й більше вже почне розуміть і чим далі там більше.

„Це вже йому і шість неділь минуло, а воно й вязей не вміє держать?“ — дивують ся люди, як слабка удасть ся дитина. Або: „Йому оце на силу шість неділь минуло, а воно вже й матір знає і всіх хатних своїх, хай чуже і рук не простягає!“ теж дивують ся, як дитя вже почина скоро розбирать, де свое, де чуже. Батько,

мати радіють таким рiчам, бо як люди кажуть про їх дiтей, це краща по їх вiрках вдачi їх дiтей.

Так само i на здоров'я дiтей дiвлять ся: „Йому ще й шести недiль мабуть не має, а воно таке, що й год друге таке не буде“ або „у вiньших, то бiльшi родять ся, як у N. на виводинах було!“.

Такi мови бувають i при других явищах дитячого зросту.

З шести недiль, пони сидить, поводить ся з дитиною як в чiм, то так як i перше, а як у вiньшiм, то й инакше.

Сповивання пiсля виводин, як де, то й зараз кидають, а вiде далi восьми недiль не сповивають, бо цього i дитина не схоче, як почне уже дужче володати ручками та ніжками. У колиску ще нужнiйш треба класти, бо вона бiльше розумiв i привикає до неi. Пробують i гойдати у колицi, придержуючи її руками, щоб сидiла, але гойдання дiти люблять, як уже навчать ся сами сидiть.

Годують i тепер однаково як i до шести недiль, тiльки те й инакше, що дають молоко i без мозюка а з ложки, їжу теж пробують давати без кукли, дуже пожувавши, картоплю на прикладчи що вiньше.

Забавлять, щоб не розплакалось, або щоб успокоїть як плаче, пробують i цяцьками, не тiльки груддю та колицкою, чи на руках його колишучи. Правда, воно ще й тепер мало що замiчає цяцьок, але як вiшають червоненьке що небудь над колицкою (окрайку, стьожку або що вiньше), то воно ловить рученьками. Шуткують до дитини усяк: „Ах ти бридке!“ скажуть та торкають її за борiдку, або за губки, прицмокуючи, щоб почувла i звернула увагу. Щупають її за нiжки, беруть її за ручки i потрiпають ними. Вона уже вмиє i смiяється, як її ворухать або торкають. Роблять i „тутусi“, „кують чобiток“, „тужки-потягужки“, „чучукать“¹⁾ i вiньшi утiхи. [Про се пiзнiйше].

Хоча й мало вона ще цi забавки розумiв, але вже призвичаюється до їх, особливо пiд кiнець сидiння. Вуває, що пробують i брязкати чим небудь коло неi або над нею, чи в колицi, чи й так, де вона лежить, але вона ще не розумiв брязкання. Грать нi в вiщо не грають, щоб її забавлять, а сьпiвають, як колишуть, то скоро й у колиску покладуть, то сьпiвають, поки в колицки виймуть. Хоча i мало що розумiють такi що до шести недiль, пiсля шести недiль i далi, одначе багато матерiв хвалить ся, що як перестать сьпiвають, як колишеш, то зараз i плакати почне; а почне знову сьпiвають, затихне. „Такi є дiти!“ Часом нiколи коло дитини бути, а воно не

¹⁾ Чучукають або чучають так: Пiдiймають у гору i пресьпiвають: »поп чук, чук!«

спить, то її зараз як почнуть мелехать у колісці, пристануть щиро до колхання, то дитя закачаєть ся, таки засне. Друге од сьпіву скорійш засне.

Після того, як розповіють її і вже спить без сповитку, то вже ждуть і просять Бога, щоби скорійш навчило ся сидіть: „Колиб уже, Господи, хоч сиділо!“ — просять Бога матері і батьки, щоби менше її на руках носить. А задля цього, щоб привичаювала ся сидіть, сажають її долі на простеленому або кожусі або рядні або свитці, обложують подушками або одежею якою, і вона сидить обложена, а як і впаде, що спина зболить у її од сидіння, то не з висока падать їй, бо долі тай не на тверде, бо кожухом або подушками обложено. А щоб мовчала і не брала смоктать у рот пальця або ноги, дають сухаря у руки гризти, або сухого бублика — от і кусає його яснами, тай чуває їх ото цам, бо у дитий вже сверблять, а найбільше перед тим, як зубики почнуть вирізувать ся. Тепер як починає вже сидіть, стає більше розумна, то вже й обкладають її більш усякими цяцьками: кухлем, ложкою і т. н.

Щоби сиділа, як ще не вмів сидіть, роблять ще і сидушки для таких дітей. Сидушок буває дві: одна плетена кошеликом, а друга довбана з колодки.

Перша сидушка робить ся так:

У кошелику, котрий хоч і вішають а хоч і ставлять де небудь, чи долі, чи на полу, чи в запічку, у дві роблять таку фірточку, куди дитина звішує ноги, як її посадять у кошелик.

Друга то так:

З аршин у довш беруть з якого небудь дерева колодку, товсту таку, щоб товща за дитину була, та зверху на четверть у глиб видовбають як от мірочку, і виріжуть з одного боку тож таку фірточку, щоб у неї всажувать дитину на деньці; посадять її, ніженята спустять в низ, а щоб не випало у ту фірточку, то її або зачипняють, або прямо щаблем перегородять. От дитина упреть ся спинкою і боками у стінки видовбаної колодки а грудиками у щабель той, тай сидить. Часом, як ще не зроблено сидушки а хотять, щоб дитина сиділа, то замість цих сидушок роблять на швидку сидушку з решета. У решеті посадять дитину та обмостять її попід обичайкою рядом чи чим другим, то вона й сидить. І в цих сидушках діточок малих однаково, як і далі посажених, обкладають цяцьками і дають так само у руку що небудь гризти.

А вже як вивчить ся сама сидіть, без сидушки, то це вже полегкість і матері, і нянькам, і всім, бо вона тоді вже не наскуचाє так, як перше. Перше їй набридало лежать тай годі, тому й вере-

дувала більше, а тепер, схоче, лежить, а схоче, як набридне лежать, сидить і вже й сама устане посидить, як лежить. А перш усе треба було з нею возить ся кому небудь, найбільше матері.

Сидить почне у пів году або так неділь у шіснадцять, як яке.

[Тепер зуби прорізають ся; тепер найбільш щеплять віспу.]

З такими дітьми і в гостях у своїх рідних або й у приятелів. Тепер уже охоче матері йдуть у гості з дітками. Там, у гостях, їх сами і доглядають поклавши на запічку або що, а як є діти там більшенькі, то їм оддають і ті втішають ся і глядять чужу дитину. А маленькі дітки коло їх тулять ся. Як зімою, звісно, на печи усі, а літком, то й на дворі грають ся усі з чужою дитиною, котру старшеньке держить усе на руках. А як уже сидить гарно, то посаджать коло себе обкладаючи його цяцьками, вуклами. Мати гостючи з людьми навідуєть ся до нього, або і до неї підносять його в ряди-годи. Гості цікавлять ся дитиною, особливо матері: питають зараз, котре воно у неї по щоту, як звуть, скільки ще їх є і потім звертають на звичайну річ. Як де доторкнуть ся дітей, то мати, що держить на руках дитину, і собі на його указуючи обізветь ся: „Бач, як у світі трудно, глядиж, набирайся мені розуму й снаги“. Часом гуляння довго буває, то ото нашвидку з півмітків і колиску зроблять і по сусідах знайдуть її і дитину присплять, як хотять, щоби мати не одшагалась та сиділа довше.

Як де приходять у гості до тих людей, де у колясці маленьке лежить, то і його, хоча і спало воно, привитають і цілкують; а як коли, то й так незаметно все проходить.

Часом, що приятель великий, хрещений батько, то й з маленьким, візьме його на руки, тай вечерю понесе, аби посидить з кумом вечером сьвятий. Тоді глядять вже хто небудь, мати хрещена або діти її, як є.

У цереву носять таких дітей і з ними усе, що треба роблять, чи й під Євангелію підходять, чи під переніс, як кому кладуть на голову і все таке инше.

На поле тепер трохи безпечнійше, як перше, виходять з дітьми.

Одначе як і тоді, так і тепер, треба дещо знать і од подвію і од призоріння і од вихрю і од зляку, як само зостанеть ся у колясці далеко-далеко і кричить довго а ніхто не чує. Боять ся матері брать маненьку дитину у поле, а беруть, бо „деж вона їй діне?“ (їй треба годувать її).

25. Мови у хаті і по селі.

а)

Після шести неділь дитини хто небудь, буває, убіжить у хату і гляне на дитину тай спитає зараз: „А вязики держить?“

„Уже““, весело потакне хто небудь, скорійше мати. Бере на руки або в колиску заглядаючи і привітливо до дитини обзиваєть ся:

„Ух, ти беззуба бабо!“

„Та то хлопець!““

„А хіба-ж і чоловіки не бувають бабами?“

„Та вже ви!““

„Ва, як головку підводять! Гулять, тпруту, хоче; чи носите його на двір?“

„Та де там ще!““

„А ну до мене, я тебе погуляю, хоть в хаті?! Іде, думає, що мати!“

Взяла і дивить ся на його й каже:

„Яке!“

„Та нівроку йому!““

б)

Загляне, де лежить дитина:

„Уже й сьмієть ся, а ну-ну, як ти радїєш?! О, а запишилося як зараз! Не вгодно, чи що? Яка пишна! Ану ще! Щось не хоче слухать!“

„То неслухняне там таке! Поки заставиш цвцьку взять у рот, то наморочиш ся з ним““.

„А нуге ви до нього обізвіть ся!“

„Та ніколи!““

в)

„А ну я подержу вашу дитину, тїтко!“

„Та подерж уже, тільки не звихни!““

Бере і питає:

„А сердите?“

„Нї! Де там! Хоч нарощне його зачінаєть, то й не обізветь ся. Кавкотєть собі тай годї! Бог його знає, що з нею буде. Не в батька! Той би так і кричав все. Так то перцем закрєпленїй! А цей байдуже! О, снє-коханїй мїй““.

І бере на руки з рук дївчи і цілує його; сіла й годув!

г)

„Мамо! Каленик плаче, ідїть до його!“

„Ось зараз“.

Той дужче!

„А капосна дитина!“

Прибігає, поколихне і впять до печі, хлїб сажав. А те при-
мовкло трохи і знов почина у друге.

д)

Сусїдський дїд увійшов у хату, а дитина плаче:

„Ярино! Іди лиш до хати, сокіл твій клице!“

„Ото, лихо з ним, не дасть і дотїпать жменї!“

Прибігла.

„А де твій старий?“

„Нема дома!“

„Скажи-ж, що я був у його. А оцього ти гляди краще, бо бу-
деш ще плакати, як умре!“

е)

„Чиба! Дитини ще й не розповила, а вже й прибігала за
узваром! Де їй тепер узяти? Хай, як нові наростуть груші та
кислицї!“ — хвалить ся ятровка ятровці.

ж)

Це, нївроку, гаразд дитинка у тебе, а отож таке у N—ів; їй
вже пора сидїть, а вона і вязей не держить. Що то той недогляд.
Пішли усї з хати, покинули її самїську в хатї, а вона як зайшлась,
так щось їй сталось, що до нинї не прийшла до пам'ятї.

з)

„Другі батьки сидушки зробили своїм дітям, а ти і не клопо-
чеш ся, неначе й не бачиш, що робить нічого не дав. То обїйде ся!
От тобі решето!“

Через день у вечерї вносить сидушку:

„На! Та люби свого Ониська!“

„Е! Ти! Таки спасибі тобі і послухав мене“, радо жінка ска-
зала взявши сидушку, „хай же дитина проснеть ся!“

и)

„Чи чули ви, що Охрашка поки біла свою дитину, поки й занедужала вона і мабуть доживе віку свого. А сиділо вже. А воно-ж і гріх мабуть“, кажуть ідучи до церкви баби, побачивши О—ку, що принесла причащати дитину. „Хоч і гріх, коли-ж як його і видержать, таке кляте. Усі баби уже шептали йому, а воно не помагаєть ся, видко прокляте. О, такі діти тіки на гріх дають ся!“

„Хто його знає. Чи воно гріх батьківський, чи чий, а у мене вони такі кляті, що я біла без перестану. А отого старішенького я й прибавала. Не дурно ото воно й худе таке. Ото тільки в мене і дитини, що Тимусь мій! За тям я мороки не мала: тихе було і тепер таке. Кажуть же: „Яке в сповитку, таке й до віку!“ — „Змалку тай до остатку!“ придала друга.

і)

„Уже й сидить твоє? А мов-ж то старше та і ніяк не всидить. Чисте горе!“

„Та мов й сидить, та кляте таке, що й страшно сказати!“

к)

Принесла виводить молодича дитину, і воно дуже розкричало ся у бабинці. Вона взяла тай винесла його у цвинтар під церквою тай підтріпує, а далі їй обісіло, вона з серцем на його: „цить! хто вас видумав, то то не добрий чоловік!“

л)

„Отакє манісіньке пискляточко а його і не годує мама, іну, я виросту, тай тобі не дам ссати“ — так забавляє мати дитину, що замовкло, як вона стала годувать його.

„Ти розкажи йому краще“, каже батько, „то воно щось таки буде памятать“.

„А вже“, каже, „воно хіба не знає, що їсточки хоче; на щож язичком ловить щось у груди!“

26. Про дитину, поки навчить ся лазить. Забави.

Сидить починає дитина з пів году, коли ранійш, а більш того, що пізнійш: це залежить од того, чи здоровше, чи слабше.

Сидить дитина — це вже полегкість і матері, і всім, хто в хаті з ним живе. З цього часу помітний усім поворот з дитиною на лекше з ним морочіння. Тепер вона менше морочить а більш утіхи дає собою.

Часом судити ся хто у хату ввійде, зобачить як воно сидить і граєть ся гарненько, і одійде сам: злість минеть ся!

Що до того, як з ним поводять ся мати і нянька, то тепер менше уже мороки. Тепер воно уміє вже й гулять само. Тепер воно насидить ся і, буває, що й само засне, сповивать не треба, а колихать, коли йому схочеть ся, то вже й пізнають, що воно в люлю хоче, і заколишуть сьпіваючи над ним.

Щоб забавить, як плаче, або щоб не допустить його, щоб не розплакалось та як хотять нагулять його, щоб спало, то садять у колиску його і гойдають.

Гойдання у колисці діти найдужче люблять і сами до цього дуже привикають. Гойдають так: Садять у колиску дитину, на половині у колисці, а вона обома ручками держить ся за передні або задні вервовочки дві, а нянька за бильця або й собі за вервовочки побічні прогойдує. Зразу поки дитина привикне, гойдають поманеньку, а далі все дужче та дужче.

Разом з цим, як гойдають, співають; найчастійш співають: а) „Гойда, гойда, гойда, де кобила, там лошака“ або б) „Гойда, гойда, та тепер старий Пойда, а Пойдиха зостала ся, з дітьми лиха набрала ся!“

Дитина так привикає, що як не гойдять, то плаче. Тото треба її вже гойдять аж поки не замнеть ся і не стане зівать і засипать. Тоді її помалу на зад похилять на подушечку тай в колисці вона засне.

Щоби приспать або навтішити дитину, її носять гулять зімою менше, а літом більше.

„Ходім“, кажуть дитині, „тпруту“ і вона йде на руки, цєб то простягує свої руки до того, хто хоче її нести на двір. З нею йдуть на двір „тпруті“ і показують їй „тютю“, „бицю“, „косою“, „пацю“, аж поки утомить ся і почне засипать або й засне на руках.

Годують дітей тепер груддю менше, а вже пробують давать зразу пожовану їжу, жують хліб, картоплю, кашу і т. и., а далі дають і не жоване, а прямо з миски наберуть борщу, чи молока, чи иньшої якої страви, котру зроблять, чи за вечерею становлять, і дають в рот. Як яке, то і само уже пробуєть ся держать ложку. Тоді як замітять, що вже само перший раз набрало і їсть, то звер-

тають ся на його всі і одно одному указує: „Дивись! Гляньте! Чи ба!“ Так і вирветь ся у їх з рота. Усі раді.

З часу, як почне ого дитина гулять, сидить і забавлять ся, починає все більше і більше розбирати і замічати. А щоби ще більше научити її розбирати дещо, научують її усяким видумкам, абавкам.

Перше роблять їй „тутусі“.

Положать ото дитину горізнак і долонями од головки до пальчиків на носі поведуть і кажуть усе „тутусі, тутусі“. Дитина мовчить, і як коли, радіє, смієть ся.

Роблять „тушки-потягушки“. Так само ведуть долонями, за ноги потягують і приказують: „тушки-тушки, на поти [?] потягушки“.

Як часом само перекинець ся ничком, то кажуть „коні пасе“. А як коли нарешне повернуть у низ животиком, гладять по спинці в низ і в гору. Дитинка підніме головку і слухає, наслухуєть ся і дивить ся вперед та й справді шукає, де ті коні пасуть ся.

Як сидить, то научують її „кувати чобіток“. Беруть її ніжку і стукають їй у п'ятку тай кажуть: „Кую, кую, чобіток, подай бабо молоток, я підкую чобіток!“ Вона радіє і подає ще і другу ніжку, їй кують і ту, поки не обридне.

Роблять і „ладки“ і „сороку“.

Ладки так: ляпають у долові і кажуть:

„Ладки, Ладки!
Де були? — У бабки! —
Що пили? —
Що їли?
Тай, тай полизали
У Н. на головці сіли“.

А у сороки так:

Беруть палець дитячий у свою руку і указують на його долоні тай кажуть:

„Сорока - ворона,
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила!“

А тоді беруть кожний палець ручиці і кажуть: „Цьому дала, цьому дала, цьому дала“, а як дійдуть до великого пальця, то зараз кажуть „а цьому не дала, бо він діжі не місив, трисочок не носив і хатки не мів“. Та знову так само.

Роблять діти і „хані“.

Їм перш показують, як треба стулять та розтулять обидві жмені разом і дуже, дуже швидко. Самі наперед няньки розтуляють і приказують „хані, хані, хані!“ А тоді і дитину заставляють; вона собі рученятами водить аж доки не утомить ся.

Потім учать її „чолом чокать“.

Підставляють їй свою руку тай кажуть: „Чолом, Марійко!“ або „Чолом Тимуся!“ То вона й ляпає рученям своїм.

Ото ще як де, то виучують дітей помазувати „як бабу мороз душить“.

Стулять дуже кулаки, аж зуби сціплять. Дитина давить ся ся тай собі дусить кулачки. От як скажуть: „А ну лиш, дочко, покажи, як бабу мороз душить?“ — то вона догадасть ся тай тіснить кулачки свої, так тіснить, аж трусить ся.

Виучують дітей крутити головою, як скаже їм хто „ану, турі-турі“. Учать однаково, як і перше. Спершу сами крутять дуже швидко головою то в сей, то в той бік і кажуть „турі-турі“. Тоді і дитина як чує це слово, то зараз і сама закрутить головою.

Виучують „барана давати“.

Сами наклоняють до неї помалу голову і кажуть „баран-баран“, доки не торкнуться об її лобик, а як торкнуться ся, то кажуть зараз же „дуц-дуц!“ Та тоді знову так аж поки і вона зачне собі нахилять ся і торкать лобиком, як скажуть „дуц-дуц“.

Найбільш виучують цьому ті, хто глядить дітей, а найшвидше діти старші. Вони все уже знають і сами люблять приучувати до того малих дітей, своїх братів і сестричок. Вони і сами слідять за цим.

Є ще й інші забави.

„Ньо-косі“ [на два способи]:

На живіт собі садять дитину і гниають, держачи її за руки. Вона сміється, і як хто тільки зляже, то вже і руки подає, і сама гниа.

[Другий спосіб виглядає ось як:]

Котре небудь з старших дітей бере собі на шию дитину, аби вже лише уміла сидіть, спустить її ніжненька собі в плечей на груди, а ручки її візьме у свої руки і так ходить, або й бігає по стежинці, або й на дорогу виїзжає. Так ото везе й до матері на огород або де проти пастухів на дорогу. Дитина утомить ся і спить потім гаразд. Як хотять її на себе посадить, кажуть: „ану, но, косі!“ От вона йде зараз.

[Сюди можна віднести і отсю забавку:]

На коліна садить ся дитину, підтрусує і приказує:

„Іде, іде пан, пан,
На конику сам, сам,
За ним Жид, Жид,
На конику-стриб-стриб“.

[або: хать-хить.]

Як коли, то замість цього роблять возик і на возику її везуть. Ці обидві забавки тільки літом широко ведуть ся, а зімою тільки в хаті ними забавляють ся. Як коли тісно буває, то все таки старі кажуть: „Хай забавляють ся, аби не плакало! Буде краще спать!“

Найбільш везуть ся, як немає возика, постолом за поволоку або коряком привязуючи до його ручки мотузку. На таку паровицю кладуть що хто знає і коли що дитині прийде на розум.

„Що ти везеш Марійко?“

„Мододу на скрині!“

Часом як нема кому з нею возить ся, забавлять, мусить сама посидить, то її посадять, накладуть їй усяких квіток як літом, паличок, дощечок і вона усе сама роздвляє, а як зімою, то надають їй в хаті усяких тряпок, тарахкотал, пляшечок, черепчиків і т. п.

Догляду мало, аби й мовчало, то й добре. Нема як доглядать, а дитина поневіряєть ся; часом так обробить ся, що й страшно дивить ся.

„Полаєш, полаєш, хто його знає й кого, поприбираєш тай тільки ото!“

А то, буває, роблять возики, і складають на їх увесь прибір, крамки, кукли і дають дитині вточку од воза у руки, а вона і тягне до себе, радіє. Як хлопцеві, то понакладають його цяцьки усі туди.

А цяцьки у його бувають пороблені, наприклад „довбенька“ маленька, кстрою, як майструють, то настукують що небудь, або от мячки, або з трави щонебудь, як от палки з осоки, стрючки і всячина.

Як де, то тим малим дають вже і забавки, що і для дітей трохи більших, яким вже з год мивув, наприклад: ковалі, пур з кабана, що торхтить, як потрусить ним і иньші.

[Про сі забави буде докладнійше мова в остатнім томі про гри і забави дорослих дітей.]

Разом вже як забавляють, примовляють усяке і присьвівують — усе на те, щоб дитина і собі зривалась балакать. Її прямо й учать

вимовлять деякі слова „тато, мама, гами“ і т. и. Буває, що й скаже за тим яке будь своє слово, хоч й мало похоже на те, якому вчено, на приклад замість „дай пани“ — „да“ а замість „моні“ — „и—и!“ То вже всі знають, хто коло неї ходить, що як скаже „и—и“, то треба дати молока. Часом коли і цяцьку яку по своєму назве, як що з нею дуже часто возить ся, або колихать якомсь по своєму попросить, або й на двір, як учать, якомсь по своєму скаже. Часом, то і яке небудь кректання або які небудь дитячі повороти значать що небудь. Хатні замічають їх і по їх угадують, чого дитині треба, чого вона хоче. От як хоче, щоб носа прибралл, то сопе дуже.

З дитвиною, що вмів сидіть уже, лекше поводить ся, як часом заболіа, бо вже умів показати, де болить, і випе уже.

[Про слабости окремо.]

Усяких заміток є і тоді досить, як навчить ся сидіть, бо, звісно, вона тепер ще більш покажує ся на людські очі — а очі всякі бувають. Тепер вона і на дворі гуляє, і в поле її і в гості скорійш беруть.

Звісно, що з рук її можна спускати, щоб і сама посиділа. З дуже малою не хотять і вривають ся у гості, бо до шести неділь ще і ніяково йти гоститись, а після шести неділь сама дуже слабонька; тепер і вона і сама кріпкенька, і умів забавити ся. Як вже більша, що вже одлучена, то така певно і дома зостанеть ся, але все таки треба з собою хоть і до церкви брать, щоб погодувати.

У гостях із такими дїтьми частійше бувають і охотнійше, бо можна вже їх посадити де коло кого. Їх доглядають однаково як і меньші; так само сїдають коло тих дїти старші і забавляють. Тільки тепер, звісно, вони більше розуміють, то часом чужих людей не хотять підпускати до себе, а як які сьміливі, то таки з рук на руки йде. Їм вже дехто і копійку дасть, а дехто гостинця якого.

Часом як дїтей багато у гостіх збереть ся, і сидять під ряд, а гостинці дають, то хоча між ними і чуже буде, то незвичайно його поминать. Треба дати. Догадливий дядько, чи тітка, чи там кум чи кума небазпремінно про запас ще візьме гостинців, бо буде „незвичайно“, як комусь, хоть і чужому, не стане.

Як котра дитина боязка, то її забавляють цяцьками і дальш од чужих людей; як літом, то її виносять на двір де під дерево, чи під повітку, і там цяцьками не розбираючи, чи то хлопець, чи дївчина, однаково забавляють. Як що привичне, що мусить спати у колісці, її зроблять або з ночов на півмістках, або з кошика, або

й позичать. На гостинець дають їм бублик, праники, качечки, і вона жує собі.

У церкві, як і в гостях, з такими дітьми густійш бувають і з ними ідуть і під переніс чаші, і під свангелію, і як воду сьвятять.

Тепер у празники які, як говіють люди, то кладуть їм подання: кислички, грушки, як от на Спаса, хто з своїх садків, а хто, то й куплене, кладуть пиріжки, палявички, бублички, качечки. Це звичай такий!

Дають певно і великим дітям, і їм найбільш, бо вони люблять гостинці, але кладуть і цим, бо, звісно, така дитина ізвість і такого дару. Звичай цей давній з дідів і з бабів ще завів ся.

Теж саме з ними бувають на похоронах; тут роздають „коржики“ дітям і то таким, що тільки сидіть уміють: воно і обсмокче коржик, бо він з меду і маку, а ні, за його з'їсть сама мати, чи оддасть кому більшому з своїх чи з чужих дітей. А взять треба, гріх не брать, гріх цурать ся хліба; а давать годить ся. — І цей звичай давній. Робить ся він для того, щоби помянуть душу умершого.

Звісно, сами такі малі діти, що тіко що уміють сидіть, не беруть у ручку цих гостинців а рідко яке обісьмилить ся протягти руку і взять що небудь, а то сами матері беруть, або хто їх до церкви приніс, бо, буває, що старша сестра візьме, або тітка, або й брат, чи дядько. За гостинця кажуть „спасибі, простибі!“ а ті, що дають, то нічого не кажуть, а прямо кладуть, хиба рідко хто скаже: „на лиш і своїй няньці“.

Як беруть у поле таких дітей, то уже обходять ся без коліски. Воно собі сидять, і хоча й поплаче, то його забавлять, нагодують, тай засне. Що у полі роблять, то так і з ним приспособлюють ся: як жнуть, то під снопом його садять, або і холодок йому роблять, як косять сіно, то під копицею його садять або під деревом; і все його підносять до себе близьче, щоб чуть, коли заплаче.

Як що, то й дома кидають з другими дітьми. В таких случаях, як не забавлять ніяк, і воно плаче дуже, то носять його до сусідської матері, а як що нічого, то аж на поле до своєї, чи у луг, де вона робить.

По дитині, що вмів вже сидіть, угадують уже люди, яка вона буде, чи битлива, чи сердита, чи навпаки смирна, чи розумнійша, чи й зовсім дурна. У батька удав ся, ця буде така сама як і N. (старша дівчина), нікому нічого, це зараз за батіг хапаєть ся і до биці аж трусить ся — буде чумак.

Як слаба, то ото всі одразу цим цікавлять ся: „Повинен би рости“.

З утіхи над дітьми буває їх продражнюють: „длавно“, „мазя“ і т. п.

27. Мови про дитину, що уміє сидіть.

а)

„Ваше вже й сидить! А у N—в і не думає!“

„Та в N—ів воно слабе з роду, а наше — хвалить Бога — здоровеньке було — нівроку йому. Хай здорове буде та виліке росте!““

б)

„А нуте, яке Ваше? Чи вже давно сидить?“

„Та вже!““

Та заглянула на запічок, а воно грасть ся.

„О нівроку! Це вже і вам підлекшало трохи. Спокійненьке-ж?“

„Та до якого часу ще байдуже!““ — А сама в сторону:
„Принесло тебе, яка цікава! Сіль тобі в вічі!““

в)

„Ось! гляньте, мамо! Вже N. наш сидить?“

„Бачу, бачу, таке вже його й сидіння погане. Хай ще, дочко, підросте, він краще буде сидіть, а то бач он уже хилить ся! Держи лиш його!““

г)

„Ти-б посадив її коло вікна, хай матір виглядає, та забавляй її, балакай до неї, от вона й не плакатиме“.

„Та не хоче дивить ся у вікно, дивить ся, як ви стружите!““

„То ти постукай у віконце пальцями, то воно повернеть ся, а то, бач, усе за струг хоче ханать ручкою“.

28. Дитина в період лаженя.

Дитина перше, ніж почне ходити, буде лазить брать ся.

Лазить дитина научуєть ся через місяць або що після того, як сидіть навчилась. Дійсно сказати, скільки дитина всього сідить до

ходіння, трудно: це залежить од самої дитини. Як навчила ся сидіть, і добре держить ся, то зараз, як здоровенька, зачинає здіймать ся на ноги, беручись ручками за що небудь, або починає перше лазить. Є такі діти, що після сидіння зараз і ходить починають, але тоді їх сидіння довше буде протягувать ся. А то більш таких, що перше посидівши з місяць там чи що, та й лазить починають, а вже як налазять ся на четверсньких добре, то аж тоді починають ходити. З місяць треба, щоб сиділа дитина: а тоді вже, чи лазить там почина, чи ходить.

А ці, що лазять, не однаково.

Одні такі, що так собі сидячи і підсовують ся далі, усе ніжками тільки підбираючи далі і далі, а сами сидять рівно, як москальча, ще аж назад трошки головку піддадуть, а перед усеї вперед висунуть. Не швидко тільки лазять таким маніром. Кажуть, що так як лазить дитина, то непрворна буде, буде ледача добре.

[Як відразу ходити ме, буде здорове і дуже.]

Але і цих дітей, що так лазять навсидячки, не багато; а то усї мабуть лазять на четвереньках. Перегнеть ся бідне на рученята тай підсовуєть ся далі усе, опершись на ручки. Зразу не швидко, а то вже як розбере діло, що самому можна достать, чого забавить ся, то проворнійше стане. А там як укрплять ся рученята і ніженята, то воно й швидко рачкуєть ся, куди йому заманеть ся.

Чому люди не одразу ходять, розказують всіляко. Кажуть, що те ще за те так Бог зробив, що то змії так наробив. Звичайно кажуть, що дитинці хочеть ся чого небудь, як тільки сидіть уміє, а достать, не достане і впросить не вміє, а вже добренько розбирає; от вона і хилить ся усе у той бік, де лежить те, що манить її до себе, чи кухоль там червоний, чи курка, тай хилить ся усе, а далі бачить, що вже ближче стало хоч на каплю, то ще більше гнеть ся. А там обіпреть ся уже колінцями дуженько об землю тай почує, що у неї ноги є тай почивна ними поволи орудувать. Зразу на силу ними коливає, а там краще вже почне на них обпирать ся, а потім і підуть ноги в діло. От вона й ката.

Утіх хатнім од лазіння дитини тільки теї й є, що ось-ось буде і ходити і більше дещо тямить, а більш ніякої, хіба горя більше як з маленьким, бо треба дивить ся, щоб чого не дай Боже, не скоїло ся. Вона як лазить, то не зоглядиш коли або присунеть ся до чавуна з окропом і або руки опече, або на себе переверне, або не счуєш ся, коли до груби вже прибїгла і як топить ся, то біди не оббереш ся, і себе обпалить, і всіх злякає, а як не топить

ся, то попілу наїсть ся і жару набере, або поперевертає усе в хаті, то до каганця добереть ся — чисте горе з нею! Так і бійсь біди якої. Десять нянок не взглянуть! А в хаті через неї усе крики та нарікання: „Ой, глядись із ним!“ кричать батьки побачивши, що вже підбралась до горщика з горячим борщем, як обидать силлять або заминають борщ, або як лізе на край полу чи лежанки, а там шубовсне в низ, і лиха повна хата стане! Часом сердять ся на кого де на дворі, а в хату увійдуть, то через її, що або у шкоду лізе, або уже й зробила, зараз злість на тому, хто глядить, зженуть. Мало коли вона утішна зробить ся для всіх у хаті, бо все замазана та брідка така, що не хочеть ся і на руки брать, а ще як ніксли, то й не обчепурена.

Так ото і годують. Годують певно ще й тепер дитину груддю, бо, звісно, ще мала вона. Щож, лазить почала вона недовше як через місяць, як уже гаразд сиділа. А сиділа в пів году вона вже. Хотай доводить ся бідним дітям і тепер уже грудей не давать. Звичайно як почне лазить дитина, то її мало коли до грудіносять, бо вже вона сама їсть, що їй дадуть у руки. Уже й нежоване гризе і за обідом, у сніданок і за вечерю сидить в гурті, коло матери частійше, або й коло няньки. Буває, що як няньку полюбить, то так коло неї і третє ся все.

А вже як підгодуєть ся, то буває на руках у матери і засне, або, як що зобачить де, кота чи що, то так і зсунеть ся на піл, а всі зараз сьміють ся: „Як наче крадеть ся поза кушами, так пішло поза скринєю, кота мабуть побачило!“ або „як от чкурить до квочки!“ І ото хто небудь з молодих, найшвидше доглядка, біжить за дитиною, щоб квочка не вкюкнула і крику не було у хаті: „Пронаде горщик! Диви-диви!“ Знов щось з лави достала. І знов біжать ратувать горшки.

Прибіжать ото хто небудь і почне її навчати. „А грішка так робать, буде вова; іди до мене!“ І ото, як охотно йде, то возьме на руки і принесе до гурту, а як обідить ся, то й бгнють вже почне, аж поки не знімуть горшка і не дадуть їй у руки.

Як що горшок нужен на що, а вона вгненька така, то їй щось друге замість того дають. Як яке, то і забавить ся, а як яке, то буде кричать, поки не дадуть того таки самого горшка. „Химерне яке!“ скаже хто небудь, і вже як допече кричаням, то крикне хто: „Та забав його!“ Часом це буває і з більшими дітьми. То вже там-якось урядять з ним, щоб воно замовкло. Буває часто, що як дуже капризує, то бють по заднині, як розсердять ся.

Тепер вже видно по дитині, яка вона буде, чи м'яка, чи туга, чи швидка та самодайкувата.

Забавок дають тепер усяких, як хочать її довше забавить, або як плаче, щоб заспокоїть. Кладуть перед нею ті самі забавки, що для малої дитинки, вибираючи тільки, щоби не класти тих, що вже їй приїлись, а все новіші підбирають, по порядку, разом усіх не викладають.

Як обмаль кому за нею глядіть, та ще як і непосидюща вдасться, то бувають самі матері чи няньки прив'язують її за віжку або до чого небудь, наприклад до стола, і вона і лазить на мотузочку коло цього. Бідні діти! Де їх ото прив'язують малими, то так звикають до цього, що в літ 4—5 буває, що візьме та само себе прив'яже таї сидить. Жалко стане матері, як це побачить, та закасться уже других вязать. А проте не втерпить, як бачить, що страшно його од себе одпускають.

Однак прив'язування не скрізь буває, бо більше тому в кому сидить у хаті. Часом молоді матері дуже цікавлять ся, щоб то воно так було, як би дитя само росло.

Колихання у колиці, це замість вязання втіха. Малога плазунця кладуть у колицку і роблять з ним те саме, що і перше, тільки, що тепер лише розбирає. Цевно такої забави як „ковалі“ воно ще гаразд не розбирало, а тепер воно й само береться ручкам ляпати по ковадлі. Тепер смілівіш несуть йому і пищалки, і пищики, а часом і огородину чи садовину яку. Воно і розглядає усе, що піддають йому, а часом і назвиська сякі-такі подає.

Тепер воно в гулянні з старшими дітьми має притулок. Особливо літом: і як копають, сидить, і як грають, чи в гусей, чи баштанів, то теж воно усе коло їх. А зімою менше. Ото тільки на печі або коло кукол, коло возика, під полом або де усядуть старші діти граться.

Обкладене усякими цяцьками і заложене часом так, що й достушить до його трудно.

[Як чужий чоловік прийде, має мати досить клопоту, щоб усе в хаті привести до ладу.]

Через те ото не дуже то ждуть того часу, коли дитина почне лазить, а радіють більш ті, у кого воно не лазило а довше сиділо і прямо почало ходити; радіють найбільше через те, що адоревеньке буде і дуже добре. І через те не можна всякому й хвалити ся такою дитиною, щоби не наврекло йому. Хиба батюшці свому поведе про се мову.

Таким то завданням дитина більше родичів ображає: вони мусять знати багато заходів в різних трапунках, бо тепер вона часто обкалічуєть ся, обранить ся, звихнеть ся, забьєть ся і т. н. Се вже „закон Божий на дітей такий“ і од него не втечеш. В серці батьки тепер досади найбільше набирають ся.

Це вже дуже замітно, як от мати візьме на руки отаку дитину і почне їй, даючи груді або заколихуючи, виказувать усі жалоби свої: „Йди, йди, плазунчику мій“ — як вона простягає до неї ручки, щоб узяла, „йди, я пожалую“ і гладить, узявши на руки по головці; „била ота пала“ — кочерга, що впала на її — „била, ну, ну, ну!“ — сварить в сторону кочерги, „я ту палю битиму“, а далі „в люлю підем, кщю положим і Кузьомку коло неї“ несе в колыску і кладе. Або „О моя ти мазальнице, така задрипана та нехороша, якже-ж до тебе і приступить!“ Те обертаєть ся і дає руки, вона бере і цілує: „Моя-ж ти поміч хороша та доладня, залазила ся ж ти дуже і не сороми ся, моя-ж ти гарнісінька. Іди в люлі, гами дам і лялю положу“. Кладе, нагодувавши, заколихує сніваючи. Буває часом собака вкусить або злякає дитину, то от мати і голубить і в колыску несе.

Часом і в хату хто увійде і зачинає дитину заспокоювать тими самими средствами що і в хаті. Часом свиня укусить, то салом несоленим треба мазать та подорожнику класти. Або як упаде, то зараз совітує води полигь.

Одначе в такі средства, що усяке може й знає, але про себе, одне другому не скаже, бо або не буде помагать ся, або стидять ся їх казать. Ну хай уже шепгання, а то то й прямо средства не хоче казать.

Забавляють так само, як і меньших.

Таких дітей беруть і в гості з собою, але глядять, щоб шкоди не наробили. Беруть і до церкви, і в поле, і на косовицю, скрізь.

Воно вже більш і мови розбирає.

Лазіння протягуєть ся і до году дитини. А коло году або в год як раз воно починає говорить і ходить. Стає вже з усіма дарами чоловіка, хоча в меньшій мірі.

Від того часу починаєть ся вже його друга жизнь.

29. Дитина удушила ся через недогляд у грубі.

„Чи ви чули, що Маруся оце казала. Кажє, що в Хомів оте сиротча та в грубу влізло. Діти його покпнули та забули, а воно там назад перевернулось тай задушилось“.

„Оце!“

„Казала Маруся усім коло кладки. Я й своє тоді стелляла полотно!“

„А цать! давонять! Оце й справді лихо!“

У неділю бабки зійшли ся:

„Отак, сиротя! Журили ся, що матері його нема, а воно й недовго глядїть довелось“ — каже одна.

„А може то поговорі тіко такий, що само вдушило ся? Оце ще видумала! Ще й поріжуть на куски! Гляди лиш язика! А то й тягать ще будуть! Тепер люди які“.

Вдарили в усі. Встали і пішли у церкву. З цього приводу діди:

„Чи воно попуст Божий, чи просто недогляд?“

„Та мабуть те друге!“

„А чом у грубі не вмер старий ніхто, а тільки і чутно, що те, що вмів лазить“.

„Який же тут допуст?! Як би я так не наказав свої бабі: гляди, бо буде клопіт з ними, то не гляділа б і в вас було б.“

30. ДИТИНА ПОКИ НАВЧИТЬ СЯ ХОДИТИ.

Тяжка година для сім'ї, як дитина лазить з міста на місто. Через це дуже ждуть теї години, коли почне ходити, бо в цей час воно розумійше і лекше його глядїть. В сей час научуєть ся дитина сама чого попросить, а не лізе сама, або вже знають її мову і сами догадавшись, садять її, чи подадуть їй, чого хоче.

Задля цього, щоб дитина швидче ходила, ставлять її „дибки-дибусї“. Той, хто її доглядає, візьме її і поставить на ніженята і держить попід ручками за бочки; вона радіє, а щоб задивило ся на його, каже: „ану дибки, ану дибусї“, тай пускає її одною рукою а далі і другою; вона з хвилину постоїть і хоче падать, то її підхвачує той, хто учить її дибки. А то перше поставлять її в кутку, щоби оперла ся об дві сторони вугла, то й вона обіпреть ся тай стоїть, поки й ніжки зболять, а сама радіє, що стоїть.

Часом, як часто ставлять дитину у кутку, а вона умів вже трохи ходити, то дійде поволі до того кутка, втулить ся в нього і радіє, що вже сама умів так зробити тай хоче, щоб і другі бачили, то й кличе по своїому хатних. Ті теж раді, а хоч і не раді, вдають таки, що раді, щоб її підбадьорить і утішить, аби далі старала ся сама спинать ся. Тому зараз біжать до неї і дають їй свої

руки обидві так завдальшки од її, щоб вона трішки ступила та тоді достала за руки своїми рученятами. От вона і підшкандябає трохи тай зараз звалить ся на руки.

Як уже їй частенько так зроблять, то далі наставляють їй руки і, як вона шкандибне, то вони ще далі одходять, і випробуєть ся ходить. Тепер перетягують через хату верьовку і вона по верьовці собі туди й назад дибле і радів!

А то роблять ще й так.

Візьмуть, як вивчать стоять дибки, за ручки та ведуть через хату, а на ході і пустять на хвилиночку; вона постоїть, не хоче зразу ступать сама у перед, і зогнеть ся, щоб підлізти, то її зараз підхвачують і далі ведуть повід ручки або прямо за ручки, а там знову пустять і то так далі, аж поки вона таки сама якось ступне. А як ступне, то й сама замітить, радів дуже, а ті, що коло її, починають і собі її хвалить і далі учить, поки утомить ся, а тоді ложать спать у колиску або й так де на полу, чи в запічку, чи де.

Як не має кому з нею, то воно само бідне лазить, лазить, аж йому обридне все совать ся, то воно само зіпнеть ся на свої ніжечнята та чого другого, тай само переступає, от як од одної стіни та до стола, або в запічку од одної стіни до другої.

Бувають діти тупі на ходу, не скоро виучить ся ходить. Чужі його ровесники вже ходять, а воно ні. Тоді роблять йому таку ходушку.

Забивають посеред хати стовпець, а на верх його поставлять таке колісце, щоб крутилось на стовпци, а в колісці дві спиці. От дитину поставлять коло спиці, воно зараз візьметь ся за ню руками і зляже на неї, а воно почне кружить ся усе помалу, а дитина за ним ходить. Як дитина скорійш налягає на спицю, то колесо скорійше буде ходить і дитина за ним буде поспішати, а як утомить ся, то стане.

Щоб не забило ся, то приноровлюють усе так, щоб нічого не сталось, або вище трохи, як стояча вже дитина, або так заввижки, як сидить воно.

Коло цієї ходушки кладуть усі цяцьки, часом і до колеса привязують, щоб скорше брало за нього. Одначе ці ходушки рідко коли роблять. Уже скорійш привязують дитину, щоб не ходила: чогось того не люблять.

Є ще й інші ходушки, такі ворітчка коло стіни, що ходять сами собі, як взять ся за їх. Тут та вигода, що дитина не закручуєть ся. Одначе і цих не долюблюють люди, через те мабуть, що цей час, доки навчить ся ходить, дуже короткий.

Ось і ходить уже! Хвала Богу!

Всяке, що ввійде в хату, зараз і зацікавлюється: „А ти вже й ходиш?“, або: „Воно вже й ходить уміє, хвала Богу!“ І завидують скрізь на таку дитину, що до году або в год ходить почало.

Такі вже ото і мови підуть в хаті, по кутку і далі:

„Та це вже, хвала Богу, воно ходить, то буде вже й з дітьми грати ся дома. Не хочу з ним у поле тилпцать ся!“ каже мати, збираючись у поле на роботу.

Або: „Оце вже і вам, мамо, лекше буде з ним глядїть ся, не все носить ся з ним, десь і само походить. Ви його на двір виводьте до дітей, хай з ними там собі сидить і собі муштруєть ся коло їх“.

Зімою теж полегкість є, хоча й не так значна, як літом.

Так само куткові усі про таку дитину кажуть: „Видно, здоровеньке удало ся, що вже й ходить почало само! То то та мати годувала добре! Та ні, таке таки власть ся“.

Діти, що трохи після году починають ходити, це не вдивовижа, і тоді вже звертають або на хворобу, як що хворіло чим, або на матір, або на його уроду:

„Бог його знає, чого це воно спізнило ся. Йому-ж вже шоста неділя на верх году іде! Таке погане вдало ся таки!“

А як вже зовсім спізнило ся з ходою так, що вже й до півроку йде — то це вже зовсім негарна річ. І бідкання по десять раз на день почуєть ся в тій хаті. „Чи воно Бог так дав, що воно не хоче ходити учить ся, чи сами ми винні чим, чи що підкинуло ся під його, та ми не знаємо що, чи таке воно вже й буде, Бог його знає, а нам з ним горе чисте. Не добереш і що робить, і що казати йому, тай боїмо ся, щоб хоч калікою не зостало ся на віки!“

А їх утішають: „Та хай Бог милує! Хиба цього не буває, що і в два годн удасть ся ходити. Таке удасть ся піше на ходу або й на мову. Он і в N-ів таке-ж було, а мій N., хіба не в два роки почав ходити! А воно-ж, гляньте, якого-ж чоловіка проти його є в селі!“

Ще пізніших чи тупіших на ходу прямо лічать за калік вже, за божий гнів. А як почне ходити та дуже пізно, то на милість божу це звертають більш: „Таки дав йому той Бог теї сили; стало якось спинать ся, а далі й почало ходити! Оджурвали ся ми з ним якось усі, та вже ходить, а воно-ж то отаке було!“ Одначе боять ся, щоби згодом чого йому не трапилось з ногами.

Що роблять, як не ходить довше дитина, крім ходишки і водіння?

Перше всього до людей звертають ся. Шукають таких, щоби що поробили, а знаходять ся такі чоловіки і баби, що беруть ся одпарювать і одшептувать. Більш усього купують у травах і аїллях, хто зна в яких. Найчастійш купують дітей в жостірі. Це таке зело як виноград, що плететь ся на лісу і ягоди на йому бувають гарні. Росте воно й по городах і по лугах. Його варять та купують в йому, щоб сухіт не було. Одпарюють буває дитину, як ходить не здужа, і в вищобневі. Вищобень, це те, що з під сїна потерть¹⁾ зостаєт ся, що граблями вигребти. В йому сами цвїточки зостають ся, що дуже корисні, як купать у їх людину, бо зараз тіла буде набирать ся; навіть цїй, що поврежене у їй, лекше стане.

„О, вже жостір понесла N., дума, що тому хлопцеві підсобить. Як воно такі й родило ся нікчемне, ні пвску од його не чув ніхто, ні! Купай скілько хоч таку дитину! Як умре, то то тіко збавить од мороки, а то калїка буде на наказанія у хатї“.

„Та може-ж хоч полекша трохи!“

„Та що потому!“

Таке калїча уже усїм відоме і усї цікавлять ся ним і де тільки траву яку понесло которе в ту хату, або чужа баба надїйде чого, може зовсїм не того, а всїх і вдарить зараз у голову, що то вже щось робитимуть тому калїчати. І як, буває, що й справді виходить ся коли, то зараз у ту хату і другі йдуть питати, і їм розказують.

Як коли, то й до церкви з найманням обертають ся. То вже тоді не розсудять, чи Бог поміг, чи ті „роблини“, що люди казали, чи може Бог на людей понавертав, що сказали, що зробить треба. З цього і другі навчають ся і собі до наймів у церкву обертають ся та людей питають. Найбільш захожих людей питають ся, странників усяких та циган і циганок, волохів і молдаванів. „Ті багато знають“ — кажуть наші заробітчани, „а вгадують одразу все!“ І їм вже вірять, а як не допоможеть ся, то то вже Бога так прогнівили, що ні од чого не буде помочі.

Трапляєть ся і таке, що думають люди, що дитина не ходить через те, що в неї животи виходять. Хоч деякі і знають, що це лихо і з природи так буває, а більш думають, що то баби винні, що не вгадали по вірі пупа завязать і що це шкодить ходінню. І через це силкують ся вилічить і цю казку, веред цей!

¹⁾ потерть = трипа.

Є таке „царь-зілля“, його усяка баба знає. Його треба одварити і дев'ять ранків по трішечку давати пити дитині, що ще не вийшли животи. Часом то од того, що впаде, або кричать дуже, та вийдуть животи — то і тоді тим самим лічать. І як хто не знає цього средства та вже аж у старості йому скажуть, то і тоді хай робить, то на місці будуть животи.

Це нам сказав прохожий з Черкас; хотів і попа злічить.

Часом як дитина, що почала була ходити, а опісля перестала не хворіючи, то тоді кажуть усі, що це з празника, і тоді вже пригадують, якого тоді було святаго, як саме воно осіло на ноги, і пригадують, чи робив хто тоді, чи ні. Як робили тоді, то дійсно, що празник скарав дитину, а як всі нічого не знають за собою, то однаково на празник повертають і неперемінно в церкві однаймають те лихо. А хоч і не поможе, то все таки кажуть „і Бог не слухав!“ і скільки сил, іще наймають, поки й обридне.

Так і на всячині буває, зараз до наймів обертають ся.

У ті часи і болізни менше, і смерті. Тепер воно розумніше „уже й воно навчило ся стерегти ся!“ Як зведе ся до краю лежанки, то вже каже „а! вава! вусі!“ Часом до огню підбіга, то уже само „ххх“ захропе, указуючи пальчиком на огонь (свїчку чи у піч). А то таки й од того воно собі менше біди робить, бо як дибки вже стає, то ним більш втішаєть ся кожне і більш на нього звертає доглядання, а як уже ходїть, то уже з ним і водять ся, і не дадуть упасти. Як упаде з ніжок, то так і кажуть: „бух“, не „буці“, як перше, або: „ляп Одаря“, „ляп Кузьомка“. Воно часом і засьмієть ся, нагадавши „баран, баран, дудуц!“ або як йому покажуть. Рідко котре, як дудуцєть ся об що, та щоб і не звернуло на це уваги; хвба дуже буде зайняте чим або заморочить ся, само завтішаєть ся чим, котом, що підійде до його, чи чим другим. А ще рідше буває, щоб розплакалось; то вже або спать йому найняло ся та плаче, щоб взяли у колиску і приспали, або дуже таке недоторкане вдалось.

Одначе таку дитину, що вже дїбав, або вже й ходить почина, забавать легко. Вона але сама не буде довго зіпать, бо уже й соромить ся починає, а вже і гостинці знає, і цяцьки усі розбирає.

[Бувають одначе і дуже злі діти. Як роззіпають ся, то бють ногами по підлозі і аж сивіють від крику. Тоді їх треба просити]: „Моя хороше, його роздражнили, ну, ну! Я тобі дам!“ і сварять на когонебудь, а буває, що і бють того, хто дражнив, помаленьку, аби піддурить, коли ще можна піддурить, бо є і такі, що вже не піддурить. Тоді воно або само простягає бить ся, або кричить, поки

дуже не замірять ся бити. Часом бере само палю тай лупить, а те, кого бє, притворюеть ся, що його дуже болить, і плаче. Тоді воно й само утихомирить ся і бити покине. Часом, то бють те місце, об що дитя забило ся, або воно само береть ся.

Таким то побутом ті ходунчата ще більш дають утіхи, ніж досади, як плазунчата. Їх вже й менше треба стерегти.

Що до уходу за нпм до пильнування, то того тепер менше, як перше.

Їсть вже само, гуляє само, нема вже усіх тих примітів та заходів, що з меншими дїтьми. Купають тепер уже зрідка, в коліску буває, що й не кладуть, хіба коли не коли погойдають. І з болїзнями лекше тепер визнати ся.

Беруть їх скрізь.

31. Балачки з нагоди дїтей.

а)

Ще не гаразд виправляє дитя ходить коло ходушки, таке скорячене якесь.

Баби чухрали вовну. Одна молодиця, приглянувшись, як воно бідне корячкою шкопиртає за тою ходушкою, гукнула й других подивить ся, як сьмішно воно ходить. Ті глянули і одна з їх:

„Не дивуйте ся, бо й нам до нього не далеко! Я вже як за тинок не берусь, то й до церкви не дійду. А сучі дїти усе глузують, що я сторч тай окаряч ходю уже“.

„Ну тай справді, чудно як у сьвітї: старієся і слабїєш на все. Старе, як мале, матері його біс!“

„А то горе, що й розум дурнішає, кажуть, у старих людей дуже. Оя у Шпаків! Сто год чи й більше живе. Підїть, що кажуть! Кажуть, що так і по підрях і піде, як нема нікого в хатї. Скрізь пошкодить; і вже не ходить, а лазить та баба Шпачиха. А сорочки не надївай, то й так готова собі бути, людей не потура!“

„Жалїлась і менї та молодиця. Я й не вірила, сказала своїм. Кажуть, що усе так буває, як перестарїєть ся чоловік. То мабуть вона й не бреше“.

— А цур йому, як так! Не хочу-ж я довго жити!

— А ви думали, що те добре!

Дитя утомилось, сіло. В хату увійшов хазяїн і шутку якусь на щот кудель сказав.

І пішла мова инча, веселїша.

б)

„Е воно на руки все бирегь ся. А ходить само не хочеш“ — обізвалась друга невістка, що через сїни жила, до дитини од старшої своєї ятровки — „балують тебе?“

„Та так знівечили дитину псявіри молоді. Не має чого робить, то вони з рук на руки його. Та все чухи-чухи! А воно кого побачить, кине ходить тай ото тягнеть ся на руки!“ — сердито одказувала мати свекруха.

32. Дитина учить ся говорити.

Дитина учить ся балакать разом з тям, як учить ся і ходить. Хатні всі, а найперше матері і няньки, спізнають дитячу мову. Їм це найважнїйше знать, бо як зувіють розумить дитячу річ, то лекше буде їй забавить, як плаче. Перше мусіли угадувать по плачу.

[Звичайно признають, що дитина тому зачинає говорити, бо вже організм такий]. Часом ще писклям почне дитина виявлять які звуки. Зараз няньки і вслухують ся в їх і замічають, од чого то воно так пискнуло а не инакше; може давно годоване було та їсти захотїло, і од того кавкнуло; може так мукнуло чогось, що позапрівало, або мокро під ним; крекотить собі може, бо давно на двір ходило, або може що надушило, або ручку заклало якось за повнич, або не гаразд йому лежать. Обміркують все, а як не найдуть нічого, то кажуть, що або його щось укусило, або щось йому у очіх показалося. Якже частїйше дитина однакові звуки викааує, то таки догадують ся і тоді підобляють їй, чого потрібно.

Стане далї більшати воно, тоді яснїйше можна розумить його. Уже воно й само дужче свої привички виявля тай хатні встигли вже довідать ся. Далї вже і слівце яке затвердить собі. Часом такого і не чув ще ніхто, а воно собі сплете; тоді всі замітять і всі знають, що то воно вже каже.

Але це буде тоді, як дитина вже вязики держить. Тепера усі пізнають, як воно блякне, коли радїє, а як, коли вередує або сердить ся чого.

Спершу почина дитина виявлять ся криками. На приклад, перше своє хотїння, погулять на руках або що, виявляла дитина тим, що сьміялась сама, як наближалось котре до неї за чим небудь, а тепер, то тож сьмієть ся та ще руки подає, а як у спо-

витку, то і з за повивача їх витягує, і подає сьміючись і виказуючи який небудь звук.

[У кожної дитини є інші знаки і звуки на те, чого хоче].

Те смочче, як їсти хоче, те кречотить зараз, а те плаче, те не спить, поки не нагодуєш добре. Інше белькоче без перестанку, те ганчірку тягне впрост, а те навчило ся й казать „да, да, да!“ замість „дай-дай!“ Те піднімаєть ся і гица у дно колиски, або й ніжками в гору устає і розкрячить ся зараз. Скоро ото пада собою, то вже ото знають, що лихеньке буде на характер, як вистреле колінь.

[Характер дістаєть ся в части в наслідку від батьків, в части під впливом окруженя].

Звільне дитина дуже скоро, до чого вгодно, тим то матері і всі присутні так і боять ся запустить дитину. І скрізь так і дивлять ся за нею, щоб воно знало й вова, й грішки, й тато і мати, і сварить ся учать, щоб одучувать од того, що шкодливе. Роблять і забавки такі, щоб на розум дитину наводили і при звичаювали до того, чого треба, щоб у світї жила (прим. возик, човник і т. и.).

От як йому чогось потрібно буде, то воно звичить якоеь так, що всі замітять і вгадують уже, чого то воно обізвавалось: „Біжи, он, чуєш, обізвавалось, може кукли вже не має“ або „піди, поглянь, чи не заплуталось воно у ганчірки“, або, „о вже гуде, їсти хоче і палиць еце“, або, „дивись і ручки вже дає, на ручки хоче трохи, гулять скортілось і йому, блааконяти отакому“, або, „чуєш, па, па, па, неси лиш йому куклу, он і ручки висува з під рядна“.

Під часи, як почне дитина уже і сороки знать, то тоді воно й на самоті собі, як заграєть ся, то рученятками своїми щось перебирає і все до їх белькоче, говорить до їх неначе. Присутні думають, що то воно замітило щось і само робить собі утіху. „Пробуєть ся балакать“, кажуть „ба, як! Чує бідне, що всі балакають, тай собі!“

„З ким же воно?“

Одві кажуть з янголом, другі, що то така його природа, що треба щось белькотать.

Часом хто небудь підбіжить до його і почне підказувать: „Цьому дала, цьому дала“, як те саме перебирає пальчиками.

Є діти, що доти будуть сами утішатись, що аж ізмаєть ся і спать захоче, і само перейде на пісню: „е, еи, еи!“ Співання так часто обиваєть ся о головку дитини, що воно, уже тільки здужає забелькотать, вже й гуде собі у ніс стуливши ротик „у, у, ух!“

Ото і кажуть зараз хатні всі, що воно або так собі перейняло гудіння в пісні тай собі гуде, або хоче, щоб йому співали, а дехто й каже: „Ото воно спатки вже хоче та на пісню вказує, бо думає, що як сьпівають, то й треба і спать йому зараз; підіть лиш колишіть його!“

Як дитина стане більша, то вже прямо знають, чого вона так гуде, чи хоче спать та колихання, чи, щоб співали йому, чи так собі для своєї забавки.

Плаче дитина, то й тут кажуть, що треба шукать причини, — дурно плакать не буде. Треба розуміть її річ. І зараз ото добірають ся до тої причини. „Сказать сердешне ще не вмів, то вже плачем помагав, а ти як знавш, а знайди, чого воно хоче і чого йому треба, тай підсоби йому!“ Так часто навчають своїх невісток свекрухи або й старі люди молодших, як їм жалують ся або хвалять ся. Як знайдуть причину, то й гляди, воно перестане зараз. А таких притичин усяких в богато, і через те бідне богато плаче. Усе так треба його доглядать ся.

Одначе не все й так хотять, щоб не плакало ніколи; в й таке ще лихо, що не плаче тай не плаче, уже й побільшало гаразд і белькотить, а голосу тобі не подасть ніколи! Журять ся присутні а найбільше матері, бо боять ся, чи не німе часом буде. Тим то часом, хоть і не знайдуть ніякої притичини, то кажуть: „Та не турбуйсь, жінко! Йому-ж треба, щоб поплакало коли; така його вдача. Хай поплаче, то голосніше буде. Наплачеть ся тай засне!“

Часом і самі матері дають йому у волю наплакать ся, як бачать, що воно здоровеньке. „Хай і поплаче, пичівки потрудить трохи, а то ще легкодухе буде!“ А сердиті матері, то ті з серця часом скажуть: „Нагайкавсья тай заснеш!“ — тай забавлять не йдуть. Часом, то й між собою так хвалять ся: „Що я бачу, що воно, нівроку йому, здоровеньке, а вередує, щоб я коло його була, то я не йду нарощне, хай трохи поплаче, щоб знало!“

Дуже і собі хвалять ся:

„А я бачу, що воно дуже рідко коли плаче, думаю, хай ще виплачеть ся хоч раз добре, то не страшно буде, що дишавітимо на старість або, що німе на голос буде. Бачу, що вже втомилось плачучи, тоді іду тай погудую, бо я знала, чого то воно плаче!“

Друга:

„Ну я на їх немилосердна зроду. У мене ото вони й поросли, а цяцькать ся я з ними не спішила ся! Проте, які діти поросли!“ Так само і батьки в сей тон балачку ведуть.

Зріст малих дітей вважається усеїма за перший поступ чоловіка у житті. Усі думають, що легше дитину пізнійше повести, як тепер не запущена дуже. А на її мову найбільш важать усі хатні селяни, калік боять ся дуже.

Стане дитина більшати уже і починає дещо більше розуміти.

Уже яснійші і слівця викаже, а усі незвичайні вимовки стали у хаті звичайними. Уже слова „та, та, та“ відомі всім, що значать „тато“, або, „ма-ма-ма“ значать „мама“, а „ба-ба-ба“ указує на бабу. І звичайно замічають, кого перше почне звать, чи матір чи кого, тому більше чести стає, що його перше дитина полюбила. Часом в сім'ї шуткують на це: „Бач, мов тебе не хоче й знать, а я йому найкращий!“

Учать дітей по менню називать хатніх більш з розкоші, а необхідність заставляє учить дітей казати „гами“, „дай, дай“, „папи“. І вони й навчають ся якось.

Зійдуть ся часом селяни і почнуть казати, як та дитина на картоплю каже, а як та. Часом і стидке слово вийде у дитини, то й байдуже, посьміють ся з його тай собі так кажуть: „на тобі, ось п—а“ (стидке слово на картоплю). А воно й розумів. Уже й виросте, то йому нагадують, яке у його наріччя було, і довго з ним остаєть ся. Його мову піддержують і хатні, і сусідські, аж доки само не зрозуміє і не зачне так, як другі.

Як почало уже помічатъ мову од других то наслідують їх поводи і учить ся вимовляти, в чім помагають і хатні, показуючи і поправляючи. Те йому указує, як співає півень, а воно йому й каже „тютя то?“ „Тютя! Он іще тютя“ показує на курку. Або засьвітять сьвічку, то воно й скаже [повтаряючи за ними] „ба! жижа! хх!“; як сьвічку занесуть у другу комнату і скажуть „нема жижи!“ то воно й собі „ма“, немає „хх!“; ось і воно „ма! хх“. Унесли сьвічку, знову питають: „Є? га?“; воно мовчить. „Є хх?“ питають ще раз і торкають його, щоб і воно сказало. То воно, гляди і скаже: „є! є! є!“ „Ба жижа?“ — „Є жа“ скверкано одвітить, і так аж поки вже воно у другий раз помітить і пізнає.

Буває, що й самі діти в сей час щось помітили і скажуть, наприклад: бачить, що як дають що кому, то кажуть „на“, і ручки простягає. Такому явищу радіють дуже всі, бо то дитина розумнійша буде. Через те ото і цяцьок та забавок багато всяких надають і, як гуляють, то носять його скрізь по двору і на його дитячі мови показують і на бицю, і на тютю, на дюдю (вітер), на пацю (свиню), на палю, на хатку і т. д. Задля цього в ціла словниці дитяча [подана на вньшому місці]; її уживають також діти,

як зійдуть ся коло цяцьок. Богато слів видумують вони самі і учать одні других, причім ненастанно белькочуть і показують. Деякі починають говорити дуже пізно; тоді уважають се за допуст божий і кажуть, що дитина буде тупа.

Бувають діти гарькаві, шепеляві, свистуни, заїкуваті. Причини покладають люди теж у природі. Перше через те, що голосниці ще не обмолотились гаразд і язик не туди заскакує, або, що зуби ще не поросли. Другою причиною кладуть те, що або батьки, або котре з їх такі були і в чиюсь порідню удались. А щоб справить недокладню річ отакої дитини, то більш того, що сьміють ся над нею, передражнюють її; бував, що й справлять, але не дуже дбають: житяме і так якось у свьіті.

Є, правда, і такі люди, що підріають язика дитині і питають у прохожих і знаючих людей, що його робить з цим.

В селї одначе німих не багато: один, два, більш немає на ціле село. Але і ці живуть, як і всі. Німа виходить за говорючого, а німий бере говорючу, і так собі живуть. Замітно, що всі німі сердиті трохи.

На німих з природи дивлять ся як на божий попуст і проти сього ніяких средств не шукають. Думають, що щось там у язиці або у горлі не достає, бо мисль видко, як знає, що воно хоче сказать. Нормальні діти всі собі однаково ідуть у мові. Перше неясно щось белькочуть, а там яснійше і виразнійше вже, а далі у дитячі слова уходять, а нарешті стають і людською мовою говорять.

33. Мови про дитину, що учить ся говорити.

а)

Хліб сажала я у піч. Дитина моя, було, усе мовчить собі. Їсти схоче, показчить, а то і мовчить усе, як не голодне. Сажая я той хліб; чую, воно все: „аду, аду“. Слухаю далі, воно свов. А ту ніяк обертать ся од печі, а в хаті нікого не має. Посажала я той хліб, туди до його, а воно уже заклало ніженята за повивач та скорчене й морочить ними аж червоне, де повивач надувив ніженята. Одратувала я його! Що то німий язик!!

б)

Моя дитина ще й писклям була, то я його мову вже знала. Скоро замуготить було, то вже й знаю, що то вже щось не вгодно

йому. Колись оця таки Одаря, що вже і товаричко пасе, як манюнею була, та якось я її колишу, не заколишу ніяк, не спить тай годі; і все чую муготить та муготить. Щож таке? думаю собі. І годую-ж я її, і в колисочці чистенько, і здоровенька-ж була до якогось часу. Що не роблю я їй, бгинькотить тай бгинькотить і все мугиче. Бачу, не та дитина стала. Що ось тобі таки? Цілий день я провозилась, а в вечері, дай, ще скупаю, може що їй за тілом поробилось та ще не виступило. Налила я купіль, роздягла її з тої сорочечки. Купаю, коли до його, а он межі плічками у його таке як гривня ота стара, червоне місце! Я дивлюсь, а там у середині того місця, та чи воно кліщ малий, що то, кажуть, у овець є, — чи воно яка пнача кузька, так і впялось у тіло сердешній дитині. Я шпилькою його на силу одірвала. А воно бідне слуха аві писне. Затоптала я його, а дитину викупала, та як заснула, то вже й я коло його одпочила. То то не окаже бідне, що в його і де болять, муготить, от і вся його мова. А я поки розібрала, чого то воно мугоче, то цілий день прострашилась. А воно було таке, що й не писне, таке смирне у мене, — ота Одаря.

в)

Наше як радів, то зараз „ба-ба-ба“ каже, а як сердить ся, то „гя, гя, гя!“ усе гякає, поки не забавиш його!

г)

„Но, но, ручки вже дає?“

„Еге! Вже й каже „на“, як хоче, щоб його поносить“.

„Ото й наше так“.

г)

І на хвильку не видай теї колиски! Так звучи його, що все колишуть. Покинь як спить, то й почує і зараз бль, бль, бль, белькоче, поки не будеш іще його колихати.

д)

„Мабуть уже гуляє, само щось ручками перебирає і щось муркоче там. Еге! сороку робить!“

І почала припадати до його та милувати його.

е)

„Чом ти не забавиш його“, свекруха невістці каже.

„Хай голосніше буде!“

34. Мови про дїтий.

1.

Отакє маниюсїньке, а воно вже все чисто знає, каже баба, як ввучатко попроеялось на лежанку грїть ся та сїдаючи, як та всадила, додало: „Нї, не пече!“ і ручкою само поляпале. Йї півтора году не має, а отакє. І ростюченьке вдалось! Хай би дївчинна, та скорїйше якось до мови й до ходїння доходить, а воно хлопчик і отакє нївроку. Я й дома у себе часто нагодою його. Якє втїшненьке.

2.

„Так і ходи з щїткою за цими дїтьми; стїни чисто пообтирають. Що дия причіпок обдертий, що дия й замазую, а воно не однаково“.

„Дивує ся ти! У нас одно, та скрізь по полу, та по лавах, і на печі, скрізь пообгризало. Так їсть глину, що й упину не має. Скоро почало на ноги спинать ся, так їсти почало глину. Як помажеш у хатї та запахне глиною, так і лиже стїни“.

„То вже такє й буде; буде й більшим глину їсти!“

35. Як дитину приучують ходити „на двір“.

До году дитинї, уже мати, а то й усї хатні цїкавлять ся, чи дитина просить ся на двір „каки“ і „цюці“.

Дуже хотять, щоб дитина скоро навчила ся просить ся. Спершу призвичають, щоб спускати її на руках. Під жижки її візьмуть двома руками, і тоді вона спустить ніженька в низ. До неї кречуть „е—е!“ або „псь, псь, пісі-пісі“ і вона тоді „ходить на двір“. Так роблять, поки дитина того не похватить: тоді, як їй треба йти на двір, каже, „пісі“ або „есї“, а далі вже вкмітять і такі слова як „цюці“ і „каки“. Цьому часови дитини дуже радїють, бо це і „звичайне“ буде дитя, і в хаті не має того важкого духу. Уже видно, що воно розумненьке. У ночі, щоб не вроблювалось, то трудно, щоб скоро перестало. Спершу перестанє під себе калать, а там почне прокидати ся і просить ся і пісі. Є дїти, що швидко, ще до року почнуть сухенько вставати, а є, що пізнійше починають просить ся, після году. Хйба злякане, то не встерезеть ся і умочить ся, хоча вже й велике. По цьому й помічають, що як давнійше все провисьлось, тепер перестало.

Або як збігане дуже. Ото вже, кажуть, треба старать ся людей, як воно більшає, а не просить ся. Як умочить ся, кажуть „рибку піймав“, „рибку ловить“. Щоби не ловив рибки, то через жлукто перелізати дитину заставляють аж тричі, і бють злегка по задку: при тім щось приказують, не пригадаю, а то ще й дають пить або з чим їсти дають варену петрушку. Ї, що на лобик вистригають і заверчують у стовп, або в вербу — саме на молодичі се роблять, а не приказують нічого, здаєть ся. Дають ще і завязку їсти оту, що од ковбаси або од кашки одрізують. Воно повинно ту завязку з могузочкою з'їсти.

Буває так і по роду. Такі бувають усі у роду, що довго не просять ся, а є такі, що усі одне за одним, як тільки трошечки підростуть, почне соромить ся мочити.

36. Дитячі хороби.

З малесенькими дітьми буває усяке горе: або не спить чогось, або плаче усе, або слабів усе.

Безсоння. Як сну немає у дитини, так беруть на охрест з чотирьох вуглів у хаті павутину та поклавши дитині гребінець і віхоть під голову, підкуркують її тою павутиною. Чи промовляють що, не звісно.

Сонливиці. Як спить і не перестає, то треба старать ся людей.

Крикливці. Як плаче усе дуже, що аж ніби кричить і ніколи не вгаває, то це крикливці у дитини. Як крикливіці у неї, то кричить невгамовно, ні спить, ні ципцьки не хоче ссать, в колясці не хоче тихо лежать, віколи не вгаває. Вони од того бувають у дитини, що їх насилас знахурка яка небудь, як розсердить ся за віщо небудь на ту сімю, де дитятко. Одробить їх не можна інакше, як не наславши їх на чюю небудь дитину. Згонить їх лучше через воду. Ї такі крикливці, що їх тільки на саму воду насилають, а є такі, що на хату наславі. Ці, що на хату наславі, груднійше згонить, бо од одної не поможеть ся. Проте усякі уміють зганять крикливці.

Як пріє поміж тілом. Буває у кожної дитини, що запріває у неї поміж тілом, поїд плечима, поміж ніженьками, скрізь, де є кутки. Це запрівання збавляють тим, що скрізь, де позапрівало, сплять порохнею, гречаним борошном і глиною, зіскробаною з печі.

або зі стіни; також розтертим цвiгом материнки поспівають. Від того й засихає.

Тiмениця. По голові у дитинки зробить ся якась нiби лупа; вона зветь ся тiменицею. Щоб зiгнати її, треба вмивати милом, бо її нічим иньшим не зженеш. Кажуть одначе, що як змиє тiменицю, то у великого вже будуть сльози бiгти на вітрі, на морозі.

Кошуля. У маленьких дітей по тілі так і здiймає чимсь червоним і шорстким. Воно буває од простуди. Зганяють це так.

Є така трава, вона так і зветь ся кошуля. От її варять таї купають у ній ту дитину.

Лубiвниця. На дитині появиць ся на шкірі червоне, як лубок. На це шукають на дорозі денебудь лубка, а як у догадливих людей, то в схований на поготові, знайдений уже лубок. Як найдуть, зварять його, і в тій воді купають дитину. То воно й пройде.

Гвiздки. По тілі роблять ся такі прищипки, як горох, та такі тверді, що дитині трудно лежать, і дитина чогось схне (сухота). Щоб їх згоїть, треба з трьох хат зiлля брати, та так, щоб і не обiзвати ся ні до кого (бо не допоможе), і треба із трьох хат у вечері мiзио те-ж, щоб ніхто не бачив, взяти із острiшків та витягти соломки на охрест, і треба у дворі, як лежить соломка на охрест, взяти девять раз по хрестинку. Все це зварить, купать у цiм дитинку; тоді гвiздки зiйдуть.

Стиски. Соломкою лічать також стиски, як у грудях стисне — Бог його зна, од чого — і лічать ще горобиним кiзяком; в оливі розтопляють та груди на ніч дитині мажуть.

Гризь у пупковi. Замітити можна їх од разу, бо на всю хату їх чути, так у животі дуже бурчить, дитина плаче дуже, бо вонож у животі болить. А пуп пухне. Лікарства не має: палить горівки і варить у її один жовток самий без білка. Як варить ся, треба мiшати, бо як не мiшати, то не зварить ся. Вийде таке, як ячниця. Тоді його ложить на ганчірочку і класти до пупа.

Сплiшник. На головці так корою і здiймає тіло. Його курячим кирпичем одпареним одпарюють. Сплiшник і другий буває — се як дитина „нечиста“, як кiдає „нечистий“. Тоді у церкві наймають, і купають у такій траві.

Пузирі по тілови. Од того, що на хрестини прийде яка молодиця чи дiвчина з циганами і нічого, ні баба, ні вона, не зробили, роблять ся на дитині такі прищі червоні по всему тілови. Гоять їх ось як: а) купають у мартiрному десяткові; б) купають

і в матірні жмені [?]; в) із трьох хат випросять гороху, зварять та у йому купають; г) містище одкопують та ополщуть його, чи там, що з нього осталося, у воді, і скупають в тім дитину з пузирямь; д) як у теї дівки, що ще ні разу не ночувала з парубком, вперше будуть цигани, то ту сорочку одіжмуть, та цю водою замішують глину, і лічать нею (од цього найкраще помагаєть ся) — і е) зразу поможе і од того, як мазать їх вовчим жиром. Як це не вилічить цих гноянок, то дитина зогине.

Перехід. В одну мить дитина затрусить ся уся, як жичка (?), посивіє, хоча зразу жовте стане. Це на йому перехід. В цей час не можна нічого з дитиною робить, і її не зачіпають, а покривають синьою запаскою (джергою), або тим мішком, що був з борошном. Як потревожить ту дитину, що перехід на ній, то вона зробить ся помішаною умом або якою калікою буде: а то й буває, що умре. Перехід буває неодмінно у кожної дитини. Як що переходу не було змалку, то буде непримінно перед смертю.

Вогник. На морді у дитини здіймаєть ся така червона шка- ралуца: її звуть вогником. Лічать його так: а) вишептують; б) обмивають у перше воскресення до схід сонця; в) перепалюють шкураток од чобіт, знайдений де небудь, та попільом затопчують вогника; г) китицю з очеретом перепалюють під верхом і затопту- ють; д) ложки, як помиють, ставлять над вогником, щоб скапу- вало; е) назбирають із вікон каплїв тай ними умивають; з) варять білу квасолю і буряк і доливають юшкою. Є і пришептування при затоптуванні і обмиванні.

Сутуловання. Як дитина посутуловатіє, то од сього одро- блюють. [Як одроблюють, не записано.]

Молошниця. У роті у дитинки робить ся таке як пшоно по- піднебінню, а по язвці шкура біла стане. Ця болізн зветь ся мо- лошниця. Щоб не стало її, треба витирать кісьми матереними, аж поки кров йти не.

Буває і пліснявка та ще й цілий рот прямо. У молоці треба 3×9 гвоздів зварить, знайдених де небудь коло млинів або коло кузень, і вимазувать ними у роті. [Уживають також синього- каменя, перевареного з медом в зелізаній ложці над свічкою, але від того дуже рве.]

Кривовяз. Вязи у дитини скривлюють ся од недогляду. Щоби дитина не була кривовяза, треба глядіть, щоб не класти її на оден бік по два рази, а треба її класти горізнак. Ще як ску-

пають, то зараз не можна на бік класти, бо дитина зразу дуже росте, та щоб не зросла як неправильно (?).

Блювання. Щоб у дитини не було блювання, треба глядіть, ащоби через поріг нічого не лили так аж до шести неділь. А як що вже дитина блює, то треба, щоб більше не блювала, а) перев'язать обидві дитинячі ручки тією стяжкою, що нею яка молода замуж йде та застебнута, б) треба нести її до хрещеної матері, щоб перев'язала праву ручку дитини тією стьожкою, що сама застебнута або ниткою з нової накидки (т. в. скатертинки, що нею стіл накривають) ще не правої.

Переполох. Мала дитина, поки нічого не знає, не лякається. Одначе люди думають, що як вона падає, то боїть ся і дух захвагує її. А щоб не замiтно цього лиха, то як упаде мала дитиночка з колисочки, чи з нею разом, то зараз, хто перший це побачить, кидають на це місце ніж (або яку ниньшу залізяку) і ллють воду, кажучи: „Госпідь з тобою“. Так роблять, як упаде і більша дитина. Як що і в сорочці уже вона, то їй пазуху роздирають, бо так годить ся, або назад пазухою передрягають.

Віда, одміна. Ото-ж, як сонце, а ти не похрести вікон, а заходить купать дитину, тоді її зараз обступлять (нечисті?), так що почне її трясти. Та з того часу як почнеть ся мучить, то мучить ся, поки не умре. А щоб цього не було, то треба знать що робить: а) треба класти у купіль залізо або перстень; б) до шести неділь не можна кидать у хаті, як дівчина, то і у день не можна, а як хлопець, то тільки у ночі, бо то тоді приступав; в) треба, щоби у матері у паузсі було до шести неділь сьвячене залізо і г) треба, щоб у очіпку голки на охрест стреміли. Тоді не приступить ніщо нечисте.

Щоб дитина не вмерла, не можна по захід сонця висше себе підіймать, бо хто небудь по злобі візьме тай приговорить: „Піднімиш висше, закопаш глибше“ — тоді вона й умре.

Є ще ниньші болізни, що трапляють ся і у дітей, старших шести неділь, як жовтяниці, різачка і сухітки.

Жовтяниці. З жовтяницями діти і родять ся, але найвиднійше їх стає в шість неділь. Як уже і після шести неділь вони є, то їх дуже трудно лічить. Є і невлічвмі зовсім, і як не злічить зараз, то з год побуде і на скипку зсохне тай умре. А лічить можна: а) жменю матірки взять, зварить і скупать; б) в цю-ж купіль і наместо кладуть, і на швию надівають дитиночці (але я їх не мучила, хоч в мене всі боліли жовтяницями). Бував, що і великого

нападуть: можна вилічити, а можна й вмерти. Як нападуть жовтяниці, то зараз дитина блює, жовкне і худне дуже. Як вилічить ся, то зараз дуже їсть і поправляється.

Різачка. Вона буває і до шести неділь, і до смерти. Замітити можна по тому, що кровю ходять на двір. В животі ріже страшно, але не часто. Буває вона, Бог його знає од чого, і болізна тай годі! А од чого болізна буває, то це ніхто не знає. Лічать: ложать пригорки до живота з попелу, з висівок; купають у гарячій воді. Напувають, як найдений кляпоть сита спалять та розведуть у чім небудь, чи в воді, чи в водці, в чому схочете, та дають п'ять. Рвуть траву, що зветь ся „різак“ і росте на воді, варять її та також дають п'ять. А великим горівочка більш помагає: як би не вона, то пропасти-б можна.

Сухітки. Од чого вони у маленьких бувають, хто його знає. Од них дитина блює. Лічать ось як: обливають над ночви кулішом дуже рідким і теплим, і дають цю воду випити кому небудь нешкідливому. І воно так і буває, що сухітки проходять на того, хто вип'є ту водицю. Потім варять заячу капусту і в її купають. Пелюшечку, що в її купають, і горщик, що в йому готовили ся припаси до купання і обливання, заносять куди небудь, в лісок або на розпуття.

Клопітно дуже з дітьми і після шести неділь до сидіння, однаково як і до шести неділь, як дитина заведужая чим. Але тоді ото звісно вже чим найбільш боліють діти і як їх лічать. Бувають одначе іще інші:

Болячка (золотуха). Вона, хоча й буває, що родить ся дитина з нею, але не з'являєть ся у неї до шести неділь, не замітно її, а вже як дитина починає рости, то вона виступає. Хоча й каліками вони дітей роблять, але средства не знають гаразд і досі; так на волю божу спускають ся.

Обвладки. Шепчуть і брусом гріють.

Залози. Це такі підпухи од того, що де дуже вдарить ся і болять.

Козочки на губах. Такі як червоні козочки, що на весні лазають деревом. Залози і козочки є і у старих людей. Те й друге само сходить собі: як бувають на руках козочки, похожі на бородавки, то ті перевязують ниточкою, щоб поодпадали.

Як захлинуть ся часом дитина, то кажуть зараз „а тпру“ і прицмокують.

В ті саме часи прорізають ся і зуби.

Звісно, не має постійного строку на се, а більш ото прорізають ся вони, як дитина сидить. І кожна майже переболіє, так що і вмирають, але од цього нічого не роблять.

Поки зубів не має, поти й дитина на дитину похожа, а як зуби почнуть вирізувать ся, так і дитина зведеть ся ві нащо, пронос, лихорадка зараз починають ся. Рідко котра дитина видержує цей час. А найгірші видержувать, як прорізають ся ті зуби, що під очима. Як у якої дитини, то в самий перед два зубки ріжуть ся передні (треба, щоб різались у перед передні), але буває, що й верхні поставлять ся уперед. Нижні передні стають на 8-му місяцеві, а через два місяці верхні. Аж як поверне на другий рік, дістає против очий, а аж до трех год дістане і кутні. Шепеля дитина, як почина говорить, через те, що не має всіх зубів і не навикло ще язиком об їх торкать ся.

Перед тим, як має ставить зуба, ясна дуже у дитини сверблять, через це їй дають шкуринку з хліба гризти, або прямо сухаря.

[Про зуби можна би зібрати багато матеріялу, одначе авторови довелось, крім висше наведених заміток, записати тільки одну „бачку“, яку зараз наводимо:]

Приходить баба, її й питають, коли саме дитина зуби ставить.

„Які“, питає, „бо“, каже, „кутні пізніше?“

„Коли ті, а коли і кутні, скажіть бабо, бо ми не знаєм!“

„Невгадно“, каже баба, „виче з зубами й родить ся“.

[Як занедужає дитина в віці від півроку до року, кажуть звичайно, що се від зубів, хотьби їх ще не і не було видно: „Зуби саме ріжуть ся, то й слабіє дитина!“ Усюди можна тоді почути: „На зуби слабіє бідна дитина“.]

Є ще й так між людьми, що часом забудуть або не вгадають, що то дитина на зуби слабіє, та зараз до бабів несуть її. Баба й собі не туди, що на зубики воно, тай давай й од переляку, й од пристриту, й од крикливців, й од усього у сьвітї вишептують, поки, буває, або зовсім зашепчуть дитину на смерть, або і каліцтво яке стане з того носіння та купання та напування.

Буває ще й так, що і знають, що на зубики боліє дитина, та або жаліють, як одно буває, або що, або таки мягкосердешні батьки, та і просять бабів, щоб може що знають од цього трудного зуба. І баби зараз до місяця носять дитину, одшептують до місяця лихо трудного зуба.

От саме оце тепер (себ-то до пів року) віспу щеплять, бо не допускають, щоб воно гаразд володіло ручками та не здирало віспи, як прийметь ся. Молодиці до віспи дають охоче дітей.

Трапляеть ся часто, що діти під віспу, як їм щеплять, та болять, і як коли, то й умирають навіть і у шість неділь. От через те то буває, що молодиці і плачуть, як несуть до щепія дитину. [Зрештою йдуть тепер радо, лише не дивлять ся, бо „серце болять дужче“.]

Віспи нічим не можна лічвити, бо ще гірше, от тільки, як не, давать мед пить. Девять день буває, поки з неї гаразд видоровієть ся. Ту, що умирають од її, легко упізнати. Скоро дитина поспайла та зараз і сховала ся, то жить не буде, а як зверху з червоними пятнами і пузирями, то видоровіє.

Буває, що й старших уже дітей несуть до щепія, але це рідше і більше году не перепускають.

Хвороби у дітей, що вже вміють сидіти [себ-то до року], бувають і ті самі, що й у менших дітей, і иньші ще. Як забьть ся об що небудь, чи уразить ся, чи дерево зажене, чи що укуєть, бо тепер дитину беруть вже і на огороди, і на поле, і на дворі вона уже літом граєть ся, а зімою чи на печі, чи долі де, то ударить ся чим небудь. А то й бувають всілякі болячки у животику, бо тепер вона їсть усячину.

Буває, що й підкиньть ся що небудь під таку дитину, тоді старають ся людєй знаючих тай одроблюють, одшептують.

У таких дітей бувають і соляшниці. Їх одшептує баба, а тепер навчились у воду одтушить з приску жару та теї води напить ся.

Болізнї дитячі одні усе, тільки їх багато і трудно вгадать, котра з них напала на дитину. Треба вже знаючийших і старійших людей, щоб одразу вгадали, що дитині за хворієть.

Дитина, що уже уміє лазить, терпить найбільше на натужнї болізнї, вивих, рани і т. п. Щоб їх лічить, обертають ся до своїх знахурів, а їх беззапременно хоч один є в селі; рідко де не має, а тоді у другім селі знаходять, щоб ніжку чи ручку направить. Тепер вже і фершалів та докторів повчили ся шукать, як уже селяни не допоможуть.

Щеплять віспу і тепер, але вже рідше: це уже неохайність буде, як додержать до сього часу нещеплену дитину, хйба, що була слаба.

37. Заговори.

1. Од ятрости.

Як зайтрить ся де між ніжками або на шийці, то чнтають спершу „Отче-наш“, а відтак шепчуть:

„Піду я на круті гори, на крутій горі стоїть дуб. У дубові сидить янгол, а у липі змія; та посила янгол змію: та покинь, зміє, дітей годувати, та йди до народженого, до благословенного, до молитвяного (імя) ятрости смоктати! А як не підеш ятрости смоктати, то я тебе буду гострим мечем посікати. Амінь цьому слові од ниві і до віка“.

Тричі се переказать.

Переказала Ганна Холодова, 80 літ, с. Полетвина Каньовського пов., Київської губ. Записав Ал. Л—ний.

2. Од крикливців.

Взять дитину на руки, стать на порозі против сонця піднявши пелену тай шептать, а як перешепче, то трохи плюнуть і втертись піднятою пеленою. Шептать так:

а)

Ліса і переліса, луга й перелуга, шляхи й перешляхи, дубило й передубило, возьміть собі плаксивиці, крикливиці й нудливиці, а мойому народженому, молитвянному і хрищеному младенцю дай, Господи, сонливиці!

б)

Кури, куринці, возьміть собі плаксивиці і нудливиці і т. д. [як в а].

в)

Село з селом сходить ся, вода з водою, гора з горою, шляхи з шляхами, а тини в тинали, чужі діти кознята, а мое совиня, чужим дітїм очі повидира.

Проказувала Мотря Совальська, села Мартинова, Кан. пов., Київс. г. Записав Ал. Л—ний.

38. Баба Московчица учить від крикливців.

Одна баба учила мене, як полола у нас, од крикливців. А я питаю її: А що-ж воно за крикливиці? А вона каже мнї, що, як

дитина дуже кричить, бо то воно ни од себе кричить, їх насилать злобдві люди, не аня чим поглумить ся, то ото й нашле крикльивці.

А як їх ізослать, то треба дитину на руки узять і пшона взять жменю, та підти під сідало, де кури почують, тільки треба нести у вечері, як кури посідають на сідало. Як стаять під сідалом, то казять: „Добри-вчір вам кури-куриці, возьміть у нього хр-ого, рож-ого бладенця крикльивці, ніжками розгривіть, крильцями розмитіть, а мойому бладенцеві принесіть сон з усіх сторони!“

Як іти до курей, то молят ся „Богородице Діво, радує ся!“ — а як іти од курей, то кинуть те пшоно чыриз голову і йти, не оглядатця, поки в хату увійти, та покласти у колиску, та сказать: „Нехай тії плачуть, що заміж ідуть!“

39. Смерть і похорони малої дитини.

Як умре мала дитина, то вже янголи стережуть її і не одступають од неї, так як не одступали од неї і в слабости. От як умре та положать її горізнак, то янголи перекинуть її на бік, а як положать на один бік, то вони перевернуть на другий. Воно само, звісно, як янголя, то без їх йому не быть.

[До шесги неділь дитини не причащають.]

Вмирає, по людському щоту, дітей шаклят з нещичини мало. Більше умирає дітей, що старші, як шість неділь.

Тепер уже шкодвійше стає дитини, бо „аже підтішли її трохи“. Хоча й як умирає отаке дитя, то казуть: „Шкода, але меньше гріха знатиме!“

Тепер уже дитина і грішна зветь ся, бо вже дитя розуміла, і сердилась, і сзоромне їй за гріх ставилось, і богато дечого такого. Певно, що як у кого одно, то жаліють дуже. Як хлопчика, то прибирають, як звичай велить, і як де, то як парубка убирають до вінця, а як дівчина, то як молоду і рушник у руки їй кладуть.

Як умирають, звичайно, як і велике ховають, тільки хіба грібрір (одіж) не така ще. Накриють наміточкою або платочком — а сорочиночку таки зліплять сяку-таку на живу нитку — полотенцем часом зашпунуть, або й шапочку таку, як є час і кому, зліплять, не розбираючи в одежи чи то хлопчик, чи дівочка, бо воно ще наче неодмінне ні од хлопчика, ні од дівчинки.

Як умре така дитина, що вже вивчить ся сидіть, то звичайно жаліють більше за нею, бо вже усі привикли до її, довго ще зга-

дують її і звичайно звертають на те, що вона в хаті робила. Най-дужче вбивають ся батьки, як одно було і те вмирає. Часом пролічують на його усе, що є в хазяйстві, аби спасти його од смерті, хоча є й такі, що ліки не допоможуть, як піде йому на вмируще. Од смерті, вірять, ніщо не спасає, і тим докторів не люблять. В цьому часі діти ще густійше по селі умирають, як у перших часах, бо тепер до них ще більш має входу усяких хвороб, і з вітру і з пиці, од людей і з води.

Так само і з дітьми, що лазять: їм легко перестудить ся і підвіять ся.

40. Обряди при роковинах.

„Було колись і ходни і сидни справляють, а тепер минулось. Коли-б лиш їсти було що, а ті випивання та частування минулись. За вуха те-ж було збирають ся скубсти дитину у год як раз або й так на іменини тай даровизну несуть. А тепер, де те й ділось? Не знаєш коли й пройде той час. А то бувало піднімають у гору та мнуть ту бідну дитину. А піднімають за головку, наче-б то за вуха держачись, щоб „таке-отакє велике виросло!“ Так і приказують ще й тепер на роковини, як піднімають, тільки не могричать ся уже“.

„Для чого-ж піднімають і за вуха скубуть?“

„Так заведено! Кажуть, щоб памятало. Бо то-ж у старині-бувало, розділять межу у полі тай привуть молодих хлопців межівники. Як ті придуть, зараз їх у руки і давай бити! А як вибють дуже, то й пустять і додають: „Оце, щоб ти памятав, що тебе бито, щоб знав, де межу проведено“.

II.

Дитина з року до пастуха.

Звісно — діти!

(Людська помітка.)

Учи дитину змалку, бо як не навчши,
виросте, тебе навчить.

Якби не діти, то й жить ні на що!

Горє з дітьми, а ще гірше без дітей!
було-б: тіко й живеш!

З цими дітьми: мерлини та родини!

(Розмова між людьми.)

Скіко йому год? — питають у ма-
тері.

— Сім! — одказало те, що цяцьку
сцало.

(Приповідь між людьми.)

Кажуть: «діти поміч» — а вони по-
міч та собі!

А ти знай: кобіт та зодяги настигай.

(Батько про свого сім'ю.)

41. Як називають дитину прості люди.

Зараз кажуть „мала дитина“, як ще воно грудне або не ве-
лике, а „велика дитина“, як уже бігає між усіма. „Уже велика ди-
тина, чого тій матері журить ся“ — кажуть люди, або: „мала ще
дитина у неї, ні од кого їй вирвать ся куди!“

Як саме діти стають на дитячій порі і вже усе гаразд вимо-
вляють, то на їх кажуть „брихунці“, бо вони часом розказують
і таке, чого не було й не буде. Такі і всі, хіба де одно на гурт
вдасть ся, що не багато балакає і не вдумує.

Кажуть „джигунці“, „бігунці“, або иньше похоже на се, бо діти люблять на волі набігать ся, витомить ся, викручувать ся, борюкаться з усіма за весь день. Бабусі або й батькові та матері прибіжить у вечері і розкажує, де було і скільки бігало. Часом то по палиці або на сояшнику, а то то й так за поясок поберуть ся тай біжать.

Звуть дітей „шкодою“. Це, кажуть саме ті, що ножі та чересідельники та батогн заносять.

Звуть дітей „клопотом“. „Клопіт се, не діти!“ кажуть на їх, „бо так і бій ся, чи де не заблудило, чи буря де не застягла, чив не влізало де“. У вечері все за ними страх буває. Часом як у кого їх черідка, то й до вечера не одшукують.

„Шкодою-ж“ звуть, бо часом і хату спалять діти, або попусують, або випустять з барила квас, улізуть у погріб, або ворота у огород покинуть і спатрошать чи то огород скотиною, чи то самів з угудом позносять усячини. Звісно, діти!

Звуть дітей „поміч“ або навпаки „неміч“, як те чим прислужаться ся (води подасть) або навпаки, як повівечить роботу. Звісно, це вже на більшу дитину так кажуть.

„Утіхою“ звуть дітей, як ті дуже втішні, або як кому так чого на душі браво. Часом і на гурт дітей кажуть „утіха“, як такий час надійде; „Утіха — не діти!“ кажуть. Як же не в такий час діло підійде, то кажуть: „досада се, не діти“ і почнуть нарікати на їх, як ті чим що не вгодили, чи кіптягу у хаті пустуючи збили, чи що нашкодили, чи так що мішають робить.

Як розсердять ся на хлопців, то кажуть „головані“ на їх, а як на дівчат, то „кострубки“, а як на обоїх, то „товкунн“, як ті дуже товчуть ся.

Звуть яв коли „обізяни“, як ті передражнюють кого або в дзеркало вихоршують ся або за тінню своєю гонять. Се й гріх робити, бо може що нечистого стати ся. До року ні за що не показують дітям зеркала, а і після заборонять дивить ся, бо не годить ся. І ото й зараз сьміють ся „обізяна“; так кажуть також як діти гуртом копіюють кого чи гостей, або якого старця, циганку.

„Замураами“ звуть, як ті дуже запіцьколюють ся, „шішоргунами“, як дуже труть ся по запічку та по лавах.

„Жевжвиками“ звуть дітей за те, що ті дуже проворно бігають за місто, на місто, а „нишклями“, як дуже посадиці бувають.

Як дуже вже пустують діти, особливо чужі, то звуть їх „шибниками“.

„Осуруга“ ще кажуть на дітей, бо з ними треба так багато осуружити ся.

„Зіпунами“ звуть дітей, як дуже крикливі. „А як там мої зіпуні“ — кажуть „чи повисиплялись?“

Діти, се в сїм'ї „спасеніє“ як коли: просять у Бога чого, то просять і на діточок хоч зоглянуть ся; просять у начальника якої милости, те-ж на дітей усе спирають! Часом провину яку зробить батько, чи мати: „Не карайте!“ просять зараз „дітей пошкодуйте“. Приплідок у хазайстві, чи так що повезе трохи, зараз і кажуть: „На дітей мабуть Господь зоглянув ся“. Часом на дитяче щастє і робить що починають.

„Хвостиками“ або „хвостунцями“ звуть ще дітей, бо все за матір'ю хвостиком бігають.

„Хвастунцями“ звуть їх, бо часто, бува, собою задають ся.

42. Вірування про те, коли росте.

Падає дитина як спить — росте.

Тревожить ся у сні, падає ручками й ніжками — росте.

Багато балакає у сні — нагулялось дуже.

Тревожить ся у сні аж наче жахаєть ся, кидаєть ся або аж схопити ся, поседити трошки, зляже і знову засне — росте.

Дуже міцно і довго спить та ще й часто лягає, тоді саме росте.

Потягаєть ся у сні або нісця, росте.

Як же граєть ся та бігає і тоді впаде, більше виросте.

Забилось об щє або чин, більше виросте.

Обжарилось що, гналось за дитиною — переросте.

Злякалось щось нарештє — переросте.

Дурне вдалось — переросте.

Недомога — переросте.

Сьрдиге — переросте.

М'яло — переросте.

Невнисленне — хоч вже пора, — навилядіє.

Бігуче, за все, часом і за горяче хватаєть ся, — навилядіє.

Валуване, натрелихо, — навилядіє.

Ледаче, робить не хочє — прееє, а не їсть, бий!

Мале на зріст, міцніше буде, велике на зріст, буде на щє глянуть або далі дознає.

Великий, а розум дурний.

Мале, а вартє!

І гарне, та пустє.

І не вдалє, та з головою.

І гидкє і дурнє.

І в законї написано: Як вдалє, будє вдалє, як путнє, то скрізь путнє.

43. Дитина в часї, коли вже ходить.

Говорить і ходить дитина у год — це чогось нормою лічать, хоча як дивить ся, то всі діти аж у півтора почивають.

„Забули й думать ми про його. Гаразд, що ходить умів. Його так як і в хатї не має“ кажуть скрізь, де діждали, що дитина почала уже ходить.

Воно й справді так: клопогу уже ніякого не має. Воно або з старшими собі швендає скрізь по вулицї, по городах, по вигонї, і там собі коло них понямкує усю їх науку, увесь їх світогляд на все, або де в хатї чи то в своїй, чи то в чужій, або в повітці де засаде з ними — збирають ся одні до других по черзі гулять, а найбільш туди, де найбільш дітей буває. Тут найшвидше всі зберуть ся, сами видумують забави і утішають ся. Дружба тут тісна, а є і такі, що тільки що зачали ходить. Звичайно-ж бувають у гурті діти годків по три, чотирі.

Часом, то й сами матері своїх дїтей туди односять і гостинчики ще дають усім, щоб гляділи коло себе новичка в гульні дитячїй, і обіцяє ще й уполє дати, та таки хабарі їм йдуть за первачка між їми. Як є між ними який буян, то всі його спеньшають, часом і батьки дитячі присварюють ся на його, щоб не былось, не боролось, так що в дитячому гурточковї все лад і дружба будє. Є, правда, і такі собі вдають ся, що команди не люблять, це такі собі мовчуни. Таке, хоч і прийде до команди, то вічого не прибавить: обїч собі будє од їх усіх затїй горячих і не довго коло їх сидїть; а дома все собі коло чогось, або струже, або само пічку стройть і не терпить, як йому хто помішає в його особистих справах. Воно само собі.

Є-ж і такі, що без команди не дихне. „Мамо, я до Івася і до Горпини хочу, понесїть (або пустїть)“. І ото вже його треба од собак провєсти до кого воно хоче. А там його як упусти, то всіх завєде куди схоче, і без його ні одно нічого не почнє. Само воно і місце всім обєре, де засїсти погулять, само й гульню почне.

Тут в гульні і хлопчкн і дівчатка не різнять ся ніколи. Часом переважно буває дівчат, то хлопці і собі на „ходила“ говорять, і навпаки. Ніде як тут нема такої рівноправности в полі. Нагота довго не розбираеть ся у дітей, а потім правикають вже одні до других.

Тепер вже дитина в хаті не поміха, а скорійш утіха. Його кожний поступень в цей час цікавий: там воно щось зробить, там видумає, там щось принесе або оддасть. Його ще манюсінкнм учили чолом давать; от тепер, як хто увійде у хату знайомий, зараз біжить і дає чолом. Те радіє і хвалить, за звичайно гостинця обіцяє або й дає що. Як же чужий хто прийде у хату і хатні хотять пошанувать гостя, то заставляють свою дитину прийти і дати чолом. Гість радіє, хвалить, дитина і собі радіє, побіжить до батька чи до матері, кого найбільше в хаті любить, і похвалить ся: „Я чом дала“, або „ось гостиньо є, за чолом мені дали“.

Самий звичай давать чолом такий: дитина, чи сама, чи по чийй указці, прийде до кого небудь і піднімає ручку, щоб те догадалось, що вона хоче йому дати чолом. Той простягне свою руку, долоню, і тоді дитина вдарить своєю долонькою і наверне чужу руку вверх і поцілує. А той, кого воно вдарило і поцілувало, каже: „велике росги, хороший ти снрок чи дитя“ і по головці погладить. Народ сей звичай ревнио сохранияє й поважає. Найбільше пророблюють його малі діти, що тільки почали ходять; старші дають уже лише де потрібно, чи у гостях, чи у рідні свої. Ще й коли не уміло ходить дитя, то й тоді вже привичаювали його давать чолом, і тішили ся з того.

Другу втіху виявля собою дитина, що уже гаразд ходить уміє, як у помочи де стане. Часом сердешне візьме кухоль, буває, що й порожній, а несе, аж падає та подає бабі, або кому надума, пить. Не нажалують ся тоді такої дитини. Жалують ласкаючи словами „любній“, „славний“ чи як там, і гладячи рукою по голові зверху в низ, так скільки раз примовляючи і гладячи. Буває, що хтось нездужає у хаті і не здужає устать, воно зобачить і бере тай піднімає, підводить, щоб устало те слабе.

Часом у свята чи у празник коли, або коли сім'я у свобідний час зійдеться ся у хаті, буває, що й позівать почнуть усі. Глади, бігунець деє з возиком або з якою ничою забавкою вибігає на хату і починає свої забави усім вироблювать під ряд: то хуру на возик кладе, по сіль неначе йде, чумакує, та щось инше кладе і везе під піл. Усі толвкують по своєму, а воно собі ні на кого й не поглядає, граєть ся собі. Отут хіба його й зворушать, як уті-

паєть ся до його хто із старших, або дражнить його почне, або помагає грать ся, отут й з'являть увесь характер; і батько одвітно тому або радіє в серці, або і боляко почуваеть ся. Играшки в ці часи ті самі, що й у старших.

Бідування од таких, що ходять, так що й не буває: само наїсть ся, само й засне, само й забавить ся, як чого розплачеть ся, буває. З колискою возить ся вже не треба: одійшло усе, що так давніше клопотало. Тепер уже і друге покоління, або цяцьку подасть, щоб забавить. Хуба, як болінь яка причепить ся: отоді клопоче дуже, бо вже й шкода таки його. З хороб найчастіше бувають обкладки, болячки, лихорадка, простуда і т. ин.

Заміток тепер зовсім мало.

Тепер дитина менше боїть ся всяких трапунків, бо пережило уже свої трудніші часи, коли на її посягало і добре і лихе, коли часом одне слово і погляд чий могли її звести на смерть або на каліцтво. Правда призір може бути і тепер, але його вже не так трудно одвести. Тепер дитина заходить у усякі кутки двору і огороду, і злякаєть ся легко чого не будь, чи собака, чи корча, чи яч упаде в рів. [Особливо боїть ся родичі, щоби дитина не впала у колодязь і тому обгороджують його, а її лякають „воюю“]. Одначе нереполох уміють одшентувать і одволують дитину од зляку. А зляк річ трудна на здоровля: дитина сохне і жовкне, не росте, а хоч і росте, то слаба що на ніщо не похожа.

Замічають, що таких дітей мало умирає. Тепер дитину ще звичайніш узять куди завгодно, і в церкву, і в гості, і у поле: і для родичів з нею одрадініше.

Забавки головніші такі:

а) Возик. Це або справді що небудь на колісцятках наче возик зроблено, або так ваганочки які, чи коряк, чи човник.

б) Пузир або яко нинше таракотало.

в) Роблять баштани або

г) у гусей грають.

І багато інших играшок. Одні з них зімою поважають ся, а інші тільки літом, а то є й такі, що коли завгодно, як кукли, майстрування.

Осібний рід забави — се ходжене гуртом. Тут діти мінвають свої цяцьки, тут і хозяйські речі: той воли свої заведе під пічани з поличок коло ясел, а той олійницю робить і т. и. Гляди, тут і посварять ся, нобіють ся. Молодших поскиають старшенки в город красти якої городини чи садовини, бо знають, що їх ще не битимуть, як піймають, бо пошкодують. А як не впіймають, то принесє, і годі

буде усім покоштувать. Ті, що посилають, не кажуть, що того не можна, щоб не піймали, а навпаки кажуть, що піди та нарви отам того й того тай принеси, там є багато, а ми підемо отуди тай того нарвемо і тобі дамо. От вони його післали, а сами ждуть. Принесе і поживуть, а як піймають, то хазяїн догадуєть ся, що то хтось вислав, стараєть ся знайти купку і розганяє її.

Зімою ті гурточки по стріхах та коло курей, горобників ловлять. Звичайно бавлять ся тим старші, але і молодші раді „тюті“ тай батьки помагають. І дівчата і хлопці гуляють при купі.

Часом як коли, то зведуть у гурт дітей сами батьки, як діти за далеко живуть або боять ся собак. Батько чи мати візьме та однесе таки свою дитину, де другі діти, бо це дітям небезпримічно треба, щоб в гурті росли собі. Так думають усі. А деякі возять свої діти усюди і на ярмарки, щоб усе бачили.

4. Балачки на селі.

1.

Піп приніс до дитини, що стояло долі, Хрпета. Батько каже: „Цілуй, серце, Бозю“. Воно мовчить. А мати: „Дай, серце, чолом!“ Воно йде і бє рукою і цілує пона в руку і в хрест тоді.

2.

Як хочу, щоб піти до куми посидіть, то кажу зараз своєму: „Однеу лишень свою дитину до Мотрних дітей“. А він любить нашого Куземку і пустить через його тай мене погулять.

3.

Краще-б і не родилось, як уже підготоване ховать.

4.

Воно, оці діти, тіки гріх наш тай годі. Мале штекли, морока з ним, усе з ним возьсь, більш нічого й не роби та його гляди. Ночне сидіть, наче й лекше стане, келжж зараз і лавить буде, влопіт що перший. Учить ся ходить і вже ходить, то наче вже й одляже од душі, та ту зяву гріх, бо дуже вже його полюбиш і як умре, те Вога лавіт не тіко що. Ставуть більшати, то вес то гарюкай ся з ними, то плач по них.

5.

„Іди лиш ти до мене та скоріш, а то оддам цяцю Юрці! Ну мерщій, мерщій!“

Те біжить!

„Щось плохі наші хожаї з Івана. Глевтановато якось ходить“.

„Він і так устиг прийти. Помалу та гаразд як батько його“.

6.

Батько умирав. Нога його звисилась з полу. Манюня дочка, два годки ще чи й було, побачила, пійшла до полу, і ногу одеревянілу на піл підводить почала. Батько заплакав і казав 50 р. їй одписать.

7.

Онисько Овчаренко вивчив дітей своїх, двох дівочок маленьких, чолом давать і радий такий їм вельми. Сам набожний і начитаний такий.

45. Про дитину, як уже вміє говорити. Діточа мова.

Як навчило ся уже ходити, то звичайно знає вже багато балакать. [Особливо цікаві з того часу дитячі слова, які часом доховують ся в родині і геть-геть пасгушого віку дитини. Ось деякі з них:]

Ки-ки (питки), кравка (кропивка, жа́ля), года (гойда), лаяя (всяке насікомє), маленька, кицки (на шелюї одцьвівші бруньки), гав (собака), язя (язичок), цюці, пісі (мочити), цюця, піся, дава (члени), кука (вош), цюця (собака), вова (вовк, опудало, страшилице яке), твердушка, папа (хліб), копка (картопля), кетя (конхвет), буля (булка), буба (бублик), кренушка (петрушка), мқня (молоко), гами (істи), кусї (кусать), лозя (ложка), тасї (утята), гулі (голуби), кося (кінь), тютя (курка), ціпка (курча), миня (телятко), биця (скот), паця (свина), біра (овечка), паля (палічка), возя (возик), тпруті (гулять), беби (дягти), кокотї (дягти на постїль), е-е (спатки, спатуньки), люлі, люля (колиска), льоля (сорочка), подуся (подушка), кака (не добре, погане що), дюдя (холод), кици (кіт), ляля (дитина, кукла), ходї (ходить), бозї (молять ся), бозя (ікони, церков, місяць), бов Бозя (дзвонять до церкви), бусї (падать, впасти), кить-кить (котить), жижа (огонь), хх (огонь, щось боляче, пекуче), коко (яечко), цяця (квітка), муся (муха, комар).

Є багато слівцець прикладених дітьми до забавок, як от: пічки, гвіздечко, ямки, хатки. [Богато тих слів звісні лиш в однім гурті, як се видно з прикладів.]

а)

З очерету зроблена скрипка і смичок: діти називали скрипку „теленъ“, а смичок „толома“. Так і хатні говорили, як хотіли їх попросить, щоб пограли.

б)

Почули діти як старші балакали про вдовиних дітей і все промовляли слово „опикун“. Так і врізалось у голову це слово, а що воно значило, того не знали. Їли мясо, попалась кістка. Марійка об'їла її і каже Грицеви: „Сховай, це буде опекун“.

І довго, як робили вурдала, то кісточку звали в тій хаті „опикуном“.

в)

Купка дітей зіжить з соняшником чи що, а наша стоїть у дворі. Побачила, та: „Здорки побігли!“ Що то воно за „здорки“, ніяк не можна було довідатись.

г)

Незрозуміло вислухали раз діти казочку, що кінчилась: „та впав у кінське бздиління“. Похватили це слівце і як про „бзделика“ почули вдруге казочку, то вже як робили хатки, сами держали черепок замість горшка і все як приставляли у піч до жеру свої горщечки, то приставляли і „бздиління“, сами не знаючи, що то воно таке.

д)

Пристановище коло печі у своїх хатках називали раз діти „маркітанами“. А чого? Либовь того, що в тій сім'ї, з якої сі діти були, на циган так казали, а циган раз кочергамп били в хаті. От діти, як про се розказувалось, помішали: кочерги називали маркітанами в гульні, хоча гаразд знали, які є кочерги.

Таких примірів, де діти нарешне перевертають слова для якоїсь своєї потреби, дуже-дуже багато. І замітно, що ці перевернуті слова самими дітьми скоро забувають ся, а запам'ятовують їх старі і сміють ся, як діти поростуть.

Як тільки в сiм'ї чи і в селі є яке нещоденне, незвичайне зв'язище, чи там Москалі увійдуть, чи там хто женять ся чи виходить не хоче, а батьки примушують, усовіщують, то те саме приведуть діти і сами до себе. Котресь буде так само щось розказувати передражняючи і постать, і слова, і голос того, за кого воно каже, а часом і палички називають менцями тих людей.

„Оце, бач, Ятусю, з ріжечками паличка, оце буде ота молода, що в вінку, а оце, бач, одна паличка короча, оце й молодий, іде її сватать (паличка як раз скотилась з горбика) а вона, ба, як тіка од його. А оці батьки її лають. А оце його корови, оті що мати казали“.

Отак і з москалями. В ряд наложать паличок або нагикають у землю і одного поставлять з боку та командерують, так само як бачимо на „скачках“ у себе в селі.

У гульні діти аж забувають ся, навіть і їсти не йдуть і там як коли і сплять; а в час самої гульні, то наче і не має для них нічого иньшого. Можна у смерть перелякати, як хоч шорхнуть коло їх в саму їх гру.

Серед сходки мішають ся вже слова дитячі з недитячими. Від старших дітей беруть молодші їх слова і примішують до своїх, особливо в лайці.

[Зрештою кожде лаєть ся після віку. Так маленькі діти кажуть: „дульний Івась“ або „Івась баябась“ або „ти кицька погана“, „а ти полосатко!“]

Заучування всіляких казочок, пісеньок, дражнінь, играшок починаєть ся дуже рано і все од старшеньких, котрі вже гаразд усе витвердили і кілька разів уже розказували як коли для своєї утіхи, а як коли для науки таки меньших. Часом сами матері й батьки дечому навчають, от наприклад казочкам, пісенькам, гулянкам і т. п. Як є стара баба в хаті та як тільки внуча зачало через десяте-пяте балакати, так зараз і починає заводити з ним балачку спершу про „гаму“, а часом і прокаже „телесика“, „козу“, „кабанця“ (це самі перші диточі казки) та присьпіва, як де треба, і діти липнуть коло неї і просять ще розказати. А як часом попросить, щоб і воно якось розказало, то й воно починає зводити на лад і не зведе змислу: баба сьмієть ся і на ново розказує. І вже аж як підбільшало, тоді і помігнеть казочку і гляди й розкаже за бабою. Баба хвалить і радїє, і замїтно отає, чи воно замїтливє отає чи нї. Свої погляди воно розкаже усім при нагоді.

Од того багато батькам утіхи. Своїм чи вдалим чи й невдалим слівцем воно уїме гнів або й досаду батькову чи й усеї сiм'ї. Ви-

домо своїм, що мале, хоча й дурне ще й кажуть, а дуже по очіх помічає, як хто в хаті себе спочуває. Бачить і веселість у очіх, бачить і гнів, бачить і тугу. І само бідне так і привнорюлюєть ся, при веселому поглядови і само раде, а при біді і воно загляда у віні і кривить ся помалу, а часом і почне одвітно тому, що помічає, або веселить ся, або допитувать ся, або жалувать. І певне його тоді обховають он як! Є такі, що як замітять, що батько сердить ся, прийде, скаже матері, щоб ховалась, а є такі, що як мати плаче, то воно собі піде і коло неї поплаче, а побачить кого, то ще й розскаже. Так діти часом зводять на лад усю сім'ю, не дурно і старі люди кажуть: „діти на мир звидуть“. Правда, випадає і так, що діти розстроять, підскаржують: „лихі діти у могилу зводять“ — кажуть люди.

Цікавість дитяча, це найутішнійше в них з'явище у цім часі. Воно про все питає, про все само розкажує і зажурить ся не дасть.

Цікавість, як де, значить красномовність, ляпетливість (лепетня), а як де, означа зацікавленість чим небудь, прямо любов до всего знаня. В цім і другім значінні прикладають це слово до таких дітей, що навчились балакать, бо й сами діти люблять питать ся і розпитувать ся про все, часом про таке, що або старі не знають (на пр. чого муха не пада як по стелі лазить, а люди навпаки не підуть по стіні), або й соромно їм це казать (н. пр. „де ви мене взяли?“). Так само і ляпетливість у них проглядає скрізь, часом це лепетання буває саме незв'язне, несмислене, не склевне, і в зміслі, і в простому складі слова.

Од цікавості дитини велика радість батькам у сім'ї, а навіть чужим.

Є, правда, діти, мовчуни собі, це скучні діти, що подають надію, що з них вийде щось розумайше. Воно щось собі усе на умі тримає і до всего докопуєть ся; часом, як і прорветь ся в йому зрідка яка мова, то якась не пуста. Як не змінить ся з годами, то така людина що не скаже, хоч і зрідка, то або сьмішне без краю — а само не усьміхнеть ся — або щось дуже колюче, як де треба, або розумне. Таке все чогось других коло себе має і за собою веде, а не само коло других тулять ся і за другими собі в житті б'янде, часом не питаючись і броду. Тим то, хоч і не таке воно забавне в хаті, отаке мовчальне, але не додає туги, а заставляє жить надією, що з його буде щось не просте, щось видуває, коли все так думає.

І цікавість в обох своїх значіннях, і мовчальність проглядує у дітей цього часу скрізь. В простій буденній і часом празничній мові, з ким би там не було, як перебе своєю вставкою, при игрищах, забавках, цяцках, кудиб його не взяти, скрізь кожне йде своїм шляхом. Є, правда, і середина між цими двома різними натурами.

Як так чого заслабне, то з уміючою дитиною і лекше балакати і повернуть ся. Скаже, що і де болить, і од чого і коли почала у її вова бути.

[Хлопці і дівчата не відрізняють себе]; тільки хлопці бувають менше живі, як дівчата.

Між дітьми, як зійдуть ся до купи, ведеть ся сяка-така мова. Певно, дуже було-б цікаво заглянуть у їх світогляд [який частійше знаємо в оповідань старших].

Цікавлять ся діти усякими лакоминами. Часом заглядають у будуччину і рівняють, чи тепер їм краще, чи тоді буде краще; всякі випадки в селі, в сім'ї, як про них судять старші, так, тільки по своєму, ведуть про них і толкують діти.

Безперечно їх займе мысль і про те, чи світ ведякий і чи скоро його можна обійти попід небом, або рішають, чого то совце в вечері на землю сїдає? Є також мови і про те, що і рано воно повинно уставать раніше од усіх тай людей підіймать. Ці питання завдають вони і старшим. Ті, а як найскорше старша людина, як є в хаті, розкаже їм про усе, як вона собі це все міркує і як чула од давнійших людий. Діти, що чули, комбінують по своєму і так і мову свою ведуть: певно, що ні одного питання не заходить не зачепленого.

Зацікавлення дитяче розрішають батьки, чи хто там з старших, хвмерно. Наприклад дитина питає: „чом не можна їсти молока?“¹⁾ їй скаже мати, що „на вербу полізло“ або „на дуба полізло молоко і сир“. „А коли-ж воно злізе?“ — „На Петра“. От рано і будить мати дітей розговіть ся, каже: „Вже з дуба злізло молоко“ і „мандрікою зазуля вдавилась“. Діти видять і їдять тоді²⁾.

¹⁾ Щось та є в сільському житті таке, що молошне найбільш цікавить всіх весною. Од чого й корови тоді з телятками і тільні дуже дорогі? Це кожний рік так! Можна-б думать, що ця розкіш через те тепер у ціні і жадобі, що на весні більш нічого сирого нема їсти. — Прим. авт.

²⁾ По народньому календарю кус зазуля тільки до Петра, бо буцім то на Петра мандрикою вдавить ся, і не сьпіватиме тому. Мандрики необхідиме явище, бо в Петрівку не їдять молочного, а сироватка марно пропадала-б, якби не робили мандриків. — Прим. авт.

Другим прикладом кажуть: „Не питай, бо старий будеш“. Або: „Не їж!“ „Чом?“ — питає дитина. — „Бозя битиме!“ „А вона бачить?“ „Бачить!“ От і не раз діти повиколупують очі у пареунах на образах.

Не мало є толкувань, вигаданих самими дітьми. Не дармо-ж виколупують очі в образах, не дурно ідуть шукать місця, де небо обшраєть ся об землю.

Буває, що отаких дітей у жнива найліпше, чи й так коли йдуть із дому, запирають у хаті, щоб де не зайшли та щоб хто до хати не вліз. За те як вернуть, приносять їм „од зайця гостинця“: се те, що останеть ся в домашнього харчу, кусок хліба, огірок.

Тепер вже дитя й розумнійше стає і часто утішають ся ним.

Як утішаєть ся хто небудь дитиною, забавляє її, візьме за ухо, помалесеньку скубе і каже:

— Пів, пів, зайчику, де ти був?

— У лісі! —

— Що ти видів? —

— Сім міхів горіхів! —

— Чом ти не вкрав? —

— Били мене старчки золотими паличками, ледви я втік через попів тік та сракою в воду бульк. —

46. Мови на селі.

1.

Кажу було їм: не йдїть у город, бо там гадюка сидить. А вони й мене лякають. Оце наш Митрик підіймає бадилля та „ссс“ „ссс“. Уже гадюку ляка! А те мале й собі коло його сичить. Отакі діти. Ми як такими були, то дурніші були, ми й у 7 год бо-ялись гадюки.

2.

„Поки дякували, та попували бісові діти, поки й жердку з одежею не спалили. Надїв сучий хлопець плахту замісь ризи на себе, а в покришку жару навертав, ходить а малого товче, щоб співав за дяка у запічку — воно мале, год йому є, не попадає співати. Поті товк його, поки з плачу не заснуло. Сам жарину випустив та одежа потліла була-б і хату спалили-б. Била-ж я його, біла-ж, але що ти з такого вибеш?!“

„Усе лихо з дітей. Мої поки гойдали дитину у колясці, поки й сами сіли до неї у коляску. Одірвалася коляска, чисто покалічилися! А що-ж зробиш?!“

(Якилина і Гапка, Хомівські невістки).

47. Оповіданє про ранніх дітей.

Радіють тепер люди, батьки та матері, як дитина швидше змисліа, швидче зачне у допомі ставать. Скорійш і пояска йому чіпляють і штанці йому тулять, аби воно скорійше на велике походило. Як у год ходить та балака, це вже велика сила, а як уміє уже впробити собі чого і загадливеньке, то то вже утіха у хаті. А як четвертачком або п'ятилітком та вже скотинку, хоч коло хати поглядить, то то вже і за парубка готові мати таку дитину.

Але таких дітей, правда, не багато, однак тим дуже гордяться! Перше на се й не поглядали. Щоб до году одлучить дитину, то й не чули сього; щоб чіпляти на отаке пискля та штани, як йому три-чотири годи, то сього й не думали, у сім рік хіба з підперізкою тільки ходили діти. А діти і здоровші і щасливіші були і довговішніші. Тепер — пішло — дівчина у три роки уже й у квітках й у намисті й у спідниці, а вже й соромить ся, а не вспіло й на ноги зіп'ять ся. А хіба давно те не було, що люди сватать прийшли, а вона й не чула, що то воно й за кумедія така — заміж. А оцего Н. хіба не вчили, вже як звінчали, на що він повинчав ся. Повинчав ся тай пішов у степ до волів, хлопочучись, що голова з весілля болять.

„Чи це-ж коли було?“ спитали у оповідача.

„А було! У перед такі діти дурніші були. Тепер діти скорійш тебе обдурять як ти їх; тепер діти і не розкажуть, що знають. Тільки я все таки одної: добра тоді більше з людей було, як тепер. Не вспіло дітей наплодять, як уже і само не спосібне нікуди! Чп жило, чи ні, а вже ні на віщо нездарне. Добре ті роблять, що й тепер годують до трех літ і не поглядають на дитину, доки вона сама не почне до того братись. Свій час і їй прийде, свого не втече, наробить ся за вік і жпття ще набридне, чого його так дуже хапать ся за ним. Сидушки та ходушки видумують та гостниціями дурять дітей, щоб од горобців конопель стерегло. Баба хай яка стереже, а йому воно нудно, і воно видіє бідне і переведеть ся ні на віщо. Свій час би йому був.“

48. Діти не шанують батька.

І не цілуй дітей, і не голуб їх! І не жалій і не захожуйсь коло їх! Чи я їх не глядів і не втішавсь? Ні в кого так не зодягнені і не нагодовані булв, як у мене! Уже моя стара — і сорочинки і юпочки і празничні і буденні і великодні на кожному. А тепер що? За бороду батька!! Та як начнуть тобі дорікати: „Та було-б нам, коли землі мало було, хоч ремества якого дати! Та було-б хоч науки якої, адже чути, діти й з того хліб їдять.“ Та як почнуть дорікати та вражати, то так тебе здавить коло серця, що не раз і розсердюсь було та з горя вже й їм дотинати почну: „Я вас, сучі діти, хліба учив їсти, а ви мене гівна?! Які просторі де то й узались. Руки маєте, робіть тай маєте! Адже ми так жили!“ Та візьму хворостину та порозгонюю геть з хати. То цей унншне, а се гляди і знову щось почнеть ся: як де тільки нічого взять, то зараз на батька. Їй Богу, що не брешу, так зараз і на батька: „Понапложував, а ради ніякої.“ Та отак на їх як коли враждуеш, то отакі повдавались, а як коли, то на себе кладеш вражду, що таки було-б їх не віжить та дубцем частійш! А то таки й те візьмеш у голову, що времена не ті стали. Ужитки не ті! Ніяк не повернеш умом, де його що брать? Усячина дорога, а брать ні відки; достатку не має. Ну! ще в мене, хоч і дорікають та не осуружні такі, як ото у других е, що і стидного не знає і старшого не знає і церкви не глядять! Мої-б ще і вічого діти, як би не сугтужність їх дуже різала.

Та е, що й в достатку, а таке противне вже заводить ся. Ще й малі, а противні.

Як би знав, то не цілувавби, а батогом зчесав би, хоч і малі були.

49. Дитина в другім році.

[На дитину у другім році кажуть „стрижак“, „стрижка“, „стригунець“, „друга паша“, „друге літо“, „другу паску їсть“, „другу кутю“.]

Дитина у другому році, як гаразд вродилась і жила, нормальна була, повинна вже як слід ходити і балакати. Це звичайність цього вимагає. Ну, а як на другому році вона не дотепна ні балакати, ні ходити, то це незвичайно; але буває, що діти ссуть ще у два годи, а говорять всячину знають аж у 3 роки.

Дитина умів говорити і балакати; її душа розвивалась рівночасно, як і тіло. Тільки, що з початку розвивалась вона о своїх силах, без людської помочи. Люди її в перших часах не коверкають ні сьє, ні так, ото тільки що сповють її, приколишуть, але і то пізнійше. А колись давнійш, то кажуть, що і на довго до дитини не підхищались ні з якими законами і через те люди були розумнійші і здоровійші і довше жили. Колись то те, що тепер уже знає усіх на кутку, як кого і дражнять і ласть, і вже ходить у крामному, колись то воно і без штанів ходило — ще й не так це далеко, батьки наші так росли ще —, і не знало ні пять, ні шість. От звісно, воно як дуже зразу вибахувалось, то й потім у житті міцне і кріпке на все, чи й на руку, чи й на голову. [Вагалі були колись люди здоровійші, бо не так скоро приучувались до усього]. Тепер же скорійше на його повертають з своїми заходами.

Одначе і тоді і тепер їх виховували, ввучували на розум; те, що колись пророблювалось пізнійше а тепер ранійше до дитин, осталося в більшій або меньшій мірі те саме. Про деякі заходи була вже мова попереду, одначе тепер треба ще багато дечого додати.

У дитини, звісно, як і в великого чоловіка, має жива душа свої природні прикмети, мислить, любить, хоче (і навпаки), але ці прикмети у дітей в дуже не проявленому стані, так аби-аби замітно, що вони є. От як балакають до такого пискляти, то певно нарощне, щоб сприяти його розвиткови. Через те як хто забалака, зараз дивить ся, чи звернуло воно увагу на його голос, чи впізнало його, і чи радів з того, чи боїть ся. Прімичали, як воно ще мале, а вже гуде, щоб йому співали, як колишуть. Це од самої дитини ждуть вияви здібности. Але не завше так: буває, що й з писклям виробляють свої вчинки, щоб воно научилось чому небудь. І так найперше вимагають од його мови і розуму, а далі знати найпотрібнійші речі. На приклад учать його крєктати, як схоє „на двір“, і спускають його тоді, беручи його з за плечей під перепіл обома руками, причім гомілки звішують ся і крєкчуть. Люди дуже цікавлять ся тим, чи дитина ходить вже „e-e!“ „Уміє вже просить ся? Чом ви його не учите просить ся? Ви його вже спускаєте?“ Сі питання можна часто чути.

Учать ще і другого. Так само і „шісі“ водять, тільки тоді вже кажуть протяжно: „ись“. Водять або над помийницю, або прямо наділ і потім з долу вже прибирають розтерши ногою і зібравши кал на віхоть соломи.

Одначе сю науку треба однести більш до приличности, ніж до розвою душі. А щоб ударялось прямо на розвиття духовних сил

дитини, то цього не можна сказати, аж поки навчить ся ходити га-
фразд і балакати. Однести хіба сюди тільки ті пісні, що над колес-
кою співають ся, і ті речі, що заводять ся з дітьми. Тай то це не
нарошне якось робить ся, а так між ділом ніби. Уже скорше можна
вважати нарошним виховуванням, коли дитина у другому році і ка-
зок умів слухати, і казати силкуєть ся, і загадок загадувати береть
ся, і слухає готових, коли її учать і Богу молять ся, і коли її до
чого в хазяйстві привичають.

Другий рік, се справжній початок умового розвитку дитини.
На це їй розказують дитячі казки, про бирю, пацю і тютю. Вона,
гляди, і сама почне те саме якось складати, щоб і баба чи мати
почула. Або почне другий якій, чи рівній собі, чи меншій дитині
розказувати, певно невдало, але якось складає річ, натужує свою
головку. Деякі загадки теж тепер їм кажуть ся і діти їх як чують
од старших, так і замічають, часом і не знаючи в чім сила. Тепер
вони заучують усю ту гнбиль дражнів, які є між ними на самих
себе і на сторонніх: жиди, попа і т. и. Певно, це вже в більший
мірі і яснійше старшими дітьми ведеть ся, але і ці од їх перехва-
чують чи сак чи инак на серце своє. Богато всяких играшок, при-
співок, приказок, назвищ, діалогів і монологів витвержуєть ся і ве-
деть ся вивні старшими дітьми, а відтак доходить і до менших.
Є між дволітками такі, що геть усе затвердять і всіма тоді ковер-
зують, в гуці дітей усім привід дають. Такі коверзуні, поведарі
бувають і між хлопцями і між дівчатами і уважають ся в сім'ї
за щось нормального, хоть і мовчуні, нишклі, понурні, мосурні, тихі,
тихоні, особняки, що самохиті собі щось задумують і нишпорять
щось без кумпанії, також звертають на себе людське око. Немало
на пам'ять і розум упливає і те, як батьки беруть куди з собою,
чи у поле, чи на сінокос, і воно замічає, як дещо зветь ся і ціка-
вить ся усім коло хазяйства і майстерства. Та замічає технічні назви.
Ог як батько чи мати забули, де що поклали, та шукають, то воно
зараз і питає, чого, і буває, що воно й замітило, де покладене було
учора ще чи долото, чи ключі, чи щітка, і найде зараз. От і радість
зараз, що воно отаке. Часом занесе само що, то його зараз манять
гостинцем, що, мов, знайди, де покинув, то гостинець дам; буває
одначе, що й бють їх, щоб пригадало, де що забуло як гралось,
і хоч винне, хоч невинне, буде десь шукать, а часом і знайде, хоть
і не занесло.

Бють дитину, бють. Сердиті матері, то бють ще як воно у шести
неділях бува, бють тоді, як кричить, хоч і сами добре знають, що
воно ще не знає нічого і оісля жаліють, плачуть, але бють, бо

сами алі і злість на дитині згонять. Тепер же, як воно розбира усе, то частійше бють, як є за що, от приміром, як дитина занесла де дещо. То дають „памитного“, щсб не забувало, то йому кажуть: „не можна нічого заносить, а занесеш, то треба зараз однести“. Бють і за шкоду яку небудь. Маазунів і любимих дітей рідше бють, але таки бють, бо так воно і виросте не по людськи. Часто „бійка“ кажуть місто „наука“.

Одначе дітей, що замігливі і знають, де що батьки покладуть, люблять всі, а щоб вони набирали ся снагя, беруть їх скрізь з собою, щоби придивляля ся до всього і розпитували ся старших. Дітей ставлять вже і в діло, хвіртку зачинить, бицю до ставка погнаць з старшими і т. д. Є й такі, що хвастають ся тим.

В цьому році дитина уже гожа на те, щоб її чоґо учти. Вона схвачує вже в свою головку усе, що перед її очима. [Одначе між людьми не знають сьвідомого виховування]. Знають тільки, що не-безпремінно треба дітей навчати і розвивати, бо „яке змалку, таке й до останку“.

„Учи, кажуть дитину, поки ще вона нічого не зна, бо виросте, то тебе буде вже вчить.“ (То ти дурно робив, що не вчив її годі). „Тоді було казати, як маленьке було, а тепер не туди його розум дивить ся“ (він на вулицю погляда і батька не слухає вже). Виросте, то не нагнеш його до нічого. Тим то розумні батьки і баби, де є вони у хаті, так і годину проведуть з дитиною, щоб її навчить грішка знать і розбирати, що то є у сьвітї. Передовсім прнучують молитись „Богу“: це треба замічати. Попереду учать їх хрестить ся, а опісля проводять молитву, бо инакшеб душі не спасли і вже такий закон, щоб знали. А є правда і такі, що Бога хотять замилостивить, щоб добре жилось і щоб, мов, царства не втекли. Але про це попи хай знають як турбувати ся: „На те попи й дяки, а у людей пятаки“. Одні одне тримають, другі друге: хтось і до царства хоче дорогу брать, а хто, то аби життя справжне було. Старші бувало кажуть: „А ну ти в нас розумович! Умієш уже і даять ся і знаєш скілько лжжов, і дітей гоньш, а ну лиш і до „Бога!“ І от учать Богу молять ся. Є такі хваткі діти, що самі підмігять, що старші в хаті рано і на ніч Богу молять ся, і часом не знаючи що то за явище в сїм'ї, стають і собі у ряд і шепчуть губами хрестючись і поклони буючи, аж поки усі поквнуть. Одначе мабуть не всі дігн' охочі Богу молять ся; тому їх часто заставляють молять ся.

Одначе угоднійш Богу буде, як дитина тільки вмпеть ся. Гріх за те і великий не вмившись їсти, більший як і не помолвшись

зовсім. „Хоч би вмпв ся, а то так як нехрищений їсть!“ Дітім часто кажуть: „Та воно вже вмилось, хай їсть, не морочте його!“

Молять ся учать так. Ставлять дитину перед столом, за котрим на стіні багато богів (икон), і складають їй пальчики як треба хрестить ся, і роблять хрест сами її ручкою, а потім проказують слово за словом молитви. Часом вона не гаразд вимовля слова і скаже таке невдале слово, що як коли і стидке, то тоді проказують їй по пів слова. [Дитина не розуміє молитви, але і старші не все знають добре церковні молитви і розуміють їх по своєму. Розходить ся о те, щоби „закон сповнить“.] Тоді тільки, як дитина спече стидке слово або сьмішне, приміром замісь „Бог не увичижить“ — „Бог неначе жид“, то тоді хіба і нагривають: „А капосне, а лаять ся то вимовляєш, а Богу не похваташ“. За теж молитви, що не з церкви взяті, мусять діти гаразд вимовляти і знати, що до чого стосуєть ся.

Діти, що вже знають молитви, вихвастують ся між собою і вказують одне одному. І тут і другі діти ввучують ся собі. Так само і батьки величають ся дитиною, як вже покваліла „Богу“. Ну, щоб дуже строго потребували од дітей молитов, то ні! За меньшими, то неначе більше слідять, а більші самі колись собі помолять ся.

Є звичай, щоб і після сніданку помолить ся: але аби закон обійти, кажуть: „Хай їсть, тоді помолить ся“ і так ото і „замотає Богу“. Більш якось спросу зімою за молитви, як літом. Літом то й старим прощаєть ся не молять ся, бо робота, а як і молять ся, то так, аби скорійш. А про дітей, то й забувають. Вечером проводять ті самі молитви, що вранці, тільки в вечер можна Богу не молять ся, а в ранці ніяк.

От вже як молять ся хоче дитина, то кажуть: „Ну, Бозі!“ Самі слова в молитві кажуть по дитячи: „патінко, матінко, суботньоко, ньєнко, Боженьку мій рідньєнкий!“ і т. и.

Так треба сказать, що у другому годі дають ся основи розвоку на ціле житть. Тим то треба на цей час звернути більшу увагу.

Тепер уже дитини так не доглядають од пристріту, вроків, бо то або меньше буває або й зовсім ні. Як тепер ще вікна хрестять, то хіба про другу меньшу дитину або тому, що є в хаті люди лунати, удови, удівці, є всякі иньші між миром перелесинки, од яких треба оберегать ся. А як благополучно, то й не хрестивши віков, дверей і печі, можна спать лягать.

Заміток од знаючих людей тепер майже не має. Нігті зрізують, стригти чуб можна, але стрижений чуб кладуть десь у ліс аб

що, щоб ніщо не нехтувало його. Кісок не ріжуть довго, а вже як і стрижуть, то молодичі непременно і хто легкий на руку.

Щоб росли гарні коси, то знають чим їх мить, як до них приговорювати. Але це вже бабині замітки. Важно тільки, що усюди люди хотять, щоб дівчата були кращі, а про хлопців байдуже. Мабуть треба таки, щоб дівка чепурилась, це вже стать жіноча така, така мода. Одначе на це дуже не вважають. Є, що замічають або хотять знати, яка дитина буде, одначе сказати нічого дійсного не можна. Хоч і кажуть старі люди: „Кляте — жди до шести неділь, не перемінить ся, жди до пів року, не перемінить ся, жди до року, потім до 3, до 7, до 18, до 21 і до 27 а як в 33 не змінить характеру, то вже й умре таке лихе!“ Отак навпаки і добре. Одначе, хто його знає. Більш уже твердо вірять, що як дитина чим небудь одріжняєть ся од усіх, то то щось цікаве, може гарне, виросте з неї — а „просто“ не буде. Ні сповивання, ні годування тепер нема, хіба скупають у сьвято і то як загражене дуже. Груди то хіба якому малючати дають, зрештою одлучають.

Більш і тепер з ним утіхи ніж мороки. Усюди вже можна його брати і на Йордань, чи й так у церкву, обхожденіє, на весілля і гнати череду з пастухами. У гостях ним і другі цікавлять ся: „Оце вже воно таке у вас, вівроку! гарненько!“ Такі діти уже бувало похоплюють пісні якої і підспівують собі до сну, а як і другі які похоплять, то вже довго не розженуть ся. Як коли, то дуже липнуть до кого небудь з хатніх: часом і батько й венька на боці, а вони з яким наймитком злюбять ся собі спать. Цим ото і користують ся, як треба що зробити дитині, а вона не дасть ся. Часом колючки не дає одному витягнуть, а другому дасть. Як віспу щепить треба, то вже той її держить, кого вона завважа.

[І в тім віці хоруять на такі хвороби, що і перше. Частійше трапляєть ся жовна; в се пухлятина попід горлом, її вирізують.]

І в цьому часі не покладаєть ся ніякої ріжниці між дівчиною ні між хлопцем, [хіба трохи в одежи. І бавлять ся разом приміром в „керелеси“, в „грудочки“ (кидають ся) а хлопці куцлами цікавлять ся так само, як дівчата мужеським ділом. В молитвах не робить ся також ріжниці]. Ого тільки, що вже мати дочку перше більш навертає до жіночої роботи, і местн її заставить перш ніж хлопця, хоч і хлопці метуть і мивють. Де дівчат не має, там хлопці мережки швють, піч розтоплюють, картоплю чистять і пиншу жіночу роботу роблять, а де дівчат більше, то знов дівчата орють, молотять і т. и. Батько скорійш поставить хлопця перед волами, скорійш дасть йому батіг у руки, але не завше, бо буває й навпаки.

Взагалі тільки нужда заставляє хлопців місити дїжу, а дівчата робити майстерства; правило, щоб кожне знало свою роботу і привичаювало ся до всякої праці.

50. Дитина у третім році.

Назви. На дитину у сім часі кажуть „пічкур“, „третяк“, „гулячок“, „гулячка“ („ось наш гулячок і пічки копав“, „воно ще тіко до гульні“, „хай одгуляє своє, тоді не буде вже коли гулять; одгуляє хай свій час, може це тіко й його“), „третє літо“, „третя паша“.

Проти прежнього дитина вmaterніла тепер: нема вже і тих заходів коло неї, про її нераз і забувають. Дитина в цьому році обкладена своїм зовсім дитячим миром: їсти схоче, чи спать, то й не дуже поспіша у хату. Де грала ся, там і спить, схоче крашанок зварить, то й хату підпалить. Коли неколи, в ряди-годи прокинеть ся у дитини почуття притулить ся до матері, але й на се свій час, віч, коли спить коло неї: день оддасть ся для дітей.

[В сім часі особливо багато переживає дитина; вона обертаєть ся вже частійше в кружку старших дітей і розвиваєть ся скоро головно в наслідок забавок¹⁾, з яких найважнійші: 1) вурдало велике й мале, 2) деркяч або деркотало чи деркало, якого не треба змішувати з грою, що зветь ся також деркач, 3) пилчик, 4) ковалі, гоїдалки, 5) млинок, 6) тарахкотало з пузиря або з дерева, 7) возик, 8) ножик, 9) чайка й хрущ, 10) молоток, довбенька а далі 11) муштра, 12) пічки, хатки, 13) кавуни, 14) гуси, 15) гірчак, 16) пицалки усякі з лози і з трави, на які підвисають пісні і передражняють птиці, сопілки, дудки з гарбуза, 17) кукли, 18) на „дир-дир“ і т. д. Правда, сї забавки уживають ся не тільки дітьми в третім році але також і меньшими та старшими. До розвитку дитини причиняють ся також багато пісні, колискові і гуртові і казки, а також імпровізовані насмійшки, передражняваня і иньші „остроги“ в роді „Хома, стиржи мого гівна“, що йдуть від старших до молодших].

Сюди-ж таки треба прикласти і гостинці. Вони часом всяку гульню перервуть і що вгодно притушать. Найбільш гостинців ждуть

¹⁾ Грам і забавам буде присвячений третій том „Дитини“; там також у вступній статі будуть ближше обговорені значіне і вплив забав на умовий і фізичний розвиті дитини. — Прим Ред.

од тих, що з базарю йдуть, з гостей, а в піст, то й од тих, що гонять.

Гостинець з базарю буває всякий: бублики, ріжки (що уважають ся за самий найбільш підхожий), коники з срібною головкою і „мидяники“ і конфети. Проти остатніх є, правда, і незадоволення, бо діти блювали часто од тої червоної або синьої пагоки, що є в середині. Колись недавно, не більш годів дванадцять назад, нарікали всі селяни на жидів, що ті нарощне яду туди примішували, щоби людські діти вимирали.

Всі гостинці, які тільки приходять у село, є в сусідньому місті. Сюди під ярмарок привозять з двох невеликих повітових городів усякі товари і гостинці. Хоча більша частина сїл і селян не буває у цих городах, але на ярмарку бувають. Кожна мати, тітка, баба, дядина, або й батько, дядько, дід привезуть щось з ярмарку. Цікава історія з цими гостинцями. Дитячі гостинці — це неминуча річ. Колись найкращим гостинцем уважались ріжки, які в великім запасі виписували з Одесу чи що. Бублики і конфети не так були в моді, але гепер випирають ріжки, бо дешевші. Ріжки привозять ся тепер в гостину тими, що йдуть зароблять в далеку дорогу з волами під сіль, чи під рибу. Там вони заробляють добре і не шкодують грошей на дорожший гостинець. Кажуть те-ж, що там у далечені (аж коло Криму) ріжки дешевше, через те їх звідти і мішками привозять і в празник дають дітям, або беруть як ідуть в гості. Діти дуже радіють цьому гостинцеві; одначе він тепер рідко де вживасть ся в господарстві. Давній теж гостинець — ліскові горіхи, але він звичайно дасть ся старшим дітям, що вже уміють розкусити. Горіхи не все бувають куповані, бо дорогі, а їх наривають у мішки в панських лісах хто на квиток, а хто й без квитка, і переховують і по кілька годів, щоб було в празники манить чим. Одначе тепер за скарєдністю панів та карбівничих не дуже охотять ся на їх селянки і вже більш того, що купують. Ці два гостинці і в парубоцтві і в дівоцтві. Конфети вживають ся рідше, а бублики зовсім мало. Що до конфетів, то їх і давнійше знали, хоча всі кажуть, що їх перше не було у „нашому“ місті, а були тільки ріжки й горіхи, природні здобутки. Спершу-ж як появились конфети, не вважали їх за поважний гостинець, а так за дитячу приману. Брали зразу не дуже. А як появились в доложю завширшки і вже перепалені, „костянци“-конфети, то їх почали брати і поважні господарства. І так довгенько поведось, год десять чи й більш, коли підмішалось багато фабрик, а діти почали мерти, тоді Жиди продавали тільки ті конфети і дуже коверзували людсьм.

— ще з панщини люди їх боялись. Як же-ж люди запримітили, що од гостинців мерли діти, то почали не брать конфетів і довго їх не брали, а місто того гостились ріжками й оріхами. Якось чи не разом з тим появились і бублешниці в місті. І це пішло у діло. Правда, не дуже то воно лакоме, але такп воно хліб сьвятий і зроблено для дитини цяцькою неначе. Стали й маком приспнать. По-навозили із городів; і всі відріжняють ся: наші такі, а з того города такі, з цього он які, а з иньшого міста ще инакші, і на показ зверху, і на смак. З того часу вони йдуть. Як не купить, то каже: „Я тобі хоч дїрочку з бублика привізі!“ — Що до коників та медяників, то їх, здасть ся, дуже недавно кацапи старовіри з города сюди навезли, ну і тепер ще возять, а наші люди не роблять їх і не продають. Люди і їх купують і навіть самим манюсїньким дїткам їх дають, чи жоване чи й так — але оце срібло та краска те-ж вадить дїтям, тому його обдирають або й зовсім деруть жовтяники. Дуже щоб їх діти любили, то ні. Була кумедія і з медяниками. Хтось бачив, як їх роблять і який сюди мід кладуть і розказав людім: звісно, одне по одному і всі сголи поперекидали — парубки мійські зговорились мабуть. А оди чоловік став посеред ярмарку та викликав „враду“ і сказав так, щоб медяників не брали, бо вони з мишачих сцвєлини роблять ся і з якогось солоду, чи що. Одначе оце год тільки минуло, а вже привозять їх у город і купують. Маківників жидки хоч і виставляють, але їх більш паненята беруть, а нашим не в жадобу чогось: ще не розсмакували чи що. Є ще сякі-такі базарні гостинці, але то вже рідкість велика: цукерків всяких, медів і дричужничків люди ще не знають. Є ще гостинці такі, що тільки в звїсний час є. От на приклад садовина, огородинна купуєть ся літом: так само черешня. Навіть спичак гостинець, де нема очеретів: таксамо раки, квітка, ріпа, квітка дївчатам, сопілка хлопцям. Сопілки і квітки прямо оберемками і коробками носять. Гостинці також качечки і иньші цяцьки.

Є ще гостинці од зайця, це проста обмана дїтей. Діти ждуть дуже когось до дому, особливо як хто на довго поїхав на заробітки чи в найми, і все на тій дорозі, звідки виглядають, то пічки копають, то хатки роблять і спускають ся і свинку там гонять, щоб усе скорше виглядїть. Це й зветь ся „виглядять“. Тим то звичайно хазяїни, як одряжають наймичку в сімю, то дають їй на дорогу всякі гостинці, яких там бракує і яким тамті діти радїють. Не дать гостинця — це незвычайність, а не принести гостинця в хату хрещенякови чи племіншкови або не передать як є через кого, це

те-ж сором великий. І тим то хоч що небудь а втгне, хоч палляниці кусок, хоч насіння, чи пиріжок — що небудь, аби таки знало, що в неї тітка а чи там мати хрещена.

Як говорять, то теж старші носять гостинці: качки й бублики, коники, конфети, що навезли міщанки з міста під церкву.

Гляди-ж, випадє так, що гостинця тай не має, чи забулось взяти, чи то не трапилось, а діти ждуть: тоді беруть вже що небудь домашнє чи корж, чи й горіхи, чи й що трапить ся тай дають, а діти радіють. Як же догадають ся, що се з дому і не хотять забавить ся, то їх підманюють, дають що небудь: окравць хліба, чи огірок і кажуть: „Ось нате, це добре, бо це в зайця догнала та одняла, він своїм діткам ніс, а я його переняла! Їжте!“ І діти їдять. Так само роблять і чужі.

Втішно себе діти чують коло купання; часом і річки близько не має, і ставків не має, то є рови і балки, які залило, як доші були, водою. Отут і повно вже дітей; хлопці і дівчата всі в гурті. Часом і коло колодязя в кориті обминає хлопчик дівчинку або і навпаки. Що вода з землею, байдуже, аби не дуже вже одгонилась смирдом копанки, де сорочки перуть, а як трудно, то і в пратві скупаєть ся. Часом діти і нарощіе мутять воду: вилізуть і зараз же у землю вкопують ся і потім знову в воду. Так увесь свободний час. Певно тут проводирі старші діти, але і трєхлітки купають ся уже. Зімою купання і в помині нема: хіба перед Різдом та перед Великоднем поміє мати в ночвах та в чистий Четвер пообминає „Олїян-водою“.

При купанні діти вичитують свої дражніння: хто навернет ся до них чи то з старших своїх, чи з чужих, з жндів або що, кожного зачіпають. Хай навернет ся тільки хто чи з возиком, що однією коровою везе, то штук доложать, чи хто з великим носом надійде. Зараз же і моральники тут є: „Грїх сьміять ся, що одну корову запрягає, не сьміймо ся, бо й так може буде. Бог так дав йому, що однією їздити повинен“. І тут спогадають про бичка, що одним бичком катала ся лисиця і подурила всіх, вовка й медведя й зайця. Буває, що й афоризми тут знайдуть ся: „Не сьмій ся з носа, бо буде жінка курноса“, „Не свисти в воді, бо будеш в п..ї (на дні)“, „Не сьмій ся із старого, бо й сам старим же будеш“. А меньші все це слухають і якоесь переймають. Вкопують ся до схочу в сьвята більш або і в будні, найбільш у в опруг. Є ще час у них, з води ідуть до кого в клуню. Горобцям вже спокою не має тут. А не то, то сілки у буряні наставляють. З ними йдуть і меньші діти дивить ся. Афоризмів і тут сила: „В клуні не свисти“

„птиці не душа“, і казка тут найдеть ся. Хтось і з плаксами іде — от зараз йому щось прикладуть або й порадять, а як де то й посміють ся.

Дитина привикає до старших: вони заведуть пісню, то й воно собі щось мугіляє; схопить ся бурюкання, воно й собі не втікає, а также ляпає або за ногу підійма. Є й такі, що ще й зведуть і командують бігаючи побіля купи борунів: „Грицько Якимови не дайсь, а Яким з під Грицька вилазь!“ Тай радіють, що ті повтомлюють ся у борюканні і сопуть, та тоді й підіймуть до найбільшого ізза плечей його на землю гнуть: усі сьміють ся, а воно так дужає. Ті його й піддрочують „дужай, дужай, не подайсь“, а той нарошне візьме і зляже, а ті думають, що поборолн і радіють. Буває й навпаки, що розізлять, роздражнять таку дитину, а воно й піском жбулять ся і лає, а потім і розплачеть ся.

Тут і дівчата є, але в кучу не всі, а яка храбрійша йде, а ті з боку остають ся і глузують або сьміють ся.

Роздолля в гульбищах і забавках дитячих даєть ся повне, бо як не одгуля тепер всего свого, то на старости ще приведеть ся. Бува сьміють ся люди, кажуть: або то й щастя не зазнала, що не одгуляла, бо батьки лхкі, мачуха нехаяла. Де-б не зійшли ся такі і більші діти, усюди у їх знайомство готове і забава почннаєть ся.

[Молодші ходять при тім зі старшими і приучують ся поволи усього, так що в 4-ім році знають уже усі забавки і гулянки, знають і по вербах лазити, і гнізда дерти, і черешні зривати. От тут можна приміром почути таку розмову:

„Чи лелека на вербі сїдає?“ — „Ні!“

„А вбивать її-ж не можна?“

„Я хотївби лелекою бути!“

„А яб орлом, бо й орла не вбивають, а ти Микита чим?“

„Я-б маленьким все й бути хотїв!“].

Дитину в 3 році можна уже усюди посилати. Вона сама уміє і кавунів накрасти, але знає вже, що шкода, а що ні.

Звикає вже з яким небудь в хазяйстві і спить з ним та учить ся від нього неодного.

Заміток тепер не має вже. [Зазначити можна хіба віруванє, що як дитина росте, то снить ся їй, що вона або паде або втікає].

[Хвороби трафляють ся ті самі; замітно тільки, що в сім році найбільше діти вимпрають].

Що до одежі, то для хлопців дають уже штани, шапку й бриль тай сорочку, для дівчат спідницю, сорочку і хусточку та

квітки. Дівчата у тім часі більше розвиті, а хлопці ще довго ходять без штанів і без очкурні.

[Одначе і тут в ріжницї: одні скорше розвивають ся, другі пізнійше; відповідно до того поводять ся з ними і родичі. Переважно знають уже хатні звичаї і самі зачинають хрестити ся і молити ся, але поміч з них ще не велика і хати не можна ще на них пустити.]

51. Не можна не догулять свого часу.

Зімою у Нестірки дитину ховали. Ну, такий мороз був, що і рук не витягай, бо пальці повтікають зараз. А попові та дякові треба було ховать — діло неодкладане! Вийшло людий грішки нести-б ту домовину, страшно у руки брать її, бо померзнуть добре. Такого холоду ще й не було. Придумали на санках домовину везти і взяли саночок у дітей, що спускались. А піп: „Оце добре пригадали“. Повезли, поховали, назад саночки везуть порожні. А піп: „А нуте, підвезіть лиш і мене“. Взяв і сів на ті саночки, чоловіки везуть по морозі, а далі бігом, бо холодно таки було добре, помалу ніяково йти, бо забере тебе так, що аби чув, що живеш. Біжить піп у саночках, закутав голову у рясу. А люди дивлять ся: „Ото наші батюшка не допускали ся маленьким, то хай і тепер своє доживуть!“ Піп: „А мене таки не дуже балували малим, то я тепер своїх балую. Наробив саночок, хоть возять ся! Згадають тіі часи свої!“

Не можна не догулять часу свого!

52. Тепер діти розумнійші. Оповіданє.

Ми робили у попа. З нами був на роботі і Лагода. Химерний чоловік! За сніданком давай розказувать, як то колись та невчені попи були. Було, громада вибере із себе якого схоже чоловіка, такого-ж сїрого як і сама. От його у Київі і пострижуть на попа. Прийде тай попує. Або з нячого села прийде який чоловік, аби править умів. Попросить громаду, щоб його вибрали у попи. Вибируть і він у їх за попа править. Так само й діти його. Є син — не осоружив перед громадою нічим, вибируть сина вмєсь батька — тай попує. Дочки, то прямо за муж ішли за мужиків: теї науки ні попи ні діти не знали, тай попували. А тепер, то скільки теї свриці вишуть з чоловіка, поки його у попи призвудуть. Тай попп

з їх чи такі-ж, як тоді були?! Де там!! Хіба таке розказують про тодішнє?!

А тут та був і попів батько, одставлений уже од дяківства. Снідав з нами у гурті, а піп-син його так щось мугикотів побіля мисничка, по чарці мабуть шукав робочим. Батько попів переслухував, як Лагода слезезував про давніх попів, сказав і собі байку, каже: „Не дурно-ж ото і байка є про те, що ви, Лагодо, розказуєте. Може чули, як раз діти малі у пічок грали. Та зробили з піску церкву, пісок заміювали циклинами. Хтось іде поверх їх тай питає: „Що це буде?“ „Церква!“, вони кажуть. „А де-ж ви попа возьміте?!“ — „З гівна зробимо“.

Хоч ми й чули десять раз цю казку, але нам так стида завдав той дяк, що ми неледві не потріскались держачи в собі дух, щоб не розсміять ся. А піп таки зареготав ся на всю хату. Та вже й ми були почали, та якось таки Лагода перебив нас другою байкою, а про цю таки додав: „Та тож колись було. Тепер і діти розумнійші стали. Мій Каленик, дарма, що йому і три годи не скоро буде, а вже скаржить ся і раз мені на дітей, що його дражнять кавеликом, каже: „Стидно на мене, тату, кажуть: кавелик кажуть!“ А тоді бач і церкву з кавеликів робили і попа з гівна — тай й нічого.

53. Дитина у четвертім році.

Назви. На дитину у сім часі кажуть: 1) джигун, 2) гульвеса (ех! гульвіса з тебе), 3) метунець, 4) жевжик, 5) шмиглик, 6) четвертак, 7) четвертачок, 8) четверта паша, літо, 9) жируни (жирують капосні діти, яку кіптягу збили в хаті).

[Богато про дитину в сім віці було вже сказано попередю. Тут треба ще додати між иньшим ось що про забави й гостинці]. Зимом знані: 1) саночки, 2) громак, 3) баба, хоч коло неї заходять ся головно старші, 4) свинка, літом 5) хрущ або чайка з музикою, 6) жуки-воли, 7) пасіка-бликота, 8) млинок, замок з кавуна (це більш старші роблять), 9) швиговка, 10) гірчак-молочак, 11) гуси і кавуни, 12) дід (але його більш старші роблять і носять), 13) возик (для старших) і 14) царинник. Крім того нечислима сила иньших забавок, піснї, казки і загадки.

Гостинці царюють і тут, одначе тепер уже діти розумнійші і самостійнійші. Не беруть якого небудь гостинця з вдоволенем

і замовляють на перед: мені коника, мені конфетика, мені кісника, мені квітну хусточку! А привозять, буває, не по заказу, то плач і лемент підвимаєть ся і якомсь вже треба заспокоювать, пообіцять надалі той гостинець привезти, або обдурить, що не привезли жиди гостинців на базар, чи що иньше. А з ярмарку ще як зберуть ся всі діти з гостинцями, то одне у одного вимінює, хвастаєть ся своїми гостинцями. Часом і побють ся, буває.

За предводителів і за певних сьмільчаків бувають (бо старші вже стидять ся, а менші не посьміють) ці діти і при купанню і коло горобців і коло кражі по вгородах та садках; це стрімкий наїрід до всего. Є й такі, що й тучі не боять ся ні грому.

На цьому році як і перше, бувають між дітьми провини і карання за них. Другого року у дитини не було таких провин, щоб треба було її провчить. Хоча їх часто бють матері, няньки, але більш од злости, що не розумне, а вчиняє яку там неприємність, чи спать не дав чи що. Але це все вживалось за неподобне діло, дитини до году не вільно було бить, бо воно ще не розумів. (Є, правда, такі матері і няньки, що навмисне ускубнуть дитину, щоб заплакала та щоби не йшли на роботу — але це иньша стаття). В другому році є вже шкоди, дитина навіть сама глядить ся, чи не помітять і битимуть її за це. От тим треба вже й пристрашку давать дитині і як не очурець у моді в батьків за провину, чи капчует, то хворостина, а часом і ганчірка на дитині піде. Шкоди і провини бувають всякі. Там удряпне меншеньку дитину і те плаче, там ногою миску пхне, там укне в кухню ложку і т. д. От і треба вже провчить, то й не диво, що ганчіркою і вдарить коли там мати; але зараз же і пошкодує та приголубить. Так і часто одно вдарить, а друге пригортає зараз. В цьому році є отже карання, але ще не в значній мірі і кажуть, що раз удариш отаку дитину, а десь серце заболить у послі і шкода все стає.

В третьому році уміє вже дитина викрутити ся од бійки, тому не бють так дуже. В 4 році иньша річ: тепер воно уже у пірї, тому хоть і менше що прошкодить, а вибють його, чом не приглядів, „а може ти мов ще й підвів його, та тільки й мовчиш“: Правда, ці метунці тільки зобачать кого здаля, зараз і втікають, бо, кажуть, як би не втікло, не минуло-б свого, а так то й мвнеть ся. Страх як не подобаєть ся дитина з агнячою душею. Винне-невинне стоїть і мусиш бить. Друге-б втекло, а те ідеш до його з дубцем, думавш, що втече, а воно стоїть, та не має як не вдарить, бо наче в дурнях зостанеш ся як не вдариш. Таке вдаєть ся, ніби тобі на перекір воно. Ну, є батьки, що як скаже на

твердо „йди!“ а сам в дубцем стоїть, то воно вже й іде, од усіх тікає, а до його йде. Про те в такі мегунці, що хай пала, то воно дремене на втікача, а в й такі, що й день не прийде почувати у хату, на двір і їсти нести треба і ще й матерям доводить ся просити, та й то не йде у хату ніяк, аж батько ніби десь поїде і аж як воно засне, верне у хату. І по сусідах утікає і хліба просять у їх, а до батька злого не повернуть ся ніяк. Воно уміє собі і наодіймати хліба у менших тай у хату не навертатъ ся. Так само і дівчатка по кутках тікають зза провини, та ще хитрійше якомсь роздобудуть як прожити, а як зненавидить подвіря, то й не вдерживш, як і підросло. Зрідка трапляєть ся, що й убивають дітей і де одливають, а де, то й ні..

Не знатно, як воно колись з деревами дітьми поводили ся батьки, а тепер всяко буває. Либонь колись, то на їх і не вважали, кажуть, кавунів ніхто й не стеріг і чужим було батькам не гріх з баштана чужого кавуна зірвати, аби на віз не брав, а в мішок можна було брати і в день. Так само і грядки ніколи не городились, можна було й огірка зірвати і цибульку; за шкоду це не вважалось, а певно і для дітей не було це шкодливо. А тепер, то сердаш ся, як воно на своєму городі яку де потолоч ізробить. Сидовище! І на горох не пускають і як в горосі упіймають, то й ще набють і позивають. Так само й садки цього дива не шкодували, а тепер це така шкода, що аж дітім воно лакомина.

Тому то і діти перше більше на свободі жили. Одначе і тепер вже охавулись трохи люди, покинули ту бійку. Вбий дитину, а завтра воно знов в тій самій шкоді; ти йому скільки не кажи, що горобців не дерить, бо голови поскручуєтє собі, набий візьми, а вони чуть сьвіт, вже й тобі на бантинах сидять. То вже їх лакають од гороху гадюкою і од огородів те-ж, „залізну бабу“ їм розказують. Те й помагає трохи, поки сами зрозуміють, що шкода. Оце горобців хлопці деруть: гляди, увійде у хату чоловік і почне з добра-дива розказувати про вранника, що прийде колись на тижні і буде всіх дерунів до царя на постій забирати, бо горобці, то то царська птиця, її дерти не можна, тай батькам урок, і штани і спідниці заберуть. От ось і слод мов буде. Діти чують і собі на вус беруть, збіжати ся і одне одному й шепне та не йдуть з тиждень в клуню, а коло куріня собі щось гвіздять ся, роблять курінь і баштан. Тай добре, поки розвідають, що це брехня.

Інакше натури цієї не вдерживш ні од чого. Ти її у двері, а вона назад; на те вони й діти, щоб деревами бути.

За те, що в своїх дражнівнях та своїх забавках попів, жидів, панів, циган, кацапів дражнять, це не провина, а їх невинна річ і забавка якась. На неї не вважає ніхто і хоч одне з одного продражнюють ся, то це байдуже! Правда, ніхто не учить їх цьому, а вони сами похвачують одно од другого.

А вже казкам, пісням і всяким стишкам батьки, матері і баби прямо таки навчають і радіють, як ті помітять скоро. Тут тільки нарікання є, як котре не помітке вдасть ся.

Є діти, що живуть собі як „одірванці“ які наче батька й неньки не мають, нікого не глядять ся і не тримають ся. Цей собі дещо з кого зірве, але це натури хоч грубі, але добрі і правду тримають. Їх найвиднійш у цих годах. Їх може звести з розуму чоловік, до котрого воно прилипа, бо воно як повірить, то повірить, а як ні, то й ні. Прямо собою поверта: скуди розуму свого не вставиш і способу не прибереш.

[Дитина в тім віці займаєть ся і глибшими гадкамв]. Часом і сами вони собі питання завдають, ким краще бути, „лелекую чи орлом“, а часом і де що нинше. Є діти — [особливо мовчуни], що скоро усе розуміють; вони як зроблять шкоду, то їх не бють, бо знають, що вони се розуміють і більше сього не зроблять!

В четвертім році дитина стає вже справжньою дитиною: „Ось, мов яке я вже, трудно вже мене перемінить“. Є й такі натури, що ніяк не розпізнаєш, яке воно буде: ні зле, ні добре, ні проворне, ні м'яке, то такі і в житті вже будуть, — де треба підбіжить, де не схоче сяде.

В хаті уже воно способне. Свням увірве і пиль принесє курім з дїжки і хату поглядить. Чи й у поле взять, то на лемі постоїть і скоту поглядить, якийсь раз там заверне, і дитину приколише, і приспіва і погойда і забавить. Хоча це все не довго. До цього привикнуть треба, хоча в нужді і нячить бідне по цілому дню. За те-ж як і одірветь ся, то й одгуляє свій час. Звичай хатні усі знає. Замітки усі забули ся крім уроків і призору.

З болізнею соняшницї одробляє баба, а белячки і нариви всякі сами пройдуть. Є болізни, що в колески й досі задавнеші, то то вже горе: в хаті наймають і людей старають ся, а потім і де баби, чи не дасть або на здоровля або на викируще.

Заміток ніяких про ті часи нема, хіба що дитина „бе ще чолом“. Як плаче чого, то стидять, кривлять ся: „А здореза, здоровило“, „принесла мати палєвички“, „спикла мати колач“.

54. Оповіданє про Терешка Царюка і його діти.

Тіко один Терешко Царюк і щасливо проживе; не вмів сердити ся ніяк і діти не розсердять його ніколи. А до того і халяйство він глядить, не товчить ся дуже, у велике не заходить. Я його й питаю, чом ви не хочете дужче богатїть, у вас же є на чому? „Всього“, каже, „на той свїт не заберу“. І ото він собі рівний все як що побільш веселей. Діти його всі коло його все труть ся. Є у його Ківасик, найменший, і вивчив ся співать: „стром бомбом — стром мама“. От тіко я вїйду: „Ану, Ківасику, заспівай!“ Он він зараз разів пять і одчитає: „стром бомбом, стром мама“ і не засьмієть ся. Оце й розплачєть ся: ущипнєть ся або що, то батько: „Ану, заспівай краще, а то ти плачєш погано!“ — То воно й перєстає плакать і співає. Поспіває трохи тай замовкне. А є ще бильшенький трошки, Мелекошко (Мелетїй), той усе співає: „підпадьом, підпадьом“. Та цей уже сердитий взяв ся і недоторканий: чуть що трїшки, уже й паца ногами. То й Терешко до його: „Як би ти, сину, трїшки голоснїше закрячав, я-б похвалив тебе, ану дужченько“. То Мелекїнчик: „не сьочу“ і замовк.

Якось раз стоять усі діти у кузнї, коло його одрубок залїзяк горячої (а він саме кував) одпав на землю. Мелекончик і вхопив у руку і попик пальця та закрячав; а батько сьміючись: „аа, сину, гаряченьке! Покинуть було як пекло, чогож ти держав його?“ — „Нї!“ — „Ну не плач же!“ — Той все таки плаче. Входю я, а батько: „А ось у мене Мелекошко і плаче, як хочите ви почуть, попросїть, то він і дужче вмів!“ „Не сьочу!“ „Ну, як знаєш!“ То я зараз їх звезду усіх і вони менї співають, той своєї, а той своєї. А й з роду вони не биті у його. Такий характер у його вже, вмів таки з дітьми обїйтись!

Іва Ришїтняк, і той умів, але не так; той таки сердить ся як коли через дітей, а цей й не здвигнєть ся і смїшками забавить зразу і гїрше й не ляка, як ото: „Я тебе до кавасів, кавасику, однесу на час, хай же вони тебе поглядять трохи (а в селї прозивають кавацєнками Білоножок чи що), ти вже менї набрид!“ Воно й замовкне зараз.

55. Образки з життя малих дітей.

1.

Як було наша Маруся — так їй може чотири чи й було годки — та скаже наймитовї, — а в нас такий собі дїд приймає

жив — „брешеш“, то він заплющить очі і одвернеть ся од неї та й каже: „Та не в вічі, ех, та не в вічі!“ То вона бігає, крутить ся коло його, та все хоче в вічі йому сказати „брешеш“. А він усе одвертаєть ся та дражнить ся. А було любить його і спить усе з ним і він їй гостинці од зайця носить.

2.

Пообідали усі і кавун порізали. Явдя за склянку і з хати! Побігла десь! Через якийсь час прибігла знову і насіння з торбини нагарбала у пазушку і знов удрала. І вже аж у ночі з'явилась. „Де ти була?“ „„Гуляла““. „А насіння та кавун кому давала?“ „„Діти!““ „А вони-ж тобі що?“ „„Ріжків дали, їх батько в дома““. — „Тим то й тебе сидня не бере“.

3.

Було наші батько, як ріжуть за обідом хліб та одрізають краєць¹⁾ хліба і дають зараз хлопчикові літ 5 і кажуть: „Оце тобі, щоб кравцювать учив ся“; а як дівчинці дають, то кажуть: „а тобі, щоб за кравця пішла!“

4.

Набрала дівчинка води в рот і носить у роті та розливає по хаті, по кутках. Не дати їй сього робить, плакатиме. От щоб вона не набрала води, або як і набрала та не вдержала в роті, то її сьмішать так: „Сьміх! сьміх, сьміх!“ Тільки швидко ото кажуть: „сьміх!“, то вона розсьмієть ся, випустить воду і не братиме.

5.

Терешків Царюків хлопчик — химерна дитина! Умерла мати, а воно ще мавюсіньке зосталось. Так ото його батько з мозючка і вигодував. Розказує було Терешко, як він його забавляє. Каже: Оце кричить на всю хату, то я злегка прийду до його та: „Ромо! аба, ти не дуже кришиш, ось я дужче од тебе, ось слухай“. То воно ще дужче. „О! оце й ти Ромко добре кришиш, а ну це!“ от воно й замовкне.

¹⁾ Окраїць — це великий кусок одрізаний з краю а краєць — це маленький. — (Прим. авт.)

6.

— Ти погана! (мати на доньку).

— А ви кращі! (оспелъчилась дочка).

Діти підслухали й собі:

„Еге, я краща! Те собі, а те собі!“

А Омелько підслухав тай йде од кумпанії, де його не хотять приймати тай каже:

„Піду! Вони усі кращі! Сиди дочко дома, носи в хату дрова!“

Хто чув, підхватив се і як тільки кому випадає оставать ся дома, зараз і каже: „Сиди дома, носи дрова!“

56. Дитина у п'ятих році.

Назви. На дитину в тім віці кажуть найбільш: 1) підпасич, 2) підпасочок (чи то хлопець, чи дівчина), 3) п'ятиліток, 4) пятак.

[Дитина поступає чим раз більше і виходить вже на користь — „підпасич“]. Хоча і не пасе буває ще, але вже кажуть: „та в підпасичі годило ся-б, як би худоба своя, а людім ще не наймаємо, бо й не спосібне ще само коло скотини“. У хазяїв же з худобою дитина в п'ятих році бігає за худобою. Дуже, правда, рідко, щоб само пасло, хоч є й такі, а з другими, це вже річ звичайна. А є й такі, що дома сидять і вже з малими більш гуляють. Дівчина те-ж на ту стежку ступає без розбору, хіба є кому пасти, то вона коло дітей менших, хоча теж і хлопчики, як є кому пасти і без їх, за няньку, чи й дома чи й коло дітей.

Робота роботою, а й гулять таки ще не можна кидать. Гри і забави тепер ще всякі прибильшають ся, поки пасти час дитині-пастухові кидать, а вже до роботи в хазяйстві треба привичаювать ся, снопи власти, молотять і т. и. Разом і школу теж прийдесть ся кидать. А поки ще „пастух“ — літом, а зімою „школяр“, то нгрє і забавки як віде не виростають так здорово, як тут. Крім висше вчислених забав є ще і иньші, як 1) за пальці мотузками, 2) в соляшнику, 3) у лишок.

[Таким чинном гуляка стає на становищи в сім'ї, стає підпасачем, а як зуби почнуть випадати, то й пастухом]. Одначе шкодують ще так рано приставлять дитину до життя. Часом діти самі охотять ся гнать на пашу, а батьки помовчують і вже як „нема де дїть ся“, то виражають, є що й плачучи. Егоїсти батьки оддають

дітей і на п'ятих році у найми, аби заробляли. Але цих не більшість у селі.

Дочки в сі часи, це і пастухи таки, а звичайна їх робота: няньчиння, митіння хати, миття ложок і нинше. Це саме їм надасть ся, а як побільшають, то й скот пастимуть і куделю прясти-муть і шитимуть уже — до часу „дівчука“, „піддівки“ (а у хлопців до „підпарубоцтва“, до пів робочого).

Життя підпасича те саме, що й пастуха, тільки що підпасич пасе спершу по указці, що роля його пасивна. Одначе підпасич не завсіди буває з пастухом. Він часом за охотки сам іде з старшим, уже готовим пастухом, а як охота одпаде, його не неволить ніхто, він може й не пасти і дома зостать ся. Потім його вже на-рошне доспаляють чи приказують прямо, аби привчалось по троху, щоб на те літо уміло уже доглянути худобу на пасовищі. Одначе і тут батьки слідять сами, чи не втомлюють ся воно дуже і чи не зобіжають його. Батьки по собі хороше знають, що і вони в такі часи терпіли деколи наругу — а більше те, що старші пастухи складають всю худобу на підпасичів самих і ті пасуть увесь гурт, а вони сами ідуть по степу за січавницею, за огірками або гуляють собі. От щоб не дуже налягали на се пастухи, батьки і слідять дуже і тільки зрідка виражають попаси разом з старшим пастухом. Є, правда, діти, що раз побуде коло старших і вже зриваєть ся й само попаси без нікого і, гляди, як гарно догляне ту худобу, в шкоду не попускає. Ще в тих часах прокидаєть ся у дітей потреба „удальства“: угодить батькові та матері собою, щоб ті раділи. Батьки і справді дуже дорожать такою дитиною і серця надривають, щоб тільки її пожалувать чим: як гостинця не має, то хоч нагодувать у час.

Звичайне пасовисько — це на „зворотах“ річ трудна. Одначе дитина пасе, що й старий так не зумівби. Друге средство доглянуть худобу, се полоття чужих або і своїх грядок і проса, щоб цим буряном нагодувать скот. Третє средство, це втікать од гурту, а окремо пасти. Це вже особливо тоді, як вже азбуку потреба знать, а батьки не дають або старші пастухи. А як так собі нерезолютне, не моторне, то ото воно все товариства держить ся: де череда, там і тирлує все і худоба борюкаєть ся, ревище нідійма, а їм байдуже. Або зженуть на янву дуже широку, де хліб при-браний і сами гуляють, а скот сновига-сновига по стерни та і так-тягом. Цього-ж не буде вже робить те, що хоче і щось заслужить собі, чи слово яке похвальне, чи й гостинець там який, чи й так: за одну любов свою до скоту.

Роля підпасича з'являється і там, де робота йде: ті жнуть, а воно поміж снопами водить; ті на віз кладуть, а воно пасе, поки наложать та запряжуть. Ї крім того і иньша робота, але се вже менше.

На п'ятому році приводять дитину до школи, щоб при звичаювалось, але по законам школи таких одряжають ще. Що иньшого в шестім році; тоді вже воно і пастух і школяр.

[Приймаючи участь у всіх дитячих забавах, така дитина і не раз вставить вже яке слово в передражнюваня і видумає що нового при забавах. Навіть мовчуня набирають тепер відваги. Мова дитин доховується в деяких виразах ще й до тепер (прим. „цюна“), але звичайно підмічують вже діти мову старших; трапляється навіть, що переймають і всякі парубоцькі й дівочі річі. Шепеляння у сей час уже переводить ся. Дарунки приймаєть ся радо].

На одержу убільшується охота і помічається розбір у ній.

Діти знають вже, як себе звуть батько, мати, прозвище своє знають і не зібуть ся ніколи, як хто питає. Упертість являється частійше. [Побіч того завзятість, яку видно, як стараються пасти на чужім, або не дають скоту у займи.] Замітні вже тут і будучі підбрехачі, що підскаржують дома, хто де в шкоду пускає, хто крав що і т. д. Одним словом, це часи, коли показується вдача дитини як пастуха і будучого громадянина.

За рік, як воно за підпасича було і виказало себе добрим товаришем, тоді поводять ся з ним і старші добре, приймають у купанню, повіряють свої секрети; шутників приймають теж охоче, бо і самим весело і шутками вибрешеть ся, як скотина де зайде, а колись то й меду або кавуна де достане. Негарних, скаргунів, підлесників, ледачих, трусів не люблять і всі сили натягають виправити такого шкодіяку: не приймають до себе в гурт, страхають всяк, сьміються і глузують над ним і підставляють його скрізь, все на нього звертають і нарешті ще й набють, спершу грудками, а там і княми; навіть хабарі нічого не вдіють. Батьки, хоча й оступують ся часом, але справи не знайдуть і одно спасіння гнать не в гурті. [Се, що тепер накипить, лишається і на пізнійше].

І в науці теж однаково. Як помітять, що воно тупе, то це ще не біда — хай рідні журять ся. А як воно підськовує других, підбріхує в школі і дома, то вже його в школі заштовхають.

Що до пастушества, то треба сказати, що гонять пасти а) на „вездень“ і б) на „опруг“. На вездень як і дві менші і старші пастухи, а на опруг, як великі дні і пастухи менші. Такі і хліб беруть. Кождий пастух надіва на себе торбинку, котру звуть

„шанькою“, і бере в неї харчі (хліба, соли, груш), щоб стало або на цілий день або на пів дня. Є ще і иньші припаси — бичин з зарубками. Як пасе скот без палиці, то кожний, хто замітить, має право набить, бо то незвичайно пастухові без палиці. Заробітництва такими дітьми ще не має: в иньших селах, то вони збирають жучки, кузку то що, а тут хіба погонять у плузі.

Як дитині іде на пятий рік, замічають, що дитина стає якась вутла, вяла і не така кремезна. Хороба ті самі, хіба що проба скорше ногу, або звичне.

Тепер бють частійше за шкоду, хоть і стримують ся, тому і діти стережуть ся шкодити і втікають добре. Зімою живуть разом; хлопці держать ся по середні між старшими а молодшими, а дівчата на рівні собі живуть. Правда, дівчата вже свою роботу і весь свій круг гаразд замітили і знають уже, коли чоловічу роботу робить, а коли дівочу. Але і хлопці також знають вже, що як картоплю частить, то він за дівчину сповняє діло, а як поганяє в плузі, то свою. Знать знають, а робить роблять, хто чю роботу нападе.

Гостинці ті самі, що і давно, але тут вже є, що стосують ся до дівочого і до хлопячого.

У сі часи одірвасть ся дитина од меньших, а пристосовусть ся до старших. Капризи залагоджують ся тепер більш усовіщуваннем ніж криком.

[Се усе відносить ся до дітей нормальних; ненормальні спізняють ся більше або менше, а є й такі до нічого, юродиві, що тільки лічать ся].

Про цих прибитих багато поговорок між людьми і всяких заміток: з їх либонь і вовкулаки настають. І смерть їм не така показана.

[При смерти, похоронах і в одежі ті самі звичаї, що й перше.

Життя дитини поступає тепер скоро, хоть окружене не так уже займаєть ся нею, бо дитина сама вже наслідув усе, що видить].

55. Діточі примовлюваня до гірчака.

Діти, як пасуть, або так у огороді де побачуть гірчак, то чистять його, а самий лопуцьок труть, крутять у руках, щоб звяг геть чисто і тоді їдять. А як труть, то усяк і приказують, і так я чув, як приказували:

„Гірчачок, молочок,
Свині пас, не допас,
Свиня рох!
Чом не здох!“

Або:

„Гірчачок, молочок,
Свиню сцав, не досцав,
Свиня дрись,
Іван хлясь!“

58. Діточі примовлюваня до звірят.

Діти як зобачать лелеку або журавля, як летять у вирій, або зачують їх крякотання, то зараз збирають палички і соломку і видають на їх. Кажуть, що так годить ся кидать „на гніздо“. Через те й діти приказують: „Лелеко! лелеко! на тобі на гніздо!“ Як побачать діти бугая, кричать зараз: „Бугай, бугай, бу, хрест на лобу.“ Як побачать черепашку, оту що на траві є, то зараз приказують: „Павло-Равло! вислав роги, на чотири сто-на-роги (sic), тобі два, мені два, поділім ся обидва!“ На те черепашка виставля зараз роги.

59. Діточі примовлюваня до дощу.

Як дощу треба, кажуть діти:

„Дощику, іди, іди цибром, цибром-цибрицею, над нашою пше-ницею“ або:

„Дощику, зварю тобі борщику
В новенькому горщику,
Та поставлю на дуби,
Щоб виїли голуби!“

Як дощу не треба, то кажуть так:

„Дощику переставь,
Я поїду на пристань
Богу молитця,
Христу поклонитця.
А у Бога сирота,
Отворяє ворота
Ключиком замочком,
Золотим платочком!“

(Черкащина.)

60. Постриги.

В цьому часі [коло пятого року] постригають дітей на стать свою, хлопчика на чоловічу стать, а дівчинку на жіноцьку. Бувають і поштини сього часу, могричують. Але з бідности забувають тепер про це. А за мене, то ще гуляли і мене ще стригли так, а мати розказують нераз, як було ходять гулять до хазяївів на ці „постриги“. Постригають, здасть ся, як раз на іменини, щоб 6 літ рівно було.

Як діти стригти не дають ся (або і чесать), то дурять їх : „Воши ось верьовку вже плегуть та в колодязь ще потягнуть. Сиди вишком та не ворущись“.

Обстриженого називають „стрижаком“.

[В нотатках автора є маленький квестіонар до постригів, але при нїм зазначено, що не доставлено на нього відповідий. Наводжу його в скороченю: 1) Де дівують волосся хлопчаче а дівочче? 2) Що роблять в тїм разі? 3) Чи не піднімають за вуха, як от на йменинах? 4) Може прирїзка печуть? —]

61. Наріканя сусідів через діти.

Микиті поруч зі мною живуть. У його діти і у мене, та вже вони рівня, однолітки. Я вже дитячу натуру знаю і не дивуюсь, як що пошкодять вони, чи в мене, чи може й у другого на вгороді. А Микита не спустать ні за що і все своїх не винув, а все моїх.

Іду раз з гори через свій огород до дому, стрічаю на стежці її, тітку Микитину! Щей не дійшла, й „здоров“ не сказала, а вже лав, кричить: „Твої діти мені огород перевернули, сякий та такий синну.“

— Не ручаюсь, може й були, на те діти вони і ми такими були.

— Е, ні! мої тобі не шкодять!

— Та шкодять — кажу — тіко я не дискуюсь за пустяком.

— Бо ти багач, тобі не шкода, а мої діти не винні!

Нехай і так; поскуб я свого хлопця за чуприну, каже, що й дома він не був. Я на її огород: А де — кажу — тут то перевертане? Покажи?

Та я й сама не була, жінка мені казала, що воно були твої діти!

Хай і так, думаю. Шкрибу я оєю під вербою раз, а мої діти під кущем у споршвах, тіки що поспіли. А його дівчинка й собі:

прійшла до моїх, їдять! Я й нічого не кажу. А він уже й назорив, як ішли вони з кущів та думав, що вони йдуть з його огороду — а мене не бачить! Тіко що ті діти надійшли, а він на їх у крик:

„Оце ви на вгороді були у мене?!“

Діти в крик, а я з за верби:

— Та ось і я, кажу, бачив; подивись но, що у жмені твої дівчинки не огирки, а споришки, мої споришки, що на огородниві твоїй ніяк не поростуть. Та я й мовчу. А ти і не бачивши нічого, уже і до людей чогось подавш, що ніби і мої у тебе крадуть. А ти думавш, що я тебе й не знаю, що ти нарощне, аби вигорожувать ся все тобі. — Не слуха! Не вірить і мені, каже, що були.

Не вспів вечер ще настать, а вже кричить і вона:

„Огородина поперевертана.“

Я знов неї: „Де це ти береш, пятаю?“

„Жінка мені казала.“

Я вже розсердив ся та як присікаю ся:

„Кажи, яка жінка, ото і тобі вікна побю, як не скажеш, а як скажеш, їй побю“.

Вона й зрябіла і вже більше не бляла. А він: то ще такі не кидав.

Мій хлопчик, з цього боку пасе, а його з того і той того дражнить: „Микити! Микити“, а той цього „Якими, Якими!“ Він і почув. Чув я, та мовчав, то дитяча справа. А він те втврив, пере-скочив до мого хлопця і давай лаять. Я й обізвав ся:

— Покиньже, кажу, сучий сину, бо я й твого піду та не так уже помну; адже-ж і я чув їхню сварку тай не біг його крутить за чуба, а ти й уже і готовий. А ти, кажу, неподобо собача!

Він у крики впять:

„Ти їх не вчиш, ти багач, вони у тебе злодії будуть, на городі не вдержиш нічого.“

Зівалтував увесь куток [аж треба було усім розказувати].

От ми й розійшли ся. На другий день Присчина Варка ішла через нашу межу і з моїх огірків прогнала його дітей — а дома наших не було нікого; ті їй ще дали огірків, щоб не казала „Якимам“ (себ то нам). Та взяла і в хату їх унесла нашу та розказала усе. Я собі й мовчу. На третій день уже чую крикняву ще гіршу, і він і вона перевертають моїх батьків. Я вийшов і стою, а це він за хлопцем, за моїм: „не дражнись“; хлопець од його, а він за ним та на паньом шкопертне.

„Чого це ви — питаю — розкричались?“

А молодця його:

„Жінка казала, поперевертали ваші діти мій огуд“.

Та я вже тоді звів їх обох до купи. Зізвав сусід і ту Варку призвав. Як виказав усе, він мовчить.

„А що, кажу, мої „злодії“, ти твої?!“

Сусіди й кажуть: „Звісно, діти“.

„Е, матері ваші хвря! То чого-ж на моїх кричать та гнать ся? Питаю нарешті, чого ти мовчиш?!“

„А що-ж, як я“ каже — „винен!“

„Бо люде побачили, а як би не бачили, то ти-б і по вік одної мені співав. А ти, молодице, коли знаєш яку жінку, що все бачить своїх дітей, не брешеш, покажи при всіх!“

„Брешу“ — каже.

„Ну, то так другий раз не бреш, гляди!“

Він таки якийсь полосуватий чоловік; був чогось здурів і почав лаять ся, що я богач, а в мене тіко 2 десятини землі, а в його 5.

62. Балачка про шкідливість дітей.

„Шкода — не дитина! Лазило, почало ходить, боялась, щоб не влізло де у окріп або що, а це ось два роки вже минуло, а так дивсь за ним: там жар кочергою висовує з груби — бачило, що я багаття несла у піч і горнула з груби жар на бляху, одійшла, а воно й собі горне, трошки не палахнула солома в хаті вся, — там сховалось за мисник і зіпхнуло з кілків геть усі миски, і пляшки хляпнули до долу. Якось само не пішло у гурт з мисками, тіко злякалось, аж умочилось.“

„Хлопці все такі; дівчата посидячіші!“

„Не дав мені Бог дівочки й однієї. Так усе й мордюють з лобурами цмив.“

Подивилась на дитину, як те саме насупилось.

63. Оповідання про вихованків.

Судили ся у громаді жінки за дитину.

Одна переманила до себе од другої годованку, бо їй треба було няньки. Тітка тої годованки підговорила малу (годованку) покинуть одну тай іти до другої, бо на ту чогось розсердилась. Тій шкода було, що вигодувала з малку, а та позживе її працю. — От на суді зійшлись обидві. Таки ся мати-б то названа, визвала ту

у громаду, бо таки і жалко було дуже: годувала, годувала, гляділа, а користь прийшлося мати другій. От як уже доволі намагались, то з гарячу перша й каже:

„Я з гімеи вигодувала, з пилюшок вигляділа, а та тепер і собі побачила, а тоді й не бачила, як я взяла до себе!“

А та свої додала:

„Та яка з тебе мати їй би була, як — їй ще й п'ятьох літ нема — а ти її запрягла вже і до колиски і до скоту і до шитва і до полоття, що й старших ще не чіпають до сеї роботи. То воно й повинуло тебе, а комусь же й треба доглянуть його; а й мусіла його взяти до себе.“

Через годину яку уже та цій казала, що та не хааяйка, бо не знає, що в хааяйстві так і ведеться, що до всего треба дитину при звичаювати, що усі роботи, і полоття, і пасьба, і шитво не разом роблять ся, а одна яка небудь, а як треба, то ся зостаєть ся, а друга починаєть ся; без роботи у хааяйок діти, хоч і малі, то не всі бувають, бо всего переведеть ся у хааяйстві. У злиднях та в ледачих людей, там і діти такі ростуть; то що-ж воно за добро з його буде? „Та й ти“ — додала нарешті — „не посадиш її та дивить ся не будеш на неї.“ А та звернула, що „гріх і мучить так, як ти мучила“ либовь, а вона не причім, що дівчина повинула її.

Як уже громада та розсудила, за сим разом не довелось почути, а звичайно громада при такій нагоді каже: „Як маєш брать чуже за своє, то краще сам наймись.“ Бо осудовища того а досади та поговору не вбереш і в лік. А ще й само як виросте, то всего накаже і слухать не буде ніякого. Воно мороки тої не знає, яної довелось з ним мати, поки вигодуєш його. А з боку люди татуркають у вуха теж усячини.

Їм важко, як у когось щось є! Обійти отакі діти, се лучче краще.

А се скрізь ведеть ся! Часом умирають батько й мати, а сім'я зостаєть ся. От і почнуть люди, поки жаліють дітей, що сьвіжі сироти zostались, поки й розберуть те собі одно, те друге і так усіх. Такі діти, що їх чужі батьки та матері за своїх беруть, звуть ся „годованниками“ або „годованками“, як дівчата. Колись із цих годованників та були діти, часом і рідніші, як з своїх; та тоді чч час чи вжитки иньші були, не так було. Од батьків стали розумніші діти, а чужі, то і подавно! Обходь їх, то краще!

Звуть їх ще і „приймаками“, хоча приймаками звуть і тих що у прийма до тестя йдуть на його добро.

Підкидчат теж цурають ся. Їх таки, правда, і не багато трапляєть ся, бо із їх не багато толку: виросте, то йому розкажуть і саме дознаєть ся, хто воно: а вони більш думають з жирових. А жирові, хоч і щасливі, а все таки не хазяйки.

Байстрят не долюблюють, хоч і великі вони.

Пусте щось вони у людей наче.

64. Дотепні і недотепні діти.

Ще й до году помітно, як хто глядить за дітьми своїми, що з його буде: чи гаразд, чи ні, чи „усі будуть дома“, чи ні, чи з „усіма клепками“, чи скільки не доставатиме. Одначе багато лишає дитину самій собі: „Хай — каже — росте, виросте, тай по-розуміє“.

А воно так і росте: мале тільки, ледаче тай годі або не розторопне, ніяк не гайдамакувате. Подивись на його, так і видно, що з його буде. Більш самі батьки та матері винні.

Он у Варки діти самі лобурі, помочі не має, а сама як муха в окропі коло всього і коло їх. Хазяйства ніякого, а дітки як перемиті усї; вона пообчієє їх і наросказує їм молитов понаучує усяких; ще й маленьке, на силу белькоче і на ногах держить ся, а вона й те у ряд становить до молитов, ручку пучечкою складе, хрестить його тай проказує: „Дай, Божю, гами і ненці і таткові і Щінци“ (маленьке так звать). А воно і собі кладе пучечку на голові і повторює. Більше змислене, то й більш прибавляє: „і братівкам і сестричкам і бабусі дай, Божю, гами!“ Як який празник, то вона й по крашаночці зварить усїм і Щінци обчистить і прокаже: „Тютя коко знесла Щінци; на, Щінко, коко, каже тютя, бо Щінка Бозі молив ся, лялю колихав.“ То воно радїє і все щось і вкміптьє таки. В гулянци, то й „сороки-ворони“ сама прокаже або й за грєбенем буває йому що розкаже, навчає чому небудь — то воно й бере собі щось у голову і не буде таке лобуровате.

А занехай дитину, що з його вийде? Мосур, що й не нагнеш ні до чого і не привичайш. Буває отаке, що і без божого попущення вийде таке, що ні до Бога, ні до людей, ні на се, ні на те його не приткнеш.

Ось і сей Савустин який: воли має і тисячі у збанку, а мати його і його брата до трех літ цицькою було годує, а без питанів і у сім рік водила. У другої-б уже наймиття було або пастуша, а в неї пічки копає та хвостом за нею бігає. Та що-ж! Ось і у його

еже діти, а він на їх і не дивить ся і який сам, такі й вони! Щастя Бог йому за першою жінкою послав, повен двір добра, а з сього він який був, такий й є, більш нічого не придбали. Колиб хоч не розтеклось і те. Він його кріпко держить, боїть ся, щоб не ввірвалась нитка — та мабуть не вдержить. З дітей розпуск один: не глядять за ними, а люди й вікна за їх видирають їм; там поросся чие на дорозі прибе, там з садка вже через лісу люди перекидають йому у двір його дитину, що крала вишні, а то, глады, яку людину собакам натровить. Кажуть, що він їх і в хату не дуже пускає, щоб часто не їли. І сам він не з таких, щоб догадять ся.

Та у городі на ярмарці задумав хліб умочить у чужий мед. Ходять коло бочок та все: „Ану, чи добрий, може я куплю“. Умочить і стоїть і їсть, та до другої бочки йде. Один не втерпів і каже: „Ось, іди, я тобі дам оцего ополоника облизати“ (що ним мед бере з бочки. Той і підійшов. „Держи рота!“ Той і роззявив а той трохи не задушев його так і попер йому у горло ополоника; аж слізи показались. „Ну це вже більше не буду куштувати!“ сказав і пішов. Ледачому виду, не має стыду.

То воно отакі діти у него ростуть. В збанку гроші держить, а сам (і сімя) за чужим шматком аж трусить ся. Отакі діти гірш калік, бо що з того, що дивлять ся, коли не розбирають нічого. „Куди гляде, туди й бреде!“

Хоч воно часом не вгадаєш, чи то недогляд людський, чи то од Бога. Батьки як люди, а дитина наче не їх, і розумом не те і норов другий.

65. Матері чують, що буде з дитини.

Аж і мене жаль узав, як бідна молодиця дуже до серця пригорнула свою дитину і пригортаючи сказала: „Ой, мабуть буде з тебе нещастячко мове!“ Що воно її лякало, Бог його знає. А в нас, то так можуть казати і тоді, як угадують, що з дитини буде щось непросте, щось угодне і Богові і людям, що на людське щастя впросто, бо й тоді матері печаль, що не коло неї воно буде, а буде десь на службі якійсь великій і далекій, або усе буде у клопоті про людські діла, а само наче не своїм життям буде жити, то і то не таким, як матері воно здаєть ся найкращим, як би таки дома воно було та коло своїх вучан. От би мати переймилась і собі його радістю й життям і собі коло його спокійно-б закрила очі. А то

десь буде, що може тільки через людей буде чуть про його, а хоч і щасливий буде і будуть про його казати, то все вона думатиме, що й може не побачить ніколи. То от мати як нагадає про це, то трохи з жалем, а трохи з радістю скаже „нешастячко мое!“

Болочійше вже те саме кажуть, як помітять що по дитині. Бо було раз і у нас отаке.

Мокрушка ще малою була — а жили ми через сїни з батьками. Привела ягниця білесеньке ягнятчко у їх. Ми почули, я й увійшла до них у хату. А мати вже держить її на руках і плаче: „Що буде з тебе, як Бог не помилує“. І тоді вже розказала мені, що ягнятко було таке миле і як другі, їло собі, поки не прокинулася Мокрушка. Тільки глянула на його з просоння, а воно „ме-ме!“ і давай крутить ся, чисто стало скручене. „Я й обомліла на місці, а далі таки спохватилась, та мерщій на його давай шпувать святою водою. Воно, хвалить Бога, й утихомирилось і ото аж бочки в його позаягало, так дуже змучило ся. Та так оце — каже — стою і досі не прийду до пам'яті, що це їй зробилось. Не дай, Боже, Мокрушко, як з тебе горе яке буде!“ і знову почала плакати, тільки вже трохи лекше. Я взяла дитину собі і кажу, що ні! ні! се так воно не з того. А та на скриню схилила обличчя: „То що-ж, як і тепер де нагляне, то біда й буде. Вона вже і знає себе, яка вона, то й не йде, де вже чув, що або телятко найшлося, або де у садок хороший хотять повести, тай люди куткові усі це знають і вже стережуть ся од неї. Од чого воно таке вдасть ся, чи кров така в неї, чи в такий час найдеть ся, Бог його знає, але се буває на дітях і от не дурно плакала мати Мотрина. Її серце чуло, що воно за дитина“.

Було й так раз з моєю зовницею. Синки усе були у неї. Як не старалась вона людей і де вже по яких церквах та монастирях не наймала, щоб Бог їй таки дівчину послав. А в ті часи дуже страшні були москалі ті; дуже довго служили у їх. От у неї утеком спас ся вже один, був здоровенький собі і осавулів вивалів і втік. Надія була, що ті менші якось одчіплять ся. А се, що народилось, хирявеньке було, не так як ті! Їй і прайшло в голову, що аж оце мабуть за всіх голову покладе у війську. А тут як на те і образ упав до долу, саме той, що вона все цілувала перед родивом і перед тми, як осавули приходили за синами у москалі хватать. Як уже вона бідна горнула ту дитину до себе, що вже вона казала, то за слезами і тужінням не чутно було, а лила такими слізами як оріхи і тужила як за помершим.

То ото з думки буває, що дітей пригортають та кажуть: „Нещастя мое з тебе буде“¹⁾.

66. Розмова про недотепні діти.

-- Що воно в тебе за недотепища ото?

— Що там таке?

— Питаю твого хлопця, там за ворітьми сидить: дома батько? Мовчить! А мати дома? Тіко дивить ся. А як тебе звать? тоді я спитав ся. „Зось“ — таки сказав. Собаки у вас є? — питаю знову. Мовчить! Я йду у двір, а він і собі за мною зняв ся. Іде і щось белькоче та приставля (кумедію): наче грає по дитячому, а сумно стає, як дивить ся. Чи воно дурне, чи мале ще?

— Ні, воно не мале, йому б уже і підпаском бути. 5-ий рік іде. А воно вікчемне: ні мови, ні розмови. А викидає такі виробляє, що й дужий не виробив би.

— То воно таки причинувате, чи запущене отаке?

— Бог його знає, скоріш запущене. Батько кажуть, що то з вітру так, але воно з роду таке, од коли ми його й знаєм!

— То воно не ваше?

— Кирилівське!

— Ну, то воно й диво тут не велике. У їх у роду усі вони і помруть, та все малі бладенці. Перейде і призов, то ще бладенець. А це-ж мезинок, то й умре бладенцем! Це не з вітру! Тай з вітру Бог милує, а од цього не помилує. Вони тим і щасливі; уживуть, нічого важкого не роблять і не думають нічого.

— Як теї казки кажуть, чи може й було коли так ще за старих шинків. Питають у шинкарьки, по чім восьмушка? А в неї голоцванок на руках, як і оцей завбільшки, що за ворітьми качаєть ся, — сце, вибачайте, цецьку. Мати не успіла сказати, а воно „сім!“

— То то кажуть, що спитали, скіко йому год, що таке велике, а цецьку сце, а те й „сім“ сказало.

— Та хай і так! То то вже видно, як матері цих бладенчків шанують. Не нагнеш його до нічого.

— Запущено от оце!

¹⁾ Про те чого перша молодниця скриннула, годі було розпитать ся: мабуть з утіхи. — Прим. авт.

67. Розмова з недотепною дитиною.

- Чий ти?
- Бабусиний!
- Що ти робиш?
- Йвасик.
- Ти глухий?
- Мені Имика співає!

Себ-то питають у дитини — а їй вже 4 годки — „чий ти?“ а воно „бабусиний“ каже. Далі воно думало, що його спитають, як його звать, тому й каже „Йвасик“. Далі йому кажуть, чи глухий, щоб не сказати дурний, а він думав, що його питають, що йому снилось, бо його кожен раз в хаті баби про се питають, як повстають, задля утіхи, тому й одвітив „Имика“ (тоб то Юхим, бо так наймитка звали).

68. Про „калічки“.

Воно мабуть обмінчата, чи обмінки, як не вдале народження. Тільки й того, що їх не звать недотепищами, а таки думають, що їх підміняв нечистий.

[Одначе і звичайні, не підкинені діти розвивають ся часом спершу повола і бувають недотепні. Тому треба все заждати пізнішого часу, принаймьне другого року. Тоді вже покажуть ся, чи дитина дотепна, чи ні. На третьому і на четвертому році родина вже порішила судьбу такої дитини: уже на її ні ґрунту ні нічого амьшого не одпишуть. У богачів соромлять ся таких дітей, у бідних пускають їх за милостинею попід хати чи на хапатню до богатших. Діти обходять ся з „калічками“ як з иньшими ровесниками, беруть їх усюди, уважають на них, щоби не з'їли чого шкідливого (н. пр. бликоти) і боронять перед напасними з гурту].

Як уже калічка стане великим парубком, то малі діти або здружують ся з ним, або навпаки гонять ся за ним, дражнять його, а часом лають, обкидають трісками або грудками. Часом од його утікають, часом він од їх. Буває так, що діти в один день з таким скілько раз дружать і воюють ся. Батьки якось на це не звертають уваги.

[Як обібують такого калічку, то батьки дивлять ся на се, як на дитяче діло, але як трафить ся, що калічка те саме зробить, то побивають його нерас і до смерти і нема кому за ним уймити ся.

Часом навіть самі старі випивши глумлять ся над ними, молодиці танцюють з такими і обступають їх усюди, раді, що без горівки мають забаву. Самі родичі отаких недотеп не дуже оступають ся за ними і як і старають ся способів, то найбільше на те, щоб їх звести з світа: „Старайтесь“ — кажуть — „куди вже Бог поверне“. Не скривають навіть радості, коли така дитина помре: „Поки таки возились з ним, поки Бога упросили, що приймив“].

Як де у бідній хаті в калічка, то передають їй чи пиріжка, чи крамнину яку чи й сорочечку після якого похорону, чи взагалі який гостинець з ярмарку.

[Коли дитина з роду „калічка“, то трудно її одратувать; легше, коли се стало ся з якої причини, з вітру, з підвію, чи з очей, бо і Бог помилувати може і люди допоможуть. Трудно помогти дитині, коли терпить за гріхи батьків: хіба молитви у спеціальних поців можуть що помогти.

Особливий клопіт з крадюкуватими дітьми: воно вже з роду так і трусить ся, щоб що сховать, навіть і на старости. І кара не багато помагає і не на довго; по якимсь часі починає на ново красти, а як зловлять, то каже „я й нерадій (чи нерада), а само щось мене так підколе, я й не счуюсь, як вкраду!“ Наказують вправді крадену річ відносити на своє місце, бють і врибивають, що аж водою треба відливати, але се не багато помагає, бо „калічки“ добре заховують крадені річи. Самі батьки не хотять платити відшкодованя, бо кажуть: „Ми-ж не послали його, його те гріх, глядіть ся краще“.

Калічки бувають часом дуже злі, так що і чуби собі зі злости виривають, сорочку подруть або і покусують себе або інших: тоді, звичайно нічого не роблять. У Мотрі отаке було. То їй наша баба ряяли одучувать його не білкою, а ласкою, просьбою та хитрощами. Чоловік її дуже, було, бє свого одинокого сінка і враз так його зібє, що й сам жалув. А вона плаче, було, та хіба вже з горя скаже: „Лют би тебе вже взяв!“ та аж жахнеть ся слів своїх. А то дав їй Бог розум. Якось вона сама дома була, кужіль пряла, а воно щось робило з палічка, поки чи вдарилось чи що; та як зайдеть ся! Вона й помітила, що це вже буде рвать сорочку, та як затапцює! Танцює і приграє язиком аж навприсядки. Воно й схаменулось, дивить ся, що се з матірю? Здуріла, чи що! Але устало на ніженятка і собі почало притупувать. Так спробувала раз другий тай одучила дитину од лютощів.

69. Як зайдеть ся дитина.

Заходять ся діти, або як дуже сьміють ся і не сплять ся, або як дуже жалко розплачуть ся, особливо, як образять ся чого; на приклад воно хотіло на руки до матері і простягло ся до неї, а хтось його тягне до себе і забере геть. Сі діти часто лякають хатніх. Сьміють ся також діти, як їх смішать або ласкочуть.

Поки така дитина сьмієть ся, поти стане у ній дух і буде на хвилину, чи й довше, нежива. Буває тому, що алякаєть ся і те, що коло неї ходить, зачне кричати, або водою обливать, або у верх ніжками трясти, або візьме її на руки та виносить на двір, або і студить у рот. А воно нічого робить не треба, хай собі трохи перебуде, а там і само оживе; а то каліками, буває, роблять дітей, як обдають їх водою або виносять на вітер. Часом накривають чорним платком, так як се роблять, коли перехід буває, — але й се не потрібне. Звісно, дитина після сього аж зелена стане, а як прокиньеть ся, то хлипне раз, два і така немощна погляне у вічі, що аж жаль тебе візьме.

Так само буває, як розплачеть ся. Хто знає, що це воно зайшло ся, то вже знає, що тоді нічого не треба робить, бо поведить. А пережде ту страшну годивку, то аж серце заболить, як подивить ся на його, як воно живе, яке воно нещасне і слабе і так жалко захлипа, що не знаєш, де-б сам дів ся і щоб йому оддав, аби воно повеселішало. Так трішечки в йому життя тай те на волосиночці наче держить ся і який той Бог великий здаєть ся, як вертаєть ся його і сила і здоровлячко після цього. Колись, було, таких дітей рідко де зачувш, а тепер, то се й не дивовижа: тепер вже і діти сами про се знають. І все в такі часи в 2, 3 і 4 роки, коли воно вже знає і радости і велику жалість, коли вже його щось займає. У старших дітей це рідше буває, а також у дітей на першому році.

Малих дітей заласкочують часом і поки кажуть: „Де щипочка, там дірочка“ і т. д. багато разів, поки не зайдеть ся сьміхом.

70. Розмова про заходькуватих дітей.

- Заходькувати які діти тепер стали! І чого воно?
- Жалісливе дуже, ото таке вдаєть ся.
- Наче аж, не доведи Господи, нечисте воно!

— Нічого, воно переросте! Стане більше, то буде здержувать ся і знатиме, що до жалю великого не треба доходити, бо з цього смерть або каліство ще буде. І душі з цього гублять!

— Хйба-ж не залоскотали дівки парубка? Він дуже зайшовсь з лескоту у хехіт, а вони не знали того та ще дужче; таки й зайшовсь на смерть і не одхлпнув. Вони й биля його, думали, що він приставляєть ся, аж воно павспражки.

— Оце воно саме буває у тих, що у голову заходять з досади. Нашій матері хйба не було такого? Закопали свою кіску під грушею, а ввечері огляділись, аж немає: чисто отуманіли. Я і просю, і плачу коло їх, і сіпаю їх. Та стали наймать у церкві та й одлягло. Рудівноюж, що сховала у клубок грошей своїх і огляділась, як їй щось украло отєї клубки, і до нині кидас: обдала душу нечистим. З досади, з великого жалю сохнуть також люди — за гріх, що свого добра більше шкодують, як себе.

— Є люди, що замислюють ся дуже; те-ж ото з дурного розуму: не обернесть ся до Бога та так і спустів людина.

— Все воно ото мабуть з таких західливих дітей бувають отакі вразливі дуже люди. Заходько був оцей Д—о у мене, та, хвалить Бога, тепер вже він як і усі: не заходить ся і не чуть нічого ху-дого про його.

— Хай Бог милує. Західливість діти переростають.

74. Діти балакають самі до себе.

Загралась дитина коло прпщчка і так забавилась тими цяцьками, що почала щось казати, перекладаючи ними з місця на місце, то беручи з рук до рук або складаючи на землю. Второпать нічого не можна, що вона балакає, а балакає дуже розмахуючи руками і сварячись наче на когось. Потім колише полінячку наче нянчить дитину. У хаті принишло, а воно саме розбалакалось у в охоту.

„Що ти балакаєш?“ спитала у його баба.

Воно затрусилось і стало плакати. Видко йому стидно чи що стало, що воно само до себе балакало і на силу вже забавили гуртом. А то й цяцьки йому не мплі і не слухав нікого. Яка буває дитяча „сторія“.

— Та воно і з великими так буває. Само до себе розбалакує.

— Хйба пяве або дурне!

— Ні таки. Отак і тверезісіньке і розумісіньке, а щось надумав собі тай балакає спершу нищичком, тіко руками або пальцями щось перебираючи або вказуючи, то плечима здвигне десь, а далі почне вже усе дужче і геть уже чутно буде, що воно розкааує само собі. Підслухай коли нарощне кого, як воно де на самоті буде.

— Наші тітка, то як ми сьміємо ся з них, як вони до гребіня почнуть балакати, то все нам кажуть: „З клопоту, діти, се сталося! Хто не був у великім клопоті, той сего не знає!“

— Та воно й з клопоту буває се, а то й без ніякого клопоту таки люди на самоті, хто нишком, а хто то в голос балакають, хоть самі до себе. А уже отакі підлітки, як оце, що розплакалось, то люблять це. Хоч і в двох, хоч і в трех, такі діти балакають собі: те до себе, а те до себе і рідко вже буває, щоб у гурті заговорили між собою, хйба, як однімають що одне од другого або намовляють ся, щоб друге що робить. А як дуже заграють ся, то найскорше до себе балакають. Се незвичайно якось тіко здасть ся, але дитина без цього не росте. Оті воно й заплакало тому, бо думало, що сьміють ся з його. Мабуть вже і стидили його.

— Ні, тут собі таки само чогось заплакало.

— Бог його знає, може!

72. Як привчують старших дітей, щоб не говорили дитячою мовою:

Наче й непомітно, коли діти забувають ся свої мови.

Одучують ся уже сами згодом, бо чують од старших инші слова і назвища. На приклад спершу кажуть на гроші „даєня“, а далі трохи уже помітять слово „піпика“ (копійка) і так копійкою хоч і карбованець звать потім. А вже аж як підліточок або як уже піднаємчом стане, то аж тоді умітять слово „грошина“, хоч ліку їм ще не зведе; часом, як з дівчат, то й заміж вийде, а ліку не знає. Тепер то вже школи новелись, то вже діти розбірають і сьміють ся з меньших. Ото й одучують посмішкою з дітей, як ті шипляють або картавлять або як іще балакають дитячою мовою. Дитина скаже „сага бабі дали“, а старші кривлять кажучи й собі „са-га“, — наче маленька й досі!! От воно зворушить ся і вже й наломлюють ся.

Як шипляв через те, що зуби випадали на 6 році, то кривлять ся з таких: „сцнрбата й досі ти“. То воно соромить ся і наломлюють ся вдруге вимовлять вже краще.

І з великих недомиов сьміють ся усяк: в цілі приказки на їх.

Послали десь то недотепу, щоб у сусід ножниць позичила. А вона не затвердить ніяк і в пам'яті не донесе, а забуде, хоч і прийде до сусіди в хату. От, щоб не забула, кажуть їй: „йди та все держи на язвці, що ножниць позичить треба“. От вона йде і все каже: „йожницї, йожницї, йожницї!“, а там спіткнулась тай упала, а вставши починає казати: „хоч і впая, то й устая, не забуя: до-йото, дойото!“ Так і позичила „дойото, щоб овечки довбить“.

Цей приказки знають усі, з неї і починають сьміятись на недомиов всяких. Хай тільки которе загаркає, так зараз „дойото!“ і перекажуть тай ще додадуть: „Ото не гайкай!“

Часом і стидкого щось приказують таким „недотепама“ — або „недопекама“. Стидкого дражніння багато: його уживають усе молодші: „яснула, пейднула, на поїозї стрейнула“ (себо: ляснула, перднула, на порозї стрельнула). Стидкіші знають пастухи і школярі і дражнять ся з малих дітей, або й з рівні, а часом і з старших, як ті чого не вимовляють.

Діти звертають на се увагу тай уже глядять ся з мовою і часом на самоті налягають на трудні слова тай виговорюють їх.

73. Діти бувають нещасні через недогляд родичів,

Часом бувають діти нещасні через недогляд батьків та матерів, що „ні в шість ні в п'ять“ не розбирають. Бува, що неохайливі батьки до дітей: він ходить у „найомчиках“ і гроші носить у хату, а вона з ґрунту потяг має, то у будень копають ся, те на походї, а те на огородї та на базарї, а у св'ято гуляють, полишивши діти на вигонї з циганчатами або де у буряні самих, бо чужі діти літом всі у роботї. От так воно як дурман той й росте.

Вся сила у старшенькому: як старше росте так і молодші підуть за ним. [Є їх кому доглянуть, то розвивають ся як слід, а як ні, то довший час остають наче совенята несьмієливі].

Шкодить дітям і те, як яку хворобу мають, що на неї ніхто не дивить ся. Такі діти, буває, калічіють: те оглухне од болячки або що і ходить як ошоломлене, те закривіє або осліпне і готова каліка. Часом і батьки так обтовчуть дітей, що й памороки їм позабивають.

Так ото з серця та ще й з розуму дурного, не має дітям св'ятої годни і діти нещасні бувають.

74. Теперішні вжитки з дітьми.

У нас у самих, то було-б дітей на двох хазяїнів. Так їх багато, що й не дають вмерти. Хочби й раз коли полежать, то нема як; діло заставить: там не молото, а там не стає й молоть чого, а там одна пара чобіт на їх увесь гурт. Таку заведуть змаганку, що й неживий устанеш з полу. Помнеш ся, помнеш ся та й таки йдеш до чоботаря, чим платить, то ще не надумав, а просиш, щоб робив чоботи; покажеш йому усі шкарбани, де які були, познаходиш, пооддаєш йому, щоб дешевше було. „Лежать готові вже чобітки“ — переказує давно швець через сусід, щоб викупать ішли, а ти аж тоді доперва думавш, за що їх викупить. У жінки-б полотно надчепить та жидам однести — не стає-ж і на самих. Заробить ніде, такий час тепер! А чобітки лежать. Часом аж літом запасе дитина, то тоді аж викупить, як не дасть на бор попереду. А за ті чоботи тільки за зиму начуєш ся, що наче з чаду втікаєш, як йдеш на заробітки. Одійдеш од хати, день другий і скучаєш за своєю командою. Рад би й до дому: не заробиш же на світло та на сіль ніде, а тут, то хоч прохарчуєш ся сам і таки й на оплату стане, а діти з гурту на одіж принесуть.

Та так і воюємо ся гуртом з ними: коли горюємо, а коли й одгорюємо. Страшненько тільки якось у віччю зробить ся, як подумавш: „А що, як оці руки, та візьмуть, не схотять робить, болізь яка помішав, що тоді?“ Та надумавш, що Бог же щось думає з нами та ще краще натюжуєш ті руки! А хабалек мій (дітвора то), хоч і снить ся мені як коли, що за чобіт або за онучу воюють ся. Так я їх позучував, що гостинця не ждуть і не знають, що то воно й за смак у гостинцях. Самому-ж вже ніяковіш якось, що не приніс тої помани, та ніде дїть ся, — хоч і гаразд, що того не знають. — А про те, здаєть ся, як би хто однімав у мене їх, то що бив ся-б та не давав. А ту що день стає труднійше. Кажуть, побільшають, то й зароблять; коли тепер таке настало, що й на їх не стане того, що зароблять. Мені вже то моя (себ то жінка) казала: „І не хворій і не вмирай, бо й мертвого зведуть і з гроба вивернуть оці діти!“ І страшно таки подумать, що з ними й було-б таки. Вони у мене і щиренькі і слухняненькі і так таки чистенькі, а покинуть от таку кашу — і горобці заклують і кури загребуть. Нам і штунда не pomoже! І от мабуть у нашій слободі кожне, одне з розкоші, а хто і з нестямку побував уже у штундах і шукав і там долі-щастя. Ну, а от ми посімейкою своєю і не думали

нічого про неї; хай собі вона буде, нам ніколи за неї думать і не тягне вона нас і не тягла як ще й новинкою була.

Та горе, що так о так о крутиш ся, баш ся, щоб таки не подать ся живому наглій смерти [з голоду]. Так уже всмоктав ся і діти вже втяглись в усю боротнечу, що наче то й рай такий повинен бути. Та одне, що не тішить — літа! Сили не ті стають! Уже їх не хапає на прожиток усі часи. Ще-ж я таки і з вітром був проти других і таки тепер я їх стою. То з їх вже Бог зна що поробилось; опустились бідолахи тай дітний покидали і три роки їх не має, а дехто ось тут під тапчаном коло жидів валяеть ся. А дітки у жидів за нянюк обібрані служать! Жиркотять до тих жицєнат. А жиди у нас паршиві [бідні], а це вже й жидів перейшло. Через скіко літ я вже цих шпал не виносю, що оце носю ще поки. Та так страшно, колиб не закрутить ся й собі. З лави, хоч і вмру, то, хоч і каже стара, стягнуть діти і од смерти одкричать, не так страшно на дітей буде дивить ся; ну, а як і смерти не буде і злидні напосядуть ся, от тоді чим його кріпить ся! Ще літ десяток і я вже не понесу по дві шпалн, щоб у сутки виробить хоть на пів карбованця. А другого средства, сьвіт другі проходять, не знаходять, щоб краще можна заробить.

Такі ото тепер мої вжитки і наших слободян!

75. Вжитки з дітьми в хаті.

З цими дітьми ніколи сьвітлої години не маєш! Оце захворіє зотре і стягує з тебе остані сили, що вже боїш ся не того, що вмре — та шкода його —, а того, що не знатимеш, об віщо руки зачіпать, як доведеть ся ховать: ні дощички ніде, ні в жолобку нема (се-б то хліба), а ту ще й довги. Попові, то обійдеть ся й так; заховає і без грошей, хоч і не гарно якомь так нічого йому не ткнуть. Дякові одмолотю той день, він і се приймає. А вже як умре, то тоді наче остовпієш і вже, що хто скаже, то те й робиш. Як грошей не згодить ся, то таки поки опровадиш його, то не счуєш ся коли і кожух або свитку заставиш. Та отак з одним та другим або й з десятим та тіко й знаєш хрестини та мерлини. То справляв хрестини, і вже й помочі діждав би то, а се як почали хвороти, одніє, що має, на ліки. Як би-ж і повставали з хвороби були, а то ось по півтора року я провозивсь, з сил вибивсь і хто-ж його знає, що-ж іще буде на останці, чи буду таки помочі собі мати, чи так

як і за молоду довело ся товѣтнє, Сили-ж не ті тепер, щоб заново молодїть!

Я вже бачу своє перед собою! Та нічого-ж робить! Живий до Бога ж не підеш і рук не здіймеш!

Ось цьому Йосипові, що за дітьми і дітей у землю позаносив: оставсь, як пень! І журить ся нікуди! Зоставсь: „увесь Хвесь!“, як ті примівки кажуть. Другому-б, то й це ще байдуже, був би чужим робітником у чужих людей до віку, а в його-ж і халявничко єсть, хіба пропить бува, щоб не вадило. Але-ж якось не йде, сам же й робив на його. А другому, то все життя отаке у ліках та в мерлинах зійде, а на додачу ще йому доводить ся ховать і до смерті доглядать і чужу чужинню. Увійде у хатки, упростиь ся тобі на сутки, та зляже на ох! А там ох! таї ох! і попази, і клопіт на голову. Як оцему Охтисові, що доглядав, годував жіничву сімю і ховав, а деь якийсь пройдеьвіт узав ся, з бувальціє прийшов і от тобі! Вже й своїм дітям не рад!

76. Родичі тїшать ся дитиною.

1.

Мій такий бравусїний синок, він татиний синок (а те собі „я мамусїний“), він і Бозї молить ся уміє і слухає тата, слухняненький син, Бог за те щастячка і розуму доброго пошле мойому синкові. Він виросте великий! Буде такий як і мати. (А те слухало, слухало і собі потім: „гостиня татові дам і мамі дам!“) От, мій хороший синок. Він виросте та гостиня дасть нам. Любий такий синок хороший. Бог дасть щастячка і розум добрий пошле дитинї нашій. (На своє таки батько все звертав).

2.

— Мамо! — обїзавсь батько, як та од коров у хату прийшла, а Тошутка (Антонина) наша ема в хатї була. У вуточку сидїла та тата виглядала. От яка люба дївочка наша!

— І я її поквнула у хатї саму; до коровки, кажу, мама піде, а Тошутка в хаточцї побуде, поки мама прийде. А вона умничка моя, каже: „Йдїть, мамо, монїчки у маньки випросїть!“ (усе її так підманювали, як до корови йшли і її з рук спускали).

— От люба доця моя! Вона у хатї сама сидїла, почав уже батько хвалить, сама хатку глядїла, а їй платочка куплю, кісничка куплю!

3.

Ще й так, буває, утішають ся дітьми: „Моя дитиночка люба, накакала [...] уба“.

Або й так утішають ся: хвалять за те, за що треба бити. Наприклад дитина, як одвинулась мати, узяла віхоть з глиняника та й давай мазать стіну тільки що забіловану. А та оглянулась та: „О! моя мазалиця хороша та люба, помагає матері, бачить, що тій нікола“.

77. Баба радіє внукам,

1.

Поприходять онучата до мене, як гостинці зобачать, та танцюють і співають мені:

„Ой на дубі на вершечку
Та посіав дядько гречку
Та ні гречки, ні половини,
А у дядька чорні брови!“

То я єсмюсь та радію тим. Геть видаваю за святки, що буде в мене.

2.

„Не давайте-ж нікому! Я вам даю гостинця, а ви зараз онукам оддасте!“ — каже породила своїй бабі.

„Ні! ні! Нікому вже не даватиму. Коли-ж отой пашекований і парозказує (хоть бреше, гарно його слухать) і обцідує. Як йому й не дати? Два годочки, а воно наче старе.“

78. Плач дитини віщує нещастє.

Дитину хвалять нарощне, щоб не боялось само у хаті бути і сами [родичі] єсому радіють, бо се рідко з дітьми буває, щоб воно само осталось і не плакало. Більш того буває, що дитина ні за що в хаті не зостанеть ся, хотьби їй і за 4 роки; а як нарощне пожити, то те галасатиме та так, що вже ради ніякої не прибереш з ним. А то ще й таке буває, що поперелякують ся такі діти так, що й не одбабують ніякі баби. З цього бувають і пришиблиники усякі. Є діти, що не боять ся в хаті, як їх двійко або тройко у хаті, а є, що хочби і скільки їх у хаті, щоби з хати мати, як

батька не має, або батько як матері не має, так і піднімуть крик на всю хату. Не вспієш дверей зачинити, як вони, наче шпигне їх що, разом там і гукнуть та ще збіжать ся у купу до дверей таї кричать, а потім до вікон. Чисте горе як отаке з дітьми в хаті. Буває, що меншими було не кричали, а стали-б то наче розумнішими, стали кричать. Не знати з чого: або щось почули, або хтось їм розказував щось страшного, або найскорше хтось підманив їх, сказав: не сидіть у хаті сами, бо старці заберуть у торбу! Є такі молодці, що нароще се роблять.

Хоча й кажуть старі люди, що як коли почнуть плакати діти, то щось буде у тій сім'ї: звичайно Бог так дає, що хазяїни з тої хати вийдуть, або хатка пустою стане, або хтось на їх місце прийде. То ще й нічого, як тільки який урон у хазяїстві або в сім'ї! „Аби тільки на тому окошилось“ — кажуть люди — „хай мов і так буде!“ Аби далі гаразд йшло. Як лише помітять се лихо за дітьми, то зараз задумують ся: „що-ж се вже буде?! І так, мов, живеть ся не з медом, а це ще чогось сподівать ся треба!“ Інші, бува, і руки опускають зараз: „і робота не робить ся і мова не мовить ся“, або ще й гірше „спеть ся або спустів на адорів“.

Як дитина почне кричати, то розумна хазяйка зачне її то впрокувати, то полаювати чим, то так які заходи коло неї знайде, поки й од'учить. Пробують, щоб так вийти з хати, щоб діти граючись не помітили, що вже сами в хаті, а потім і увійти до їх уже з криком великим і вдат, що вже давно не були в хаті і питать дітей: „А це ви сами були?! От, мої любі, нате, мов, за це гостинця“. От вони почнуть собі се на розум брать. Як так чого з капризів дитячих не хотять бути у хаті, то швидко можна од'учить: аж одітхнуть, як сказати їм: „а це ви сами в хаті були?!“ Як не помогає, то хазяйка молить ся, щоб Бог одвернув напасть, а найскорше наймає у церкві, щоб і чоловік не знав. А є такі чоловіки, що ще поперед жінки, як тільки замітять, що чогось треба сподівать ся у господі своїй, зараз йде до церкви і наймає, і тоді вже усе спокійні у хаті.

Так буває, як зговорять ся де, чи на обіді у кого, чи де в гостях, то инше плаче, що наче й Бога не гнівили і жили як і перше, а треба чогось сподівать ся, а иншим чоловіки, то прямо хвалать ся, що: „я вже, мовляв, знаю, що то забули трохи за Бога, то він своє потребує“ або „прогрішу, бува“, каже, „то я вже знаю й так що жданного треба ждати та все ото за характером своїм одкладаю; а воно сир тіко одкладаний добрий, а друге й ніщо не добре як одкладане. То ото однесу, вторгую з хазяїствечка,

у церквницю святую, то Бог і полекшить на серці трохи. А часом так усе гаразд наче, а гляди „навішки“ вже є якісь. Ото без клопоту, у церквці святій нацять зараз. Часом і бабі (жінці-б то) не кажу, сходю і усе гаразд. Як ото діти вже боять ся самоти, то я не жду довго. Своє зроблю, уже й Бог милує до котрого часу“.

79. Баба віщує короткий вік дитині. Балачка.

„Казала наша баба, що приймала усіх дітей од роділі, що наш Луканчик не буде жить, не виросте“ — хвалилась тітка чоловікові своєму, а той спитав чого? „Бо“ — каже — „що він дуже старий на мову у свої літа“. (А йому всього два рочки минуло не давно).

„Не все-ж такі й мруть, котресь і виросте таки; той наш виросте — хіба ми найгірші“.

„Тай я їй казала се, а вона погляділа за вушка його тай каже: Поназдивитесь! Не лякайте, бабо, кажу їй. А вона: Краще наперед гірше думать, то не так важко тоді буде, а як і виросте, то утрати нікоторої од того, що я кажу. Я вам не ворог! І мені-ж шкода свого увука (так таки баби звать тих дітей, що од породілі беруть). Почім же ви замічаєте? питаю. Каже: Поглядіть! у його дуже вушка м'які наче з ганчірочки, куди хоч бгни! А у тих діток, що не на вмируще так як хрящики! Де не погляди і гнеть ся, а тверде. У руках зараз почуєш!“

„Та хай! Та баба меньше знає, то меньше їй шкодитиме!“.. одказав на сю річ чоловік.

80. Старуни - діти.

У нашій слободі на старунців не дуже завздують, бо вони не довго живущі. Є базікуваті діти, такі цікаві, але ті не вдержують багато у голові; старунці-ж добре кмітять і помічають, а навіть і згадують, що хто думає: „сільдить ся мама!“ скаже часом отаке тоді як і старе не помітить її гніву. Не одно і у 4 годи тільки не знає що те в два. І утішають ся таким дуже батьки і матері! Одначе усе загляда гадка: не виросте, хоч і отаке утішне та розумне! А вже, не дай Господи, йому ослабнуть! То вже і батько й мати попригортають до серця і попоприказують. Жаль бере і другого на їх глядя. Воно й на хворості старує. Стиски часом такі, що й говорить не дав бідному, вяле і на ногах не встове, а таки

„до бери“, каже, „тату підим і до внї, до тютї“ і часом назве ймення, яким тільки старі звать і од його ще й не чули досв, наприклад „до тютї підим“, а там і додасть „до сусїдки“ або „до бинї підим“ — „до мазоньчака!“ То вже тоді пригортання того тільки, що й сказати не можна, та голубління: „Хозяїни мої, пастухи мої любї, умники мої найкращї! Підуть по хазяїству, доглядать хазяїства будуть! Дїти мої мплї!“ — „Де-ж вова — не має“ на силу не раз каже і до слїз доводить навіть крутих батьків.

За ними побивають ся і там, де їсти вічого; їх згадують і вчани довго. Бува, уже й до пастушества доглядать його! От-от би вже йому і вискочить, та, гляди, ні з сього, ні з того звяне, прплежить і умирає: нікому й не надокучить і перед смертю самою ще щось утішне скаже. Чисто наче Бог до себе його бере, бо тут йому не до міста быть! Цим тільки одвертаєть ся од серця болїсть велика!

Друге-ж, то й у хворостї надокучить і вічого з ним не зробивш.

Ну, а в діти і мовчаливі і посвдїачї такі: наче їх й не має. Ростуть собі, аби наїлось та ще й не прожорливі вдають ся. Батькам та матерям се щастя не діти. Бог знає, які з них упослі впростуть люди, хочби і з старунів тих та з базїк усяких; а з сих тихонь ростуть ті, що найдовше живють та найбільш роблять. Вони на ділі і посадїачї і роботащї повинні быть! Їм ще малим дуже дякують. Але з їх не швидко попасича дїждеш ся, бо забайдужуєть ся чогось дуже і заїзюють ся в усьому. Брехунців з їх мало, а тих, що батоги та черемдельники затагують більше. То вже ні з чим не розкидай ся, бо занесуть де коряк, де віж, де батїг. Так і ходи за ними. Ото тільки, що ті скорїйше надумають, де що подїне, як ті брехунці. А брехунці, то зведуть не раз і таке, що й батьки та сусїди почнуть лаятись. Не дурно тому, як і ховають котре, то кажуть: „Спасбі, не надокучило менї!“

Малї діти — старуви в ще й од того, що не з дїтьми ростуть, а все зі старшими: од їх то набирають ухватків і слів усяких. Таких старунів не богато і вони не гарно вражають чоловіка, бо наче вони як сороки похватять де що, а не знають толку. Краще-б не показувались батьки та матері з отакими дїтьми, бо гдно зараз на душі стає, як воно що злепетїє.

Ось у Одарки, воно коло неї зросло та коло баби. По панськи його й з'одягають, бо її чоловік десь жидівським лісом переторговує, дома не сидить, а воно одно. Баби йому торочать усячину, а воно й кмітить, а де й не треба там і скаже — а вже йому за

п'ять годків пішло! У другого-б отаке вже пасло або дітей других гляділо, а у їх воно маленьке ще. Шіп йому: „А хрестить ся вшіш?“ і хрест дав, а воно йому: „А я з бабою наїв ся вже“.

Се вже знають, які то старуни. Йому ніхто нічого й не показує і коло дітей меньших і старших воно собі росте а часом догадаєть ся так, що й старий не потрапить.

Те, то й слабу дитину гулять тягне, а се буде тільки сидїть, дивнїть ся над ним і все буде казати: „вова лялі!“

Раз усі діти сидїли коло слабого батька, як нога у того з полу спустилась. Слабий хотїв її підняти на піл і не зміг, а одне, годків три йому було, помітило по йому і прибігло, обома ручками усім оберемком піднімає ту ногу на піл.

81. Діти віщунї.

Маленьких дітей, отак годів у два, у три або й у чотири, як дурні ще, питають, чи буде так, чи ні, як що задумали або вже почали яке діло у судї або що, і то вже, як воно скаже, то того ждуть, тим журять ся і радіють, як на́руч або не на́руч їх скаже. Тільки питають отаких дітей, як сонні саме. Питають їх також, як ждуть кого до дому, батька з дороги або москаля з москалів або що. От воно скаже щось через сон і того вже тримають ся, а як сповиньт ся, то й хвалять ся тоді: „вже то вгадала Марійка, чи там Соловійко“, як хлопчик.

Беруть ще і за пальчик дитину, як допитують ся про віщо, за мизничук придушують. А гірш ото од усього в хатї чує, як дитина ні з сього ні з того, та почне щось казати. Й ходить і граєть ся і все одно довба.

У Харьків, то все дитина давонила язичком. Стали помічати і вже й стидили її а вона й плаче й дзвонить; поки умерла Зїнька, дзвонила.

Або ось у Іваньків: поки чіпляло соляшники на Охрема, поки таки забрили його у москалі.

82. Родичі розпещують діти.

Так у нас як коли мажуть дітей.

Батько тішить або й цілує, пригортає дитину і каже: „Ти татів синок, а матерни мааун“, а як коли то: „ти батьків умничок

а материн дурачок" або і пнше як: „от! мій син любий, а материн шибеничок, гайдабура ти материн“. То воно слухає таї розбирає, чи його хвалять чи гудять, а старші, то собі й на ум мотують.

То брехня, що кажуть, дитина дурна, бо мала ще. Воно, як не вчить та занежать його, то таке буде нікчемне а як добрих та матерів, то ще скоро порозумнійшає. Ще маленьке, а вже воно і пуття де перейде, як його навчать і укмітять знак, як старе.

83. Як обманюють дітей!

1.

„Хай не їсть, то нам більше буде!“ кажуть і зараз помічають, що скупе буде їсти, щоб другий менше дістав.

2.

„На кицька у хату, а то його червак з'їсть!“

„Ні, не треба його в хату, бо в хаті він курчаточко із'їсть!“

„Вкинь же його на двір! Хай мишки ловить!“

3.

Двоє діток, — одному 5½, другому 4 роки, — сидить під стріхою, накришили у покрішку з водою цибулі і моркви і їдять із хлібом. Самі собі страву вдумали.

„Покиньте, бо то к-каа! вова буде! Ніхто так не робить!“

Діти покинули їсти.

4.

Діти розказують з заздрістю про чужу корову як бігали у чужий двір.

„А то ви не ходіть у чужий двір, то й нам Бог дасть корову!“

5.

Будеш маленькою, не виростеш! Не пустуй!

6.

Як побачать діти, що верхушка на хлібові здулась та велика там продухвина, то питають, а чого се мамо?

„То там Бог ночував!“ відповідає мати, щоб не пояснить, що хлібина перепечена.

84. Дитячі дорікання.

Я до вас і не піду!
 А я щось знаю, та не скажу!
 Я вас і не люблю!
 А я батющі скажу!

85. Оповіданє про те, як Фортик ходив до Панаса у Київ на науку.

Д—ка баба розказує про внучатко своє, про заброду свого. Він тепер уже жонатий і таки вчений добре. У неї дочка була замужем за паном та діти свої до баби оддавала: як одлучить, так одвозить до бабусі. Та бабуся раділа їм і доглядала їх.

А в баби сеї та був син одинак і дуже вдаряв ся у далеку хуру, чумакував спершу, під сіль і під рибу ходив, а потім багато скуповував усякого базарю деревляного та шкур. На всіх ярмарках бував. А довго нежонатий був і дуже любив племенників своїх, що в бабусі жили. Дітки сі з двох рік і аж поки й у школу оддавать, усе були в бабусі, (а батько їх уже одного оддав аж у Київ на науку). І хоч і з школи прийде той, то все і сей у бабусі жив і ті меньшенькі од його усі тут були. Вона їм і рідніша од матері була, а батька таки цурали ся геть як чужого. Любили і сього дядька добре, бо він їх любив і гостинці привозив, чи й ріжків, чи й картузка, чи й на штанці понабира їм. Од мужичок вони не одрїжнялись; тіко по тому упізнавш, що то не во всім прості діти, що штанинятка не на очкур держав, а через плічко підтяжечкою. Ото й усе. А картузки хоч і поводились у більшиньких, то більше дома на сьвята вони сховані були, а у будень, то як маківочки білими головами сьвітять. Сонця та загару не боялись.

Раз та якось син її привіз з ярмарків картузка, що схований був десь у бабусі, та ще й чемерчиночку та не старшому, а меньшому Фортикові, бо сей не балував ся так і глядів

усячини на собі — привіз тай каже: „От тепер ти зовсім як ученик, як Панасик“. А Панасик уже у Києві вчив ся. „Ще тобі чирвички як куплю, так тоді тебе у Київ хай везуть!“ От воно і жде бідне того часу. Завіз до двору йому хтось з рідні і черевички — а саме гості були! — Наділо воно черевички тай каже: „Оце я, бабусю, до Панаса у Київ піду, бо вже все у мене є!“ — „А якже, Фортику, синку, підеш“ — сказала баба на се вважаючи, як на щось справжнє, аби з дитини позабавитись. От і гості усі чують теї пісні, що той у Київ збираєть ся, і не вважають на се, як на щось справжнє, бо ще 4 годки прошлої осени минуло. А се у голові своїй тримає.

Нагуляли ся гості і під вечір, а день літній який, роз'їхались. Баба й ухватилаь за голову: „А де-ж це Фортичок наш?“ Питають у старшенького і чужих дітей цілу перезву, ніхто не знає та не бачив. „Ох деж це він“ усі у сусід питають. А це біжить кацап парою кіньми і будкою. „Чи не бачили отакої й отакої дитини?“ питають. „На Київ пашов“ — одказав той — „хател я єво на повозку к себе взять, а он хохльовок прямої заупрямілса і разкрічалса: Я, гаворіт, до Панаса у Київ учить ся. Аж коло-возле Калинівки я єво відав!“ Баба од полу та бігом у Калинівку біжить та гукає, а з дому уже скрізь пішов слух, що дитина зайшла десь Мар'явнина. Бігають уже кіньми по вулицях, опитують дитину, Фортика. Усі його знають на цілу слободу і бідкають ся. Одна баба біжить, а вже сонце ховаєть ся, і гукає: „Фортику! оце я!“ Прибігла й у Калинівку, і під міст забігала, не чуть, не видно дитини. Вибилась з моці і голосу вже не подає, охрипла; дороги вже не стало і тіки стежечки у пашні пішли. Побігла баба серед неї. Чує плач дитячий, а не розбере, де. Вибігла на горбочок, аж дитина звернула на толоку і перед неї звір якийсь, по ночі не видно. Не дивить ся баба на звіра, а прожогом до дитини і хапає її назад. Бігла б, коли-ж звірюка наближаєть ся, а як стане, і звір стане! Тепер сей Фортик сам розказує, що йому той звір не давав йти далі, бо як почне у перед, то він проти його стане і кричить, що той ходу не дав йому, а як стане, то звір і сяде та й пасе його. Аж поки й стемніло. — А який звір, не звісно, бо й баба сама не роздивилась по ночі і так довго тюкала, поки вийшла на биту дорогу.

Тай тепер баба Фортикові все розказує, як той до „Опанасика у Київ на навуку ходив“. А що клопоту мала з старшеньким,

бо гірший і лукавіший був, та сього так не згадує, як сей Фортин — один раз та на вік у тамки їй дав ся, бо був собі тихий і не пустуватий.

86. Чоловік та жінка радять ся, чи приймати заброду-дитину за свою.

Соцьким та старостою появлено, що є чиясь у селі дитина-приблуда. Питають її, а їй вже з п'ять літ, чие воно, як його звуть, а воно „Йвасик“. „Чий же ти?“ — питають. „Та батьків та материн“. — „Як же твого батька звуть?“ „Батько!“ Оце як нагадає про сім'ю, то плаче і зве дітей по іменню. Пустиять, щоб воно ішло куди поверне і слідають за ним, то воно й плете, куди очі подивлять ся — не знає шляху.

— То візьмим собі його! Може ніхто не знайдець ся з його рідні, а може воно й знає, та нарешне не обявляеть ся, що може знайде ся хто йому рідніший та вигодує. Хиба сего не має, які тепер ужитки та ще й з дітьми?!

— Може воно й є, а не бачили клопоту у хату. Бог його знає, звідки воно тай хто знає, що з негò буде. Другі діти не заброжують, а се щось не просте.

— Отак простісінько пішло та ішло, поки й сюди припленталось.

— Та чи то можна, щоб дитина спроста та у чуже-ж село зайшла? Од двору воно не одійде, чужий тин побачить, то буде кричать і куткові люди зараз би упізнали, чие воно. А о-такий сьвіт забить ся йому! Се не дурно: треба щось у хаті сподіять. Хай сього не розказує мені нікто, я вже се знаю. Хоч з двору щось з того вийде, а хоч ростиме, то або на убиток та на жаль або горе людське. Чого-б таки та отакій дитині приплентать ся аж сюди? Ось побач, як об'явить ся батько, чие воно, то буде видно зараз, чи з проста се.

— То найскорійше, що його нарешне пущено у сьвіт за злиднями: може хто дурний знайдець ся та вигодує. А я взяла-б: вигодуєш, через год, два воно й одпасе нам, а буде рости, то на себе й заробить і все отаки не буде так як найняте, краще добра нашого догляне.

— Бери, як хоч, я не перечу, а я-б казав, хай на чужі руки переходить. Може воно яке нечисте або що.

Отак собі радились у хаті обоє чоловік та жінка, своїх дітей не маючи та ведучи мову, чи не взять заброду-дитину собі.

87. Діти заброди.

Дітей заброд доволі! Часом на одному кутку та не впізнають, чие воно. Або недалеко на вигоні, на піску, у кучуругах на шелюгах, бува, діти гуляють і корінці тягають, щоб було у віщо запрягати ся усім, або на корзінки, на брилі натягують коріння до дому старшим, а найскорійше на играшку якусь. От усі розбіжать ся, те туди, те туди, поки котресь зашалимонить ся і зачне разів по десять обходить коло одного куца або коло однеї гори, а ті вже геть одбігли і біжать-лементять свій шлях до дому; се хоч і кричить, то їм не чуть і от воно й одібеть ся. Буває, сплечеть ся там і спить, і як знайдуть хоч сонного, то воно собі піде тай піде, скільки вгодно. Встріне хто, догадаєть ся, що це за рахуба, то хйба допитаєть ся, чие воно. І от, як хто, то бере у село, хоч і правосилом.

Через те й маленьких дітей, як скоро почнуть говорить, муштрують, щоб знало у самий перед сказати, чие воно? Є, що питають: „Чий ти?“ Як хлопчик, і потім учать: „Я Йванів Дукалів“, або „як тебе звуть?“ — „Йван Пазчин“. Оттоді лекше його одшукать. А на що вже учать дитину казати, що батькове та материне, се трудно вгадати. А мабуть кожне так учать. А то буває, що уже витішене, уже годне чи й за няньку, чи й за пастушка, та з дому вирядять: іди куди знавш, може хто прийме до себе. Се роблять або у паниць, або у вітчмів та в мачух, або як дитина розпутна та розвратна і ні к чому не вдасть ся: найскорійш у розвратного батька так роблять. Завяже і сорочечку й спідничку, чи й штанці у хустку тай каже: „Іди собі хата од хати, де приймуть, там і живи“.

А в діти такі, що їх і не прогонять, а вони кидають батьків та ходять попід хатами тай кажуть: „Прийміть мене до себе!“ Але сих дітей не багато: пізнати, що то за діти! І виросте, то безпутне буде. Так уже їм мабуть і написано.

88. Сім'я голоцванків.

Буває так у сім'ї, що одне на одного стараєть ся, або так, що усяке розаявило рота і жде, поки там хто що кине, а як вже раз кинеш, то вже ждатиме, щоб не переставав та кидав. Як порівняти, яких сімей більш, то більше буде тих, що вихитрюють, як би то тільки їм давати. [Часом і в одній сім'ї будуть всілякі люди]. Гляди, одне вродить ся у великій сім'ї, а заздрощів не має.

на чуже та ще потрапить постаратись на другого. Одне вродить ся таке, а всі останні начэ прожори якісь.

От до кумедії діло доходить у такій сім'ї.

Так було у Н—ів, де діти завидували одно другому і ждали тільки на готове.

89. Бездітний услугує сімейним.

Удовин чоловік за живота ще оддав у школу дитий у город. А удова не одбирала їх з города з школи, бо начальство на казну їх учило. От на сьвята хотіла удова поїхати і ваять дітей до дому на паску. Ходила по хурчиках і наймала, щоб поїхав хто за ними. Ніхто не скотів: уремя дороге дуже. От і залишила вона думку свою. А все таки шкода була, що діти її не побачать, а вона їх сьвятками.

От раз вона через тин до дяка і почала жаліть ся на долю. Так діти просились до дому на сьвятки, а я і не послала, не знайшла підводи. Вже й два карбованці давала; то вже було за руб везать їх.

Сусіда слухав їх розмову, а в нього є коняка, хоть він не хурує і нікому не найма свої коняки. Слухав, слухав а далі: „Возьміть мого та поїдьте ви сами, бо мені те-ж ніколи, а кінь сьогодні гуляє і спочив після вчорашньої оранки. Я і грошей не візьму. Хай діти і зрадіють і будуть знагь сьвятки! Своїх дітей у мене не гурт!“ (У його їх ні одного з роду не було).

90. Прожори і нишклі.

І між дітьми є прожорливі. Часом і в одній сім'ї, та не всі однакові; як которе, то за п'ятьох іззість, а як яке, то лизне щось там, тай уже! Таке й виросте з його! Сухібедя якась! З такими то і товк такий: того не підвіме, а того не понесе. Воно й великий чоловік, як їсть добре, то добрий робітник з його.

Нишклі бувають рідко між дітьми. Се ті, що з під тишкя греблі несуть і свої ставлять. Їх люди обходять і не хвалять, боять ся, хотяй і не опорочають їх. Тепер у сьвітї повелось, що тільки таких і треба. Де далі, то не вживеш по людськи, щоб що думав, те й казав, щоб робив, що хочеть ся. Не те вже стало. Нишклею тільки і проживеш.

91. Дотепці замітки по поводу дітей.

1.

Воно й не страшно годувать отаких дітей! Хайби в їх животів-сіко вгодно було, коли-б одви рот на всіх.

2.

У мене дітьми не поле засіяно!

3.

А сердить ся вміє, хоча дитина воно! Таки й у йому враг свдить.

4.

„Ти-б таки стидивсь отак лаять ся при дітях“ — каже один сусіда другому, що матюкає на свою жінку й на колесо, що там під повіткою пручало ся.

А він: „А діти хіба що! Вони-ж мое покоління, то чого-ж я од їх буду ховать ся!“

І знову матюка загнув!!

5.

— Еге, брате, дітей багато, та нічого дати!

— Нічого й дивувати, — така його мати (плідна).

Там сімейство, то треба багато молоть, щоб хватило.

У сімействі великім так само як гуртова скотина:

„Підкладай й солому, то не буде злому“.

То так і це, хоч що, то попоїдять.

92. Недобра дитина.

Хвалив ся Крижевський, що по доробі заїхав у С. М. почувать. Жінка не хоче приймать, бо каже, у неї дитина така, що кричить цілу ніч.

„Та нічого“ — кажу — „воно накричить ся тай засне!“

А воно почуло та: „Еге, засне! Спочину та цілу ніч буду кричати!“

І кричало бісеня до ранку.

(Пор. М. Драгомановъ, Малор. преданія и рассказы, Київъ 1874, стор. 174).

93. Піп з хрестом і баба з дитиною.

Піп з молитвою зайшов. Баба держала онука і як хрест цілувала, то піп хотів дати хреста і дитині. А дитина одвернулася собі. Той з за плечей підійшов, воно знов назад. Баба тоді й каже: „От яке лихе, по сраці його батюшко хрестякою оцєю, а то воно невіра не знає, що треба“.

94. Піп язика одріже.

Піп ховав. Коло гробка була і баба з онуком, та воно розплакалось. А вона: „Цять, бо піп язика одріже!“ Піп почув і вилаяв бабу: „Хиба я оудало яке, що ви дітєй лякаєте мною?“ „О ми звикли так собі!“ сказала баба.

95. Дитина боїть ся попа і церкви.

У Харитона у нашого та хлопчик, ще й годів трьох йому не має мабуть, а таке розумне, що піди! Ото тіко що не причащане й досі, а тому, що його ще маленьким було, як плакав, лякали: „Цять, бо піп он іде то язика одріже! А піди, Химко, подивись чи не йде!“ Химка вийде за двері, погляне тай „І, он уже у Ільків!“ Воно й замовкне.

Ото раз до церкви хотів повезти Харитін, а воно то вже дочулось од когось, що піп та в церкві живе, як побачить ту церкву, як наробить крику, трусить ся, кричить, мусів вертати ся.

Пробував ще скілько раз. Як церкву побачить, годі! Прийшла я до Харитона, вони й кажуть, що мов уже два годн не причащане, що робить?!

„Кажіть — кажу — що вже того попа не має, а це вже молодий та конфети дав, то воно і піде“. Як раз тоді прийшов з молитвою піп. Воно гралось собі в хаті, а попа зроду ще не бачило, який! Піп увійшов, воно дивить ся на його, і христа поцілувало.

Піп пішов собі, воно й питає: „А то що, тату?“

„А це-ж піп, той що недавно приїхав до нас“.

„А чом же він конфета не дав мені?“

„Він другий раз казав прийде!“

А все таки як побачить церкву, то все плаче. Уже й величеньким став, а все як їхав до тітка попри церкву, то просив, щоб його сховати у кожух, бо боїть ся. А тітка жила коло церкви.

96. Дитина при причастії.

Причащає Мотря свою дівчинку: „Розяв гарно рота“ каже ти-хенько. А то на цілу церкву: „Я вже давно розявила та цей піп не дав довго!“ Дав. „Ковтни, серце!“ — „Та я вже ззіла, бо грошки дав! Хай ще дасть“. Та понесла до запивки: „Ось ви-пний богато!“ — „У попа добріше!“

97. Діти беруть попадю за жидівку.

Сидять під тином діти, а я йду. Дівчинка думала на попадю що то жидівка, та „гиршти, гиршти“ до неї. Та стала тай дивити ся: „Чого мов тобі треба?“ Вони всі: „Іди до нас гівно гризти!“

98. Як діти передражнюють попів.

Побачили діти попа тай кричать: „Жид, жид, хатилій!“ Також беруть картуза в зуби і трусять полу, роблять на сви-наче вухо.

99. Як діти передражнюють жидів.

Жиди-жиди, катиліки
Погубили черевки.
А я йшов та знайшов,
Та насрав та пішов!

100. L'enfant terrible.

То був у батька хлопець тай ішов до дядька, а у дядька саме кабана закололи. Ну, як кололи, то кров стекла на землю. Той хлопець побачив тай пита дядька: „Дядьку, дядьку! що це таке?“ А дядько каже: „Тато кололи кабана та кров потекла“. Хлопець каже: „А батько матір як кололи, то кров не текла!“ Ха-ха-ха! усі засміялись.

Розказував парубок.

101. Діти в місті мудріші.

Один слобідський піп заспорив з городським міщанином, що в селах діти приємніші й розумніші ніж у городах, а міщанин каже: „Городське теля розумніше ніж слобідське дитя“. Зспоривши змовились дознатця на ділі. Запріг попів наймит коні і поїхав піп з міщанином у город. Міщанин був у слобідського попа на роботі.

Приїжджають до города, а це йде городське хлопя таке, що тіко начало ходить. Піп спинив коні, питає того хлопчика: „А скажи, сину, щоб його таке в городі попоїсти, щоб не голодному быть і гроші вернуть?!“ Хлопчик подумав тай каже: „Купіть, батюшко, хляки, та осередок (гівно) ззієте, а хляки продасте тай гроші будуть цілі!“ Тоді піп сказав міщанинові: „Ну, правда твоя!“

Повернув наймит коні й поїхали до дому.

Макар Лось. Вдовичій хутор.

102. Діточі передражнюваня.

I. На жида.

1.

Ішли жида,
Погубили чривики,
А я йшов тай найшов
Та насрав тай пішов.

2.

Жид, жид, халамей
Продав кову за рубель,
А рубель покотив ся,
Жид ісказив ся!

3.

Жидівочка Рхля
Під припічком здохла,
Прийшли хоронити,
Вона лежить тай пердить.

II. На по па.

1.

Піп, шіп, сраку спік!

2.

У того по па,
Шовковкая борода,
Нехай його дівки люблять.
А не я!

3.

Прийшли люде до по па,
Нема по па дома,
Самі попянта
Цілюють котенята.

Першу стрічку співають також і так :

Сіла баба на барана,
Поїхала до по па.

IV. Хлопці дражнять дівчат.

1.

Ой на горі стовпчки,
Роди, Боже, хлопчики,
А дівчат не роди,
Бо то самі Ироди.

Вар. 1. стр. : Коло шляху стовпчики.

Дівчата дражнять хлопців.

2.

Ой на горі курчата,
Роди, Боже, дівчата,
А хлопців не роди,
Бо то самі Ироди!

V. Передражнюване імен.

1.

Яєдоха, крива,
 Навела поросять,
 Не багато сімдесять!

2.

Савка вмер, бо великий був,
 Жінку вбив, бо Бог не любив.
 Збирайте ся дівчаточка до хупочки,
 Та випемо горілочку по чарочці,
 Заплатим [?] по Савочці.

3.

Охтанас воли пас,
 Катерина бички,
 Постривай, не тікай,
 Куплю черевчки.

4.

Петро — лепетро
 По болоті літав
 Та дівчата хватав,
 Та лелекам давав.

5.

Грицьк, пицьк, бандурочка,
 Задрав хвостик як курочка.
 Грицьк, пицьк, бандурча
 Задрав хвостик як курча.

6.

Хтодось — курдось,
 Хтодоська — курдоська!

7.

Кирило загнав батька у барило,
 А систрицю в кислицю,
 Матір в ятір,
 А тітку у клітку.

8.

Юхим — бадюхим.

9.

Симен, Симен дров
На бублики мука намолов.

10.

Савка булавка, крізь тві гавка.

11.

Катерина та Димян
Побили ся за бурян,
Катерина та ніжніш,
Побили ся за куліш.

12.

Пилип — кулик.

13.

Хома, стиржи мого гівна!
Скусив вершок
Та наварив галушок.

14.

Гоп чук, чук, Гарашук!
Наварила мати щук,
Щей карасиків, трипитасиків.

15.

Вона Гапка, ковняча лапка.

16.

Іван Кочеван,
Кочережки рубав
Та Жидам продавав.
Жида не купили,
Його облупили.

17.

Маряно — в тебе в хаті погано!

103. І велике дитя буває як ангеля.

Велика дитина, а як засне та подивиш ся на його: чисте янголя. А ні, поглянь, як уразиш його чим, зобідиш чим, словом, або й одвіми в його, — та воно скривить ся й заплаче, що так у серці й заколипає у тебе, хоч і чуже воно.

Спробуй коли сказати дитині „я в тебе маму візьму“ і бере, а вона вдає, що охоче йде, кидає її, — то тоді як воно погляне й скривить ся! Не живий би, то встав би, пожалів би його! Воно таки ще янголя! Невинне нікому нічого. Гріх і дратувати ся з отаким!

104. Коли кінчаєть ся дитячий зріст.

Як що треба буває зазначити строк який, та строк сей не дуже ймовірний, то кажуть „до дитячого возросту“. А коли той дитячий зріст кінчаєть ся, то хто його знає. Як скаже: „до зросту дитячого“, то ото вже й жди, що не швидко оддасть, як що там позичає що хто у кого. Иньше, то в поспішку тіко так каже, аби то сказати, а оддасть і скоро позичку.

Буває, що і навспражки справу роблять на дитячий зріст і наприклад, от хтоб хотів дати садок чи що кому на користь за те, що його, як він слабкий або що, що хтось доглядатиме, а діти його ще малі, нікчемні, то ото і зазначать: „до дитячого зросту“. Часом і в заповіті так буває, але той строк дитячий, се незвісна річ, як почнуть опікуни ті гожі судити ся та доказувати свої права на сирочеке ймущество, то й у дітей уже діти свої, а ще вони свого не мають, не дочекають ся батьківщини ніяк, бо все не приходить той „дитячий возрост“ задля сиріт.

Як би на наш суд мужицький, то почав на вулицю ходити — возрост! Кинув уже пасти — возрост! Змислене вже хлопя, чи там дівча, от і зріст його дитячий кінчаєть ся. Тепер повело ся: „робочий“, „полуробочий“, „пастух“! Який там воно „півробочий“ — ледачий, чи що-б то трохи. От у мене менший на годі, а й двох робочих за його не хочу, а вже старший, то й за півробочого не вийде: такий покладний добре і таки й не змислений гаразд.

В розправі опікунів ждучи.

105. Розмова з нагоди пастушого зросту.

„З тебе, Ювсимів, могрич: діждавсь пастуха!“ — сказав увіходячи до свого сусіда Панько. — „Бач, яке ото мале твоє врізь тин огірки рве та свиням дає!“

„Тн вже й поміч мавш, та я могричу не діждусь. Он, хвалились хатні, що молодий вчитель хоче старостів до тебе слати, або не до тебе, а до твої дівки, як її, Ганни!“

„Хай підожде ще, вона й нам здасть ся, на силу діждали й собі помочи“.

„Минулось те, щоб могрич пить, як чуприна одросте у дитини“ — додала хазяйка, щоб замьят мову.

106. Закінчене дїточого віку.

[Колсь було в звичаю справляти бенкет на закінчене дїточого віку перед тм, як дитина йшла в пастухи. Тепер те вже минуло ся].

107. Коли дїти перестають уже бути дїтьми.

Хоч уже й пасти почне дитина, хоч і в школу почне ходити, або хоч і в найми уже піде або й з'умів й спіжки класти і волочити і ралити — тепер і дїти вже научили ся за плугами ходити — то все ще на їх дивлять ся так як на дїтей: дїти ще вони тай годі! Усяке так скаже. Часом і дорікне хто, що воно вже більше за старого знає, а проте таки дитиною зве. Аж як змислювати почне дитина, підпарубком або там дівочкою вже стане ставати, тоді вже почнуть з часу дитини виходить. Тоді вже як і пасе котре, то хоч і посилають пасти, що більш нікому, то сьміють ся: „мабуть“ кажуть — „не впасеш ти!“, або: „а пастухиж тебе не битимуть часом там?“ сьміють ся, бо звісно вже, що таке ще й пастухів порозгонює і насьмієть ся в їх. І вже у юрбу таки не зблрають ся, хiba як почнуть вже на вулицю рушати ходити, то там у кумпанії зараз опиняють ся.

А тепер то більш такий виросток і пасе, що окремяють ся собі од дїтвори, хiba чне таке розпущене або таке собі пришиблене, то таке злучить ся; але пастухи такого не люблять, а воно хiba для кумедії якої там приймаєть ся. А то, то тікають більше

од таких. Виростів сих уже так і не звуть дітьми, а всякі добш-рають їм ймення: парубочок, підпарубочок, дівочка, „змислена“, виросточок (на хлопця і на дівчину), півпарубка, півдівка, велике вже (на хлопця і на дівчину).

На пастухів з самих хлопців кажуть „хлопці“, а з самих дівчат кажуть „дівчата“. Так кажуть хоть і не на пастухів, але в часу пастуха, так кажуть і на парубків та на дівок.

З часу дитини виходять після пастухів і після школи — а то все діти ще. На їх і суд такий: „Що ти, мов, з дитини хочеш?“ На їх погляд такий і людський і батьків та материн. Ще йому його, мовляв, прийде; хай собі росте! Такими й ми були, а поросли, то перестали — на все свій час.

Тільки попи й пани дуже вклинають не розпускати дітей, припняти їх. А воно, звісно, гримаєш на його, щоб воно таки оглядалось, а своє так думавш: прийде час, усе забудеться.

Є батьки, що саме й цяцьки їм роблять, щоб добре понагулювались.

108. Почім угадують літа дитина.

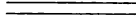
По плачу можна помічать, яка дитина, чи ні. Старі люди, то й погляне, то вгадає літа. Кажуть, як моложаве дуже, то то од молоді матері і батька рожене, а як од старих, та моложаве видає на виду, то то таки літ йому мало, хоч і велике на зріст видає. Під старість у батьків і діти такі, остаркувати на виду. Найскорше як мати стара.

А то і по плачу можна, кажуть, помічать; як то воно, а вгадують. Либонь мале дитячко, то плаче і не хлипає, не зітхає, не одхлипає, бо то-б то воно ще не знає ні ляку, переполоху того, ні обіди, ні жалю. Плаче собі так! Як же й писклятко, та одхлипає, як плаче, то то вже воно розумів, але се рідко буває і сего дуже боїть ся, бо з того, буває, і лишенько прокидаєть ся і не ростуть такі діти. У підлітків, се дуже звичайно, що хлипають після плачу. Поплаче за бозна що, що не варте нічого, за місто, що не там посадять або що, а одхлипування вже буде стільки, що й не оддихне бідна дитина, й у сні одхлипує.

Та впять аж у час як змислененьке стає, от тоді хоть і буде плакати, і часом дуже жалко, а одхлипати не буде. Чи то

вже воно здержуєть ся, понймає, що се не гарно, що плакати здоровому доводить ся, чи то вже літа такі, не такі, щоб дуже вже проймало що.

А за старшим одхлпнування не водить ся. Як ще, то й доводить ся коли літньому чоловікові-людині одхлпнати після плачу, то вже велика болізнє дуже у його на серці і з цього теж буває, і хворість може прикинуть ся. Сего боять ся люди і дуже піклують ся коло людини такої, щоб у жаль не вдавала ся, і розважають і давання дають.

Важніші похибки друкарські.

Стор.	7	стрічка	4	з	гори	місто	6	мав	бути	8.		
"	16	"	8	з	дол.	"	хлопчвки	"		хлопчики.		
"	36	"	6	з	гори	"	абавками	"		забавками.		
"	49	"	8	"	"	"	де	"		це.		
"	50	"	3	з	дол.	"	когонєбудь	"		кого небудь.		
"	52	"	16	"	"	"	"	"		надушило.		
"	52	"	15	"	"	"	повивич	"		повивач.		
"	60	"	12	з	гори	"	денєбудь	"		де небудь.		
"	64	"	14	з	дол.	мав	бути	хотьби	їх	ще і не	було	видко.
"	69	"	3	з	гори	місто	людська	мав	бути	людська.		
"	74	"	18	"	"	"	чого	не	будь	"	чого	небудь.
"	75	"	15	"	"	"	4	"		44.		
"	87	"	9	з	дол.	"	житть	"		життя.		
"	87	"	2	"	"	"	арізу	"		арізу	вать.	
"	104	"	5	"	"	"	55	"		57.		
"	117	"	15	"	"	"	74	"		71.		
